

sāhitya-darpaṇaḥ

The text used in preparing this edition was (ed.) Satyavrat Singh. Vidyabhawan Sanskrit Granthamala 29, Varanasi : Chowkhamba Vidyabhawan. 9th edition, 1992. I have added references (which are not in this edition) where easily found.

Jan Brzezinski. 2004-02-18

(1)

prathama-paricchedaḥ

kāvya-svarūpa-nirūpaṇaḥ

granthārambhe nirvighnena prāripsita-parisamāpti-kāmo vān-mayādhikṛtatayā vāg-devatāyāḥ
sāmmukhyam ādhatte—

śarad-indu-sundara-ruciś cetasi sā me girām devī |
apahr̥tya tamaḥ santatam arthānakhilān prakāśayatu ||1||

asya granthasya kāvyāṅgatayā kāvya-phalair eva phalavattvam iti kāvya-phalāny āha—

caturvarga-phala-prāptiḥ sukhād alpa-dhiyām api |
kāvyād eva yatas tena tat-svarūpaṁ nirūpyate ||2||

caturvarga-phala-prāptir hi kāvyato rāmādivat pravartitavyaṁ na rāvaṇādivat ity ādi
kṛtyākṛtya-pravṛtti-nivṛtty-upadeśa-dvāreṇa supratītaiva | uktam ca bhāmahena—

dharmārtha-kāma-mokṣeṣu vaicakṣanyaṁ kalāsu ca |
karoti kīrtiṁ prītiṁ ca sādhu-kāvya-nibandhanam || iti |

kim ca, kāvyād dharma-prāptir bhagavan-nārāyaṇa-caraṇāravinda-stavādinā—ekaḥ śabdaḥ
suprayuktaḥ samyag jñātaḥ svarge loke kāma-dhug bhavati ity ādi-veda-vākyebhyaś ca
suprasiddhaiva | artha-prāptiś ca pratyakṣa-siddhā | kāma-prāptiś cārtha-dvāraiva | mokṣa-
prāptiś caitajanya-dharma-phalān anusandhānāt | mokṣopayogi-vākye vyutpatty-
ādhyakatvāc ca |

caturvarga-prāptir hi veda-śāstrebhyo nīrasatayā duḥkhād eva pariṇata-buddhīnām eva
jāyate | paramānanda-sandoha-janakatayā sukhād eva sukumāra-buddhīnām api punaḥ
kāvyād eva |

nanu, tarhi pariṇata-buddhibhiḥ satsu veda-śāstreṣu kim iti kāvye yatnaḥ karaṇīya ity api na
vaktavyam | kaṭukauṣadhopaśamanīyasya rogasya sita-śarkaropaśamanīyatve kasya vā rogiṇaḥ
sita-śarkarā-pravṛttiḥ sādhyasī na syāt ?

kim ca kāvyasyopādeyatvam agni-purāṇe'py uktam—

naratvaṁ durlabhaṁ loke vidyā tatra sudurlabhā |
kavitvaṁ durlabhaṁ tatra śaktis tatra sudurlabhā || (1.3) iti |

trivarga-sāadhanam nātyam (2.7) iti ca | viṣṇu-purāṇe'pi—

kāvya-lāpaś caye kecid gītakāny akhilāni ca |
śabda-mūrti-dharasyaitad vapur viṣṇor mahātmanah || (1.22.85)

tena hetunā tasya kāvyasya svarūpaṁ nirūpyate | etenābhidheyam ca pradarsitam | tat kim-
svarūpaṁ tāvat kāvyam ity apekṣāyām kaścid āha—tad adoṣau śabdārthau sa-guṇāv
analaṅkṛtī punaḥ kvāpi iti |

etac cintyam | tathā hi—yadi doṣa-rahitasyaiva kāvyatvāṅgīkāras tadā—

nyakkāro hy ayam eva me yad arayas tatrāpy asau tāpasah
so 'py atraiva nihanti rākṣasa-kulam jīvaty aho rāvaṇah |
dhig dhik cakra-jitam prabodhitavatā kim kumbhakarṇena vā
svarga-grāmaṭikā-viluṅṭhana-vṛthocchūnaiḥ kim ebhir bhujaiḥ ||¹ iti |

asya ślokasya vidheyāvimarśa-doṣa-duṣṭatayā kāvyatvaṁ na syāt | pratyuta dhvanitvenottama-
kāvyatāsyāṅgīkṛtā, tasmād avyāptir lakṣaṇa-doṣah |

śruti-duṣṭādayo doṣā anityā ye ca darsitāḥ |
dhvany-ātmany eva śṛṅgāre te heyā ity udāhṛtāḥ || (2.11) iti |

kim ca, evaṁ kāvyam pravirala-viṣayam nirviṣayam vā syāt, sarvathā nirdoṣasyaikāntam
asambhavāt |

nanv iṣad-arthe naṅḥ prayoga iti cet tarhi iṣad-doṣau śabdārthau kāvyam ity ukte nirdoṣayoḥ
kāvyatvaṁ na syāt | sati sambhave iṣad-doṣau iti cet, etad api kāvyā-lakṣaṇe na vācyaṁ |
ratnādi-lakṣaṇe kīṭānuvedhādi-parihāravat | nahi kīṭānuvedhādayo ratnasya ratnatvaṁ
vyāhantum iśāḥ | kintūpādeya-tāratamyam eva kartum | tadvad atra śruti-duṣṭādayo'pi
kāvyasya | uktaṁ ca—

kīṭānuviddha-ratnādi-sādhāraṇyena kāvyatā |
duṣṭeṣv api matā yatra rasādy-anugamaḥ sphuṭaḥ || iti |

kim ca, śabdārthayoḥ saṅgata-viśeṣaṇam anupapannam | guṇānām rasaika-dharmatvasya—
ye rasasyāṅgino dharmāḥ śauryādaya ivātmanah ity ādinā tenaiva pratipāditavāt |
rasābhivyañjakatvenopacārata upapadyata iti cet ? tathāpy ayuktam | tathā hi—tayoḥ kāvyā-
svarūpeṇābhimatayoḥ śabdārthayo raso'sti, na vā ? nāsti cet, guṇavattvam api nāsti, guṇānām
tad-anvaya-vyatirekānuvidhāyivāt | asti cet, katham noktam rasavantāv iti viśeṣaṇam |
guṇavattvānyathānupapattiyaital labhyata iti cet, tarhi sarasāv ity eva vaktum yuktam, na
saṅgāv iti | nahi prāṇimanto deśā iti kenāpy ucyate |

¹ Cited as example after Dhvanyālokaḥ 3.16. Skm 2105.

nanu, śabdārthau saguṇau ity anena guṇābhivyañjakau śabdārthau kāvyē prayojyāv ity abhiprāya itī cet, na | guṇābhivyañjaka-śabdārthavattvasya kāvyē utkarṣa-mātrādhāyakatvam, na tu svarūpādhāyakatvam | uktam hi—kāvyasya śabdārthau śarīram, rasādiś cātmā, guṇāḥ śauryādivat, doṣā kāṇatvādivat, rītayo'vayava-samsthāna-viśeṣavat, alaṅkārah kaṭaka-kunḍalādivat itī |

etena analaṅkṛtī punaḥ kvāpi itī yad uktam, tad api parāstam | asyārthaḥ—sarvatra sālaṅkārau kvacittva-sphuṭālaṅkārah api śabdārthau kāvyam itī | tatra sālaṅkāra-śabdārthayor api kāvyē utkarṣādhāyakatvāt |

etena vakroktiḥ kāvyā-jīvitam itī vakrokti-jīvita-kāroktam api parāstam | vakroktir alaṅkāra-rūpatvāt | yac ca kvacid asphuṭālaṅkāratve udāhṛtam—

yaḥ kaumāra-haraḥ sa eva hi varas tā eva caitra-kṣapās
te conmilita-mālātī-surabhayaḥ prauḍhāḥ kadambānilāḥ |
sā caivāsmi tathāpi tatra surata-vyāpāra-lilā-vidhau
revā-rodhasi vetasī-taru-tale cetaḥ samutkaṇṁhate || itī |

etac cintyam | atra hi vibhāvanā-viśeṣokti-mūlasya sandeha-saṅkarālaṅkārasya sphuṭatvam |

etena—

adoṣam guṇavat-kāvyam alaṅkārair alaṅkṛtam |
rasānvitam kavīḥ kurvan kīrtim prītim ca vindati ||

ity ādinām api kāvyā-lakṣaṇatvam apāstam |

yat tu dhvanikāreṇoktam—kāvyasyātmā dhvaniḥ (1.1) itī tat kim vastv alaṅkāra-rasādi-lakṣaṇas trirūpo dhvaniḥ kāvyasyātmā | uta rasād-rūpa-mātro vā ? nādyāḥ prehalikādāv ativyāpteḥ | dvitīyaś ced om itī brūmaḥ |

nanu yadi rasādi-rūpa-mātro dhvaniḥ kāvyasyātmā, tadā—

attā ettha ṇimajjai ettha aham diasam paloehi |
mā pahia rattianḍhia sejjāe maha ṇimajjahisi ||¹

(śvaśrūr atra nimajjati, atrāham divasa eva pralokaya |
mā pathika rātryandha śayyāyām mama nimaṅkṣyasi ||)

(page 18)

kim ca—ity ādau vastu-mātrasya vyaṅgyatve katham kāvyā-vyavahāra itī cet, na | atra rasābhāsavattayaiveti brūmaḥ | anyathā, devadatto grāmaṁ yāti itī vākye tad-bhrtyasya tad-

¹ Gāthā 1.4. Cited as example after Dhvanyālokaḥ 1.3.

anuserana-rūpa-vyaṅgayāvagater api kāvyatvaṃ syāt | astv iti cet, na | rasavata eva kāvyatvāṅgīkārāt |

kāvyaṣya prayoṅaṃ hi rasāsvāda-mukha-pinda-dāna-dvārā veda-śāstra-vimukhānām sukumāra-matīnām rāja-putrādīnām vineyānām rāmādivat pravartitavyaṃ na rāvanādivat ity ādi-krtyākṛtya-pravṛtti-nīvrṛty-upadeśa iti cirantanair apy uktatvāt | tathā cāgneya-purāṇe'py uktam—vāg-vaidagdhya-pradhāne'pi rasa evātra jīvitam (1.29) iti |

vyakti-viveka-kārenāpy uktam—kāvyasyātmani aṅgini rasādi-rūpe na kasyacid vimatiḥ iti | dhvani-kārenāpy uktam—nahi kaver itivrṛta-mātra-nirvāhanātma-pada-lābhah itihāsāder eva tat-siddheḥ ity ādi |

nanu, tarhi prabandhāntarvartinām keśāncin nīrasānām padyānām kāvyatvaṃ na syād iti cet, na | rasavat-padyāntargata-nīrasa-padānām iva padya-rasena, prabandha-rasenaiva tesām rasavattāṅgīkārāt | yat tu nīrasesv api guṇābhivyaṅjaka-varna-sad-bhāvād dośābhāvād alaṅkāra-sad-bhāvāc ca kāvya-vyavahārah sa rasādimat-kāvya-bandha-sāmyād gauna eva |

yac ca dhvanikārenoktam—

arthah sahrdaya-ślāghyah kāvyātmeti vyavasthitah |
vācyā-pratīyamānākhyau tasya bhedāv ubhau smṛtau || (1.2) iti |

atra vācyātmatvaṃ kāvyasyātmā dhvaniḥ iti sva-vacana-virodhād evāpāstam |

tat kiṃ punaḥ kāvyam ity ucyate—

kāvyaṃ rasātmakam vākyam ||3|| (3a)

rasa eva ātmārasa-svarūpaṃ nirūpayisyāmah | rasa evātmā sāra-rūpatayā jīvanādhāyako yasya | tena vinā eamatkārābhāvena kāvyatvābhāvāttasya kāvyatvāṅgīkārāt | rasyate iti rasa iti vyutpattyāvyutpatti-yogād bhāva-tad-ābhāsādayo'pi gṛhyante | kaniṣṭha-kāvyaābhāsādi-jñānāya tatra raso, yathā—

śūnyam vāsa-grham vilokya śayanād utthāya kiñcic chanair
nidrā-vyājam upāgatasya suciram nirvarṇya patyur mukham |
visrabdham paricumbya jāta-pulakām ālokya ganda-sthalīm
lajjā-namra-mukhī priyeṇa hasatā bālā ciram cumbitā ||¹

atra hi sambhoga-śṛṅgārākhyo rasah |

bhāvo, yathā mahāpātra-rāghavānanda-sāndhi-vigrāhikānām—

¹ amaroh | (As 68, Sv 2113, Dhvanyāloka 4.2, Sd. 1.3)

yasyāliyata śalka-sīmni jaladhiḥ prsthe jagan-mandalam
damstrāyām dharanī nakhe diti-sutādhiśah pade rodasī |
krodhe ksatra-ganaḥ śare daśamukhaḥ pānau pralambāsuro
dhyāne viśvam asāv adhārmika-kulam kasmaicid asmai namah ||

atra bhagavad-visayā ratir bhāvah |

rasābhāso, yathā—

madhu dvirephah kusumaika-pātre
papau priyām svām anuvartamānah |
śrngena ca sparśa-nimilitāksīm
mrgīm akandūyata krsna-sārah ||

atra sambhoga-śrngārasya tiryag-visayatvād rasābhāsah | evam anyat |

doṣah punah kāvye kim-svarūpā ity ucyate—kim-svarūpāḥ ? ity ucyate—

doṣās tasyāpakarṣakāḥ ||4|| (3b)

śruti-duṣṭatvāpuṣṅārthatvādayaḥśruti-dustatvāpustārthatvādayah kānatva-khañjatvādaya iva
deha-dvāreṇa| śabdārtha-dvāreṇa deha-dvāreṇeva | vyabhicāri-bhāvādeḥ sva-śabda-
vācyatvādayo mūrkhātādaya iva | sāksāt kāvyaātma-bhūta-rasam apakarṣantahkāvyaśyātma-
bhūtam rasam apakarṣayantah kāvyasyāpakarṣakā ity ucyante | eṣām viśeṣodāharaṇāni
vakṣyāmaḥ |

guṇādayah kim svarūpā ity ucyante—ucyante—

utkarṣadā guṇāḥ proktā guṇālaṅkāra-rīṭayah ||5|| (3cd)

guṇāḥ śauryādivat,śauryādivat | alaṅkārah kaṭaka-kuṇḍalādivat | rīṭayo'vayava saṁsthānavat
deha-dvāreṇasaṁsthāna-viśeṣavat | deha-dvāreṇeva śabadārtha-dvāreṇa taṁ eva kāvyātma-
bhūtam rasam utkarṣavantah kāvyotkarṣakātasyaiva kāvyaśyātma-bhūtam rasam
utkarṣayantah kāvyasyotkarṣakā ity ucyante | iha yadyapi guṇānām rasa-dharmatvaṁ, tathāpi
guṇa-śabdo'tra guṇābhivyañjaka-śabdārthayor upacaryate | ato-guṇābhivyañjakā-ataś ca
guṇābhivyañjakāḥ śabdā rasasyotkarṣakā bhavatītiity uktam bhavatīti prāg evoktam | eṣām
api viśeṣodāharaṇāni vakṣyāmaḥ |

iti sāhitya-darpaṇe kāvya-svarūpa-nirūpaṇo nāma
prathamah paricchedah
||1||

—o)0(o—

(2)

dvitīyaḥ paricchedaḥ
vākya-svarūpa-nirūpaṇaḥ

vākya-svarūpam āha—

vākyaṁ syād yogyatākāṅkṣāsatti-yuktaḥ padoccayaḥ ||1|| 1ab

yogyatā padārthānām paraspara-sambandhe bādhābhāvaḥ | padoccayasaitad-bhāve'pi bādhā-
bhāvaḥ | padoccayasaitad-abhāve'pi vākyatve “vahninā siñcati” “hari-vaimukhyena-samsāraṁ
tarati” ity api vākyaṁ syāt | ākāṅkṣā pratīti-paryāvasāna-virahaḥ śrotṛ-jijñāsā-svarūpaḥ | sa ca
śrotur-jijñāsā-rūpaḥ | nirākāṅkṣasya vākyatve “matsyaḥ-kūrmo-varāha-ity-api-vākyaṁ-syāt-
āsattir-buddhy-gaur-aśvaḥ-puruso-hasti” ity ādīnām api vākyatvaṁ syāt | āsattir-buddhy-
avicchedaḥ | buddhi-avicchedaḥ | buddhi-vicchede'pi vākyatve idānīm uccaritasya hari-
padasya-devadatta-śabdasya dināntarocchāritena gāyatigacchatīti padena saṅgatiḥ syāt |
atrākāṅkṣā-yogyatayor artha-dharmatve'pi ātmārtha-dharmatve'pi padoccaya-dharmatvam
upācārāt |

vākyoccayo mahā-vākyaṁ ||2|| 1c

yogyatākāṅkṣāsatti-yukta ity eva |

. ittham vākyaṁ dvidhā matam ||3|| 1d

ittham iti vākya-mahāvākyaatvena-tad-uktam—vākyaatvena-mahā-vākyaatvena-ca |

uktam-ca-tantra-vārtike—

svārtha-bodhe samarthānām aṅgāṅgitva-vyapekṣayā |
vākyaṅām eka-vākyaatvaṁ punaḥ saṁhṛtya jāyate ||

tatra vākyaṁ, yathā—“śūnyaṁ vāsa-grhaṁ”¹ ity ādi | śūnyaṁ kuñja² grhaṁ vilokya śayanād
utthāya kiñcic-chañair

nidrā-vyājam-upāgatasya-suciraṁ-kṛṣṇasya-dṛṣtvā³ mulham-
visraddham-parirabhya⁴ jāta-pulakām-ālokya-gaṇḍa-sthalīm
lajjā-namra-mukhī-sahāsam-amunā⁵ bālā-ciraṁ-cumbitā || (Amaru-78)

¹ Above 1.3 ad.

² vāsa

³ nirvarṇya-patyur

⁴ paricumbhya

⁵ priyeṇa-hasatā

mahā-vākyam rāmāyaṇa-mahābhārata-raghuvamśādi | padocayo vākyam ity uktam |

tat kim pada-lakṣaṇam ? ity āha—

varṇāḥ padaṁ prayogārḥānanvitaikārtha-bodhakāḥ ||4|| 2ab

yathā, parameśvaraḥ | prayogārḥa-itighataḥ | prayogārheti prātipadikasya vicchedaḥ |
ananvite^{ei} vākyā-mahā-vākyayoḥ | eketi sākāṅkṣāneka-pada-vākyānām | artha-bodhakā ity
kacāṭatapety ādīnām | varṇā ity bahu-vacanam avivakṣitam |

tatra-pade—

artha vācyaś ca lakṣyaś ca vyaṅgaś ceti tridhā matā ||5|| 2cd

eṣām svarūpam āha—

vācyo'rtho'bhidhayā bodhyo lakṣyo lakṣaṇayā mataḥ |
vyaṅgyo vyañjanayā tāḥ syus tisraḥ śabdasya śaktayaḥ ||6|| 3

tā abhidhādyāḥ |

tatra saṅketitārthasya bodhanād agrimābhidhā ||7|| 4ab

uttama-gopena madhyama-gopam-uddiśya-gām-ānayetyuttama-vrddhena madhyama-
vrddham uddiśya “gām ānaya” ity ukte tam gavānāyana-pravṛttam upalabhya bālo'sya
vākyasya “sāsnādimat piṇḍānayanam arthaḥ” ity prathamam pratipadyate | anantaram ca “gām
vadhāna” “āsvam ānaya” ity ādāv āvāpodvāpābhyām go-śabdasya “sāsnādimān artha”
ānāyana-padasya ca gām vadhāna, āsvam ānaya ity ādāv āvāpodvāpābhyām⁺ go-śabdasya
sāsnādimān artha ānāyana-śabdasya cāharaṇam “āharaṇam arthaḥ” ity saṅketam avadhārayati |

kvacit tu prasiddha-pada-samabhivyāhārāc ca | yatheha—prabhinna-kamalodare madhuni
madhūkaraḥ pibati iti |

kvacid āptopadeśāt | yathā, ayam āśva ity arthaḥ kvacit ca prasiddha-pada-samabhivyāhārāt |
yathā—“iha prabhinna-kamalodare madhuni madhūkaraḥ pibati” ity atra | yathā, “ayam āśva-
śabda-vācyaḥ” ity atra | tam ca saṅketitam artham bodhayantī śabdasya śakty-antarāntaritā
śaktir abhidhā nāma |

saṅketo grhyate jātau guṇa-dravya-kriyāsu ca ||8|| 4cd

⁺ ūhāpohābhyām anvaya vyatirekābhyām ity arthaḥ |

jātir go-piṇḍādiṣu gotvādikā | guṇo viśeṣādhāna-hetuḥ **prasiddho vastu-dharmaḥ** | śuklādayo hi gavādikam sajātīyebhyaḥ kṛṣṇa-gavādibhyo **vyāvartayanti⁺ eva vyaktayaḥ** | **kriyāśādhya-rūpavyāvartayanti | dravya-śabdā eka-vyakti-vācino harihara-dittha-davitthādayaḥ | kriyāḥ śādhya-rūpā** vastu-dharmāḥ pākādayaḥ | **eṣv adhi śrayanādi-rava-śrayanānta-vyāpāra-kalāpaḥ pūrvāparibhūtaḥ pādādi-śabda-vācyāḥ | eṣv evaesu hi adhiśrayanāvaśrayanāntādi-pūrvāparibhūto vyakte-rūpādhiṣu vyāpāra-kalāpaḥ pākāhi-śabda-vācyāḥ | eṣv eva vyakter upādhiṣu** saṅketo gṛhyate | na vyaktau ānantya-vyabhicāra-doṣāpātāt |

atha lakṣaṇā—

**mukhyārtha-bādhe tad-yukto yayānyo'rthaḥ pratīyate |
rūḍheḥ prayojanād vāpi lakṣaṇā śaktir arpitā ||9|| 5**

śūrasenā hari bhaktā ity ādau śūrasenādi-śabdo deva-viśeṣe “kaliṅgaḥ sāhasikah” ity ādau kaliṅgādi-śabdo deśa-viśeṣādi-rūpe svārthe'sambhavan yayā śabda-śaktyā sva-samyuktān puruṣādīn pratīyayati, yayā ca **yamunāyām ghoṣa ity ādau yamunādi-śabdo “gaṅgāyām ghoṣah” ity ādau gaṅgādi-śabdo** jala-mayādi-rūpārtha-vācakatvāt **prakṛte'sambhavan prakṛte'sambhavan** svasya sāmīpyādi-sambandhinām taṭādīkaṁ bodhayati | sā śabdasyārpitā **svābhāvikatarāsvābhāviketarā** īśvarānubdhāvitā vā śaktir lakṣaṇā nāma |

pūrvatra hetu rūḍhiḥ prasiddhir eva | uttaratra **yamunā-tate ghoṣa” gaṅgā-tate ghoṣa”** iti pratipādanālabhyasya śītatva-pāvanatvādy-atiśayasya bodhana-rūpam **prayojanam** **hetuḥ prayojanam** | hetuṁ vināpi yasya kasyacit **sambandhino'tiprasaṅgaḥ syāt | ata uktam— rūḍheḥ prayojanād vāpi tālakṣane'tiprasaṅgaḥ syāt | ity uktam— “rūḍheḥ prayojanād vāsau” iti** |

kecit tu karmani kuśalaḥ kvacit tu “karmani kuśalah” iti rūḍhāv udāharanti | teṣām ayam **abhiprāyaḥ—kuśamabhiprāyaḥ—kuśān** lāti iti vyutpatti-labhyaḥ kuśa-grāhi-rūpo mukhyo'rthaḥ prakṛte'sambhavan vivekatvādi-sādharmya-sambandha-sambandhinām dakṣa-rūpam artham **bodhayatīti | etad anye na kṣayante | kuśa-grāhi-rūpasyārthasya bodhayati | tad anye na manyante | kuśa-grāhi-rūpārthasya** vyutpatti-labhyatve'pi dakṣa-rūpasyaiva mukhyārthatvāt |

anyad dhi śabdānām vyutpatti-nimittam | anyac ca pravṛtti-nimittam | **iti** vyutpatti-labhyasya mukhyārthatve **gauḥ śete” gauḥ śete”** ity atrāpi lakṣaṇā syāt | gamer doḥ [uṇādi 2.67] iti gama-dhātor do-pratyayena vyutpāditasya go-śabdasya śayana-kāle'pi prayogāt |

tad-bhedān āha—

**mukhyārthasyetarākṣepo vākyārthe'nvaya-siddhaye |
syād ātmnao'py upādānād eṣopādāna-lakṣaṇā ||10|| 6**

⁺ Left out: **dravya-śabdā eka-vyakti-vācino harihara-dittha-davitthādayaḥ | kecit pratīyekaṁ ekā-**

rūdhāv upādāna-lakṣaṇā, yathā—śyāmo gāyatīty ādi | prayojane, yathā—goṣṭhe yaṣṭayaḥ praviśantīty ādi | anayor hi śyāmādibhir yaṣṭy ādibhiṣyathā— “śveto dhāvati” | prayojane, yathā— “kuntāḥ praviśanti” | anayor hi śvetādibhir kuntādibhiḥ cācetanatayā kevalair gāna-praveśa-kriyayoh dhāvana-praveśana-kriyayoh kartṛtṛyānvayam alabhamānair etat-siddhaye sva-sambandhinā puruṣādayaḥ gopādayaś ca lakṣyantesva-sambandhino’śvādayaḥ puruṣādayaś cākṣipyante | pūrvatra prayojanābhāvād rūḍhiḥ | uttaratra yaṣṭy-ādīnām kuntādīnām atigahanatvaṁ prayojanam | atra ca mukhyārthasyātmano’py upādānam | lakṣaṇa-lakṣaṇāyām tu parasyaivety parasyaivopalākṣanam ity anayor bhedaḥ | iyam evājahat-svārthety ucyate |

arpanam svasya vākyārthe parasyānvaya-siddhaye |
upalakṣaṇa-hetutvād eṣā lakṣaṇa-lakṣaṇā ||11|| 7

rūḍhi-prayojanayor lakṣaṇa-lakṣaṇā, yathā—śūrasenā hari bhaktāḥ, yamunāyām ghoṣayathā— “kaliṅgaḥ sāhasikah” , “gaṅgāyām ghoṣah” iti ca | anayor hi puruṣa-tatayor vākyārthe anvaya-siddhaye śūrasena yamunā—śabdāv vākyārthe’nvaya-siddhaye kaliṅga-gaṅgā-śabdāv ātmānam arpayataḥ | yathā vā—

ea—upakṛtām bahu tatra kim ucyate
sujanatā prathitā bhavatā param |
vidadhad īdrśam eva sadā sakhe
sukhitam āssva tataḥ śaradām śatam ||

prakṛtir eva hareḥ sukha-dāyini ity ādi mānavatī vacanādau atrāpakārādīnām vākyārthe’nvaya-siddhaye upakṛtādayaḥ śabdā ātmānam arpayanti | apakāriṇam pratyupakārādi-pratipādanān mukhyārtha-bādhaḥ mukhyārtha-bādho vaiparītya-lakṣaṇaḥ sambandhaḥ | phalam apakārādy-atiśayaḥ | iyam eva jahat-svārthā ity apakārātiśayaḥ | iyam eva jahat-svārthety ucyate |

āropādhyavasānābhyām pratyekam tā api dvidhā ||12|| 8ab

tāḥ pūrvokta-catur-bhedā lakṣaṇāḥ |

viśayāsyānigīrṇasyānya-tādātmya-pratīti-kṛt | 8cd
sāropā syān nigīrṇasya matā sādhyavasānikā ||13|| 9ab

visayinā anigīrṇasya visayasya tenaiva saha tādātmya-pratīti-kṛt sāropā | iyam eva rūpakālāṅkārasya bijam |

rūdhāv upādāna-lakṣaṇā sāropā, yathā—puruṣaḥ śyāmo gāyati | atra hi śyāma-guṇavān puruṣo’nigīrṇa-svarūpaḥyathā— “aśvah śveto dhāvati” | atra hi śveta-guṇavān aśvo’nigīrṇa-svarūpaḥ sva-samaveta-guṇa-tādātmyena pratiyate |

prayojane, yathā—etāḥ yaṣṭayaḥ praviśanti | atra sarvanāmnā yaṣṭi dhāri gopa gaṇa nirdeśāt sārōpatvam yathā— “ete kuntāḥ praviśanti” | atra sarva-nāmnā kunta-dhāri-purusa-nirdeśāt |

rūdhau lakṣaṇa-lakṣaṇā sārōpā, yathā—śūrasenāḥ puruṣā hariṃ kīrtayanti | atra hi śūrasena-puruṣānāmyathā— “kalingaḥ puruṣo yudhyate” | atra kalinga-purusayor ādhārādheya-bhāvaḥ sambandhaḥ | prayojane, yathā—śrī-kṛṣṇaṃ āyur-gopīnām | kārya-kāraṇa-bhāva-sambandhād āyus-tādātmyena śrī-kṛṣṇaḥ pratiyate | anya-vailakṣaṇyenāvyabhicārenāyuskaratvaṃ prayojanam |

prayojane, yathā— “āyur ghrtam” | atrāyuskāraṇam api ghrtam kārya-kāraṇa-bhāva-sambandha-sambandhy-āyus-tādātmyena pratiyate | anya-vailakṣaṇyenāvyabhi-cārenāyuskaratvaṃ prayojanam |

yathā ea—bhagavat-puruṣe gacchati bhagavān-asau gacchatītivā—rājākīye puruṣe gacchati “rājāsau gacchati” iti | atra sva-svāmi-bhāva-lakṣaṇaḥ sambandhaḥ | yathāgra-mātre’vayave hasto’yam | atrāvayavāvayavi bhāva-lakṣaṇaḥ sambandhaḥ | brāhmaṇe’pi taksāsauyathā vā, agra-mātre’vayava-bhāge “hasto’yam” | atrāvayavāvayavi-bhāva-lakṣaṇa-sambandhaḥ | “brāhmaṇe’pi taksāsau” | atra tātkarmya-lakṣaṇaḥ sambandhaḥ | viṣṇu arthe yajño’yam viṣṇur ityindrārthāsu sthūnāsu “amī indrāḥ” | atra tādārthya-lakṣaṇaḥ sambandhaḥ |
evam anyatrāpi |

anyatrāpi | nigīrṇasya punar viśayasyānya-tādātmya-pratītikṛt-sādhavasānā | asyās eaturbhedeṣu viśayasyānya-tādātmya-pratīti-kṛt-sādhya-vasānā | asyās catursu bhedeṣu pūrvodāharaṇāny eva | tad evam asta-prakārā lakṣaṇā |

**sādṛśyeta-sambandhāḥ śuddhās tāḥ sakalā api | 9cd
sādṛśyāt tu matā gaṇyas tena ṣoḍaśa-bhedikā ||14|| 10ab**

tāḥ pūrvoktā aṣṭa-bhedāḥ lakṣaṇāḥ | sādṛśyeta-sambandhāḥ kārya-kāraṇa-bhāvādayaḥ | atra śuddhānām pūrvodāharaṇāny eva |

rūdhāv upādāna-lakṣaṇā sārōpā gaṇī, yathā—etāni tailāni śrī-kṛṣṇasya hemanta-sukhāni yathā— “etāni tailāni hemante sukhāni” | atra taila-śabdāḥ tila-bhava-sneha-rūpaṃ mukhyārtham upādāyaiva sārṣapādi-sneheṣu sārṣapādisu sneheṣu vartate | prayojane, yathā— rāja-kumāresu tat-sadrśeṣu ca gacchatsu “ete rāja-kumārā gacchanti” | yathā—rāja-kumāraka-sadrśeṣu gopa-kumāreṣu gacchatsu ete rāja-kumārā gacchanti | rūdhāv upādāna-lakṣaṇā sādhyavasānā gaṇī, yathā— “tailāni hemante sukhāni” | prayojane, yathā— “rāja-kumārā gacchanti” |

rūdhau lakṣaṇa-lakṣaṇā sādhyavasānā gaṇī, yathā—śrī-kṛṣṇaḥ kaṇṭakam śodhayati | prayojane, yathā—kṛṣṇād-anyaṃ gauḥ stautisārōpā gaṇī, yathā— “rājā gaudendram kaṇṭakam śodhayati” | prayojane, yathā— “gaur jalpati” |

rūdhau lakṣana-lakṣanā sādhyā-vasānā gaunī, yathā— “rājā kantakam śodhayati” | prayojane, yathā— “gaur jalpati” |

atra kecid āhuḥ—go-sahacāriṇo guṇā jādyā-māndyādayo lakṣyante | te ca go-śabdasya vāhikārthābhīdhāne nimittībhavantīti | tad ayuktam | go-śabdasyāgrhīta-saṅketam vāhikārtham abhidhātum aśakyatvād go-śabdārtha-mātra-bodhanāc ca | abhidhāyā viratatvāt | viratāyās ca punar-utthānābhāvāt |

atra kecid āhuḥ—svārtha-sahacāriṇo guṇā jādyā-māndyādayo lakṣyante | te ca go-śabdasya vāhikābhīdhāne nimittībhavantīti | tad yuktam | go-śabdasyāgrhītam saṅketam vāhikārtham abhidhātum asāmarthyāt | go-śabdārtha-mātra-bodhanāc ca | abhidhāyā viratatvāt | viratāyās ca punar-utthānābhāvāt |

anye ~~tu~~ ca punar go-śabdena vāhikārtho nābhīdhīyate, kintu svārtha-sahacāri-guṇa-sājātyena vāhikārtha-gatā guṇā eva lakṣyante | tad apy anye na kṣamanyante | tathā hiy atra— atra go-śabdād vāhikārthaḥ pratīyate, na vā ? ādye go-śabdād eva vā, ? tal-lakṣitād vā guṇāt ? avinābhāvād vā ?

tatra na prathamāḥ | vāhikārthe'syāsaṅketitatvāt | na dvitīyaḥ, avinā-bhāva-labhyasyārthasya śabde'nvaye praveśāsambhavāt | śabdī hy ākāṅkṣā śabdenaiva pūryate | na dvitīyaḥ—yadi hi go-śabdād vāhikārtho na pratīyate, tadāsyā vāhika-śabdasya ca sāmānādhikaraṇyam asamañjasam syāt |

tasmād atra go-śabdo mukhyayā vṛtṭyā vāhika-śabdena sahānvayam alabhamāno'jñatvādi-sādharṁyād vāhikārtham lakṣayati | vāhikasyājñatādy-atiśaya-bodhanam prayojanam |

iyam ca guṇa-yogād gauṇīty ucyate | pūrvā tūpacārāmiśraṇāc chuddhā | upacāro hi nāmātyanta-viśa-kalitayoḥ śabdayoḥ sādrśyātiśaya-mahimnā bheda-pratīti-sthagaṇa-mātram | yathā—agnir māṇavakayoḥ | śukla-paṭayos tu nātyanta-bheda-pratītiḥ | tasmād evam ādiṣu śuddhaiva lakṣaṇā |

vyaṅgyasya gūḍhāgūḍhatvād dvidhā syuḥ phala-lakṣaṇā ||15|| 10cd

prayojane yā aṣṭa-bhedā lakṣaṇā darśitās tāḥ prayojana-rūpa-vyaṅgyasya gūḍhāgūḍhatayā pratyekam dvidhā bhūtvā ṣoḍaśa-bhedāḥ | tatra gūḍhaḥ | kāvyārtha-bhāvanā-paripakva-buddhi-vibhava-mātra-vedyaḥ | yathā—“upakṛtam bahu tatra” iti | agūḍho'tisphuṭatayā sarvajana-vedyaḥ, yathā—“upadiśati kāmīnām yauvana-mada eva lalitāni |” atra “upadiśati” ity anena “āviṣkaroti” iti lakṣyate | āviṣkārātiśayaś cābhīdheyavat sphuṭam pratīyate |

dharmi-dharma-gatatvena phalasyaitā api dvidhā ||16|| 11ab

etā anantaroktāḥ ṣoḍaśa-bheda-lakṣaṇāḥ | phalasya dharmi-gamatvena dharma-gatatvena ca dvidhā bhūtvā dvātrimśad-bhedāḥ | diṅ-mātram, yathā—

snigdha-śyāmala-kānti-lipta-viyato vellad-balākā ghanā

vātāḥ śikariṇaḥ payoda-suhr̥dām ānanda-kekāḥ kalāḥ |
kāmaṁ santu dṛḍhaṁ kaṭhora-hṛdayo rāmo'smi sarvaṁ-sahe
vaidehī tu kathaṁ bhaviṣyati hahā hā devi dhīrā bhava ||¹

atrātyanta-duḥkha-sahiṣṇu-rūpe rāme dharmini lakṣye tasyaivātīśayaḥ phalam | “gaṅgāyām
ghoṣaḥ” ity atra taṭe śītatva-pāvanatva-rūpa-dharmasyātīśayaḥ phalam |

tad evaṁ lakṣaṇā-bhedās catvāriṁśan matā budhaiḥ ||17|| 11cd

rūḍhāv aṣṭau | phale dvātriṁśad iti catvāriṁśal-lakṣaṇā bhedaḥ | kim ca—

pada-vākya-gatatvena pratyekaṁ tā api dvidhā ||18|| 12ab

tā anantaroktās catvāriṁśad-bhedaḥ | tatra pada-gatatve, yathā—“gaṅgāyām ghoṣaḥ” | vākya-
gatatvena, yathā—“upakṛtaṁ bahu tatra” iti | evaṁ aśīti-prakārā lakṣaṇāḥ |

atha vyañjanā

**viratāsv abhidhādyāsu yathārtho bodhyate'paraḥ | 12cd
sā vṛttir vyañjanā nāma śabdasyārthādikasya ca ||19|| 13ab**

“śabda-buddhi-karmaṇām viramya vyāpārābhāvaḥ” iti nayanābhidhā-lakṣaṇā-tātparyākhyāsu
tiṣṭu vṛttiṣu svaṁ svam arthaṁ bodhayitvopakṣiṇāsu yayāparo'nyo'rtho bodhyate, sā
śabdasyārthasya prakṛti-pratyayādeś ca śaktir vyañjana-dhyayana-gamana-pratyāyanādi-
vyapadeśa-viśayā vyañjanā nāma | tatra—

abhidhā-lakṣaṇā-mūlā śabdasya vyañjanā dvidhā ||20|| 13cd

abhidhā-mūlām āha—

**anekārthasya śabdasya saṁyogādyair niyantrite |
ekatrārthe'nya-dhī-hetur vyañjanā sābhidhāśrayā ||21|| 14**

ādi-śabdād viprayogādayaḥ | uktam hi—

saṁyogo viprayogaś ca sāhacaryaṁ virodhitā |
arthaṁ prakaraṇaṁ liṅgaṁ śabdasyānyasya saṁnidhiḥ ||
sāmarthyam aucitī deśaḥ kālo vyaktiḥ svarādayaḥ |
śabdārthasyānavacchede viśeṣa-smṛti-hetavaḥ || iti | [bhartṛhari]

“sa-śaṅka-cakro hariḥ” iti śaṅkha-cakra-yogena hari-śabdo viṣṇum evābhidhatte | “aśaṅka-
cakro hariḥ” iti tad-viyogena tam eva | “bhīmārjunau” iti arjunaḥ pārthaḥ | “kaṇārjunau” iti

¹ Sad-ukti-karṇāmṛta 978.

karnaḥ sūta-putraḥ | “sthāṇuṃ vande” iti sthāṇuḥ śivaḥ | “sarvaṃ jānāti devaḥ” iti devo bhavān | “kupīto makara-dhvajaḥ” iti makaradhvajaḥ kāmāḥ | “devaḥ purāriḥ” iti purāriḥ śivaḥ | “madhunā mattaḥ pikaḥ” iti madhur vasantaḥ | “pātu vo dayitā-mukham” iti mukham sāmukhyam | “vibhāti gagane candraḥ” iti candraḥ śaśī | “niśi citrabhānuḥ” iti citrabhānur vahniḥ | “bhāti rathāṅgam” rathāṅgam iti napuṃsaka-vyaktyā rathāṅgam cakram | svaras tu veda eva viśeṣa-pratīta-kṛn na kāvya iti tasya viśayo nodāhṛtaḥ |

idaṃ ca ke'py asahamānā āhuḥ—svaro'pi kākvādi-rūpaḥ kāvye viśeṣa-pratītikṛd eva | udātādi-rūpo'pi muneḥ pāṭhokta-diśā śṛṅgārādi-rasa-viśeṣa-pratīti-kṛd eva iti | etad-viśaye udāharaṇam ucitam eva iti | tan na | tathā hi—svaraḥ kākvādayaḥ udātādayo vā vyaṅgya-rūpam eva viśeṣaṃ pratyāyayanti, na khalu prakṛtoktam anekārtha-śabdasyikārtha-niyantraṇa-rūpaṃ viśeṣam | kiṃ ca yadi yatra kvacid anekārtha-śabdānāṃ prakaraṇādi-niyamābhāvād aniyantṛitayor apy arthayor anurūpa-svara-vaśenaikatṛa-niyamanam vācyam | tadā tathāvidha-sthale śleṣānaṅgikāra-prasaṅgaḥ | na ca tathā, ata evāhuḥ śleṣa-nirūpaṇa-prastāva—“kāvya-mārge svaro na gaṇyate” iti ca nayaḥ | ity alam upajīvyānāṃ mānyānāṃ vyākhyāneṣu kaṭākṣa-nikṣepeṇa | ādi-śabdāt “etāvan mātra-stanī” ity ādau hastādi-ceṣṭādibhiḥ stanādīnāṃ kamala-korakādy-ākāratvam |

evam ekasminn arthe'bhidhayā niyantrite yā śabdārthasyānyārtha-buddhi-hetuḥ śaktiḥ sābhidhā-mūlā vyañjanā | yathā mama tāta-pādānāṃ mahā-pātra-caturdaśa-bhāṣā-vilāsini-bhujāṅga-mahā-kavīśvara-śrī-candraśekhara-sāndhivigrahikāṅgām—

durgā-laṅghita-vigraho manasijam saṃmīlayaṃ tejasā
prodyad-rāja-kalo grhīta-garimā viśvag-vṛto bhogibhiḥ |
nakṣatreśa-kṛtekṣaṇo giri-gurau gādhām rucim dhārayan
gām ākramya vibhūti-bhūṣita-tanū rājaty umā-vallabhaḥ ||

atha prakaraṇābhidhayā umā-vallabha-śabdasyomā-nāmnī-mahā-devī-vallabha-bhānudeva-nṛpati-rūpe'rthe niyantrite vyañjanayaiva gaurī-vallabha-rūpo'rtho bodhyate | evam anyat |

lakṣaṇā-mūlām āha—

**lakṣaṇopāśyate yasya kṛte tat tu prayojanam |
yayā pratyākhyāyate sā syād vyañjanā lakṣaṇāśrayā ||22|| 15**

“gaṅgāyām ghoṣaḥ” ity ādau jala-mayādy-artha-bodhanād abhidhāyām taṭādy-artha-bodhanāc ca lakṣaṇāyām viratāyām yathā śītatva-pāvanatvādy-atiśayādir bodhyate sā lakṣaṇā-mūlā vyañjanā |

evam śabdīm vyañjanām ukṭvārthīm āha—

**vakṛ-boddhavya-vākyānām anya-sannidhi-vācyayoḥ |
prastāva-deśa-kālānām kākoś ceṣṭādikasya ca | 16**

vaiśiṣṭyād anyam artham yā bodhayet sārtha-sambhavā ||23|| 17ab¹

vyañjaneti sambadhyate | tatra vakṭṛ-vākya-prastāva-deśa-kāla-vaiśiṣṭye, yathā—

kālo madhuḥ kupita eṣa ca puṣpadhanvā
dhīrā vahanti rati-kheda-harāḥ samīrāḥ |
kelivanīyam api vañjula-kuñja-mañjur
dūre patiḥ kathaya kim karaṇīyam adya ||

atraitam deśam prati śīghram pracchanna-kāmukas tvayā preṣyatām iti sakhīm prati kayācid
vyajyate |

boddhavya-vaiśiṣṭye, yathā—

niḥśeṣa-cyuta-candanam stana-taṭam nirmṛṣṭa-rāgo'dharo
netre dūram anañjane pulakitā tanvī taveyam tanuḥ |
mithyā-vādini dūti bāndhava-janasyājñāta-pīḍāgame
vāpīm snātum ito gatāsi na punas tasyādhamasyāntikam ||²

atra tad-antikam eva rantum gatāsīti viparīta-lakṣaṇayā lakṣyam | tasya ca rantum iti
vyaṅgyam pratipādyam dūti-vaiśiṣṭyād bodhyate |

anya-sannidhi-vaiśiṣṭye, yathā—

ua niccala ṇippandā bhisinī-pattammi reha(i) balāā |
ṇimmala-maragaa-bhāaṇa-pariṭṭhiā saṅkha-sutti bba ||³

(paśya niścala-nispandā bisinī-patre rājate balākā |
nirmala-marakata-bhājana-paristhitā saṅkha-śuttir iva ||)

atra balākāyā nispanatvena viśvastatvam, tenāsya deśasya vijanatvam | ataḥ saṅketa-sthānam
etad iti kayāpi samnihitam pracchana-kāmukam pratyucyate | atraiva sthāna-nirjanatva-
rūpam vyaṅgyārtha-vaiśiṣṭyam prayojanam |

“bhinna-kaṅṭha-dhvanir dhīraiḥ kākur ity abhidhīyate” ity ukta-prakārāyāḥ kākor bheda
ākarebhyo jñātavyāḥ | etad-vaiśiṣṭye, yathā—

guru-paratantratayā bata dūratarām deśam udyato gantum |
ali-kula-kokila-lalite naiṣyati sakhi surabhi-samaye'sau ||

atra naiṣyati, api tarhi eṣyaty eveti kākvā vyajyate |

¹ This line does not appear in my Sāhitya-darpaṇa.

² Srk 837; Skm 1036 (credited to Suvibhoka), Sk 4.236, Smv 48.2.

³ Gāhā-sattasāi 1.4; Kāvya-prakāśa 1.6.

ceṣṭā-vaiśiṣṭye, yathā—

sanketa-kāla-manasam viṭam jñātvā vidagdhayā |
hasan-netrārpitākūtam līlā-padmaṃ nimilitam ||

atra sandhyā sanketa-kāla iti padma-nimīlana-ceṣṭayā kayācid dyotyate | evaṃ vaktrādīnām
vyasta-samastādi-vaiśiṣṭye boddhavyam |

traividhyād iyaṃ arthānām pratyekaṃ trividhā matā ||24|| 17cd

arthānām vācya-lakṣya-vyaṅgyatvena tri-rūpatayā sarvā apy anantaroktā vyañjanās trividhāḥ |
tatra vācyārthasya vyañjanā, yathā “kālo madhuḥ” ity ādi | lakṣyārthasya, yathā—“niḥśeṣa-
cyuta-candanam” ity ādi | vyaṅgyārthasya, yathā—“ua ṇiccala” ity ādi | prakṛti-pratyayādi-
vyañjakatvaṃ tu prapañcayīṣyate |

**śabda-bodhyo vyanakty arthaḥ śabdo'py arthāntarāśrayaḥ |
ekasya vyañjakatve tad anyasya sahakāritā ||25|| 18**

yataḥ śabdo vyañjakatve'py arthāntaram apekṣate, artho'pi śabdam | tad ekasya
vyañjakatve'nyasya sahakāritāvaśyam aṅgikartavyā |

**abhidhādi-trayopādhi-vaiśiṣṭyāt trividho mataḥ |
śabdo'pi vācakas tadval lakṣako vyañjakas tathā ||26|| 19**

abhidhopādihiko vācakaḥ | lakṣaṇopādihiko lakṣakaḥ | vyañjanopādihiko vyañjakaḥ |

kiṃ ca—

**tātparyākhyām vṛttim āhuḥ padārthānvaya-bodhane |
tātparyārthaṃ tad-arthaṃ ca vākyam tad-bodhakaṃ pare ||27|| 20**

abhidhāyā ekaika-padārtha-bodhana-viramād vākyārtha-rūpasya padārthānvayasya bodhikā
tātparyam nāma vṛtṭiḥ | tad-arthaś¹ ca tātparyārthaḥ | tad-bodhakaṃ² ca vākyam iti
abhihitānvaya-vādinām³ matam |

iti sāhitya-darpaṇe vākya-svarūpa-nirūpaṇo nāma
dvtīyaḥ paricchedaḥ
||2||

—o)0(o—

¹ tasya vṛtṭer arthaś ca |

² gām ānetye ādi rītyā |

³ pūrvam tv anvitābhidhvāna-vādinām matam iti bhāvaḥ |

(3)

tr̥tīyaḥ paricchedaḥ

rasādi-nirūpaṇaḥ

atha ko'yam rasa ity ucyate –

**vibhāvenānubhāvena vyaktaḥ sañcāriṇā tathā |
rasatām eti raty-ādiḥ sthāyī bhāvaḥ sa-cetasām ||1|| 1**

vibhāvādayo vaksyante | sāttvikāś cānubhāva-rūpatvāt na pṛthag-uktāḥ | vyakto dadhy-ādi-nyāyena rūpāntara-pariṇato vyakti-kṛta eva raso na tu dīpena ghaṭa iva pūrva-siddho vyajyate |

tad uktam locana-kāraiḥ—rasāḥ pratiyanta it tv odanam pacatītivad vyavahāraḥ iti | atra ca raty-ādi-padopādānād eva prāpte sthāyitve punaḥ sthāyi-padopādānam raty-ādīnām api rasāntareṣv asthāyitva-pratipādanārtham | tataś ca hāsa-krodhādayaḥ śṛṅgāra-vīrādaḥ vyabhicāriṇa eva | tad uktam—rasāvasthaḥ param bhāvaḥ sthāyitām pratipadyate iti |

asya svarūpa-kathana-garbha āsvādana-prakāraḥ kathyate—

**sattvodrekād akhaṇḍa-śva-prakāśānanda-cin-mayaḥ |
vedyāntara-sparśa-śūnyo brahmāsvāda-sahodaraḥ ||2|| 2
lokottara-camatkāra-prāṇaḥ kaiścit pramāṭṛbhiḥ |
svākāravād abhinnatvenāyam āsvādyate rasaḥ ||3|| 3**

rajas-tamobhyām aspr̥ṣṭām manaḥ sattvam ihocyate ity ukta-prakāro bāhya-meya-vimukhatāpādakaḥ kaścanāntaro dharmāḥ sattvam | tasyodreko rajas-tamasau abhibhūya āvirbhāvaḥ | atra ca hetus tathāvidhālukika-kāvyaṛtha-pariśīlanam |

akhaṇḍa ity eka evāyam vibhāvādi-raty-ādi-prakāśa-sukha-camatkāratmakāḥ | atra hetum vaksyāmaḥ | śva-prakāśatvādy api vaksyamāṇa-rītyā | cinmaya iti svarūpārthe mayat |

camatkāraś citta-vistāra-rūpo vismayāpara-paryāyaḥ | tat-prāṇatvam cāsmad-vṛddha-prapitāmaha-sahr̥daya-goṣṭhī-gariṣṭha-kavi-pañḍita-mukhya-śrīman-nārāyaṇa-pādair uktam | tad āha dharmadattaḥ śva-granthe—

rase sārāś camatkāraḥ sarvatrāpy anubhūyate |
tac camatkāra-sāratve sarvatrāpy adbhuto rasaḥ |
tasmād adbhutam evāha kṛtī nārāyaṇo rasam || iti |

kaiścit iti prāktana-puṇya-śālibhiḥ | yad uktam—puṇyavantaḥ pramiṇvanti yogivad rasa-santatim iti |

yadyapi svādaḥ kāvyārtha-sambhedād ātmānanda-samudbhavaḥ ity ukta-diśā
rasasyāsvādānatiriktatva-bhuktam, tathāpi rasaḥ svādyate iti kālpanikam bhedaṃ urarīkṛtya
karma-kartari vā prayogaḥ | tad uktam—rasyamānatā-mātra-sāratvāt prakāśa-śarīrād ananaya
eva hi rasaḥ iti | evam anyatrāpy evamvidha-sthaleṣūpacāreṇa prayogo jñeyah |

nanv etāvatā rasasyājñeyatvam uktam bhavatīti vyañjanāyās ca jñāna-viśeṣatvād dvayor
aikyam āpatitam | tataś ca—

sva-jñānenānyadhī-hetuḥ siddhe'rthe vyañjako mataḥ |
yathā dīpo'nyathā-bhāve ko viśeṣo'sya kārakāt ||

ity ukta-diśā ghaṭa-pradīpavad vyañgya-vyañjakayoḥ pārthakyam eveti katham rasasya
vyañgyateti cet, satyam uktam | ata evāhuḥ—vilakṣaṇa evāyam kṛtijñapti-bhedebhyaḥ
svādānākhyah kaścid vyāpārah | ata eva hi rasanāsvādāna-camatkaraṇādāyo vilakṣaṇā eva
vyapadeśah iti abhidhādi-vilakṣaṇa-vyāpāra-mātra-prasādhana-grahilair asmābhī rasādīnām
vyañgyatvam uktam bhavatīti |

nanu tarhi karuṇādīnām rasānām duḥkhamayatvād rasatvam (tad-unmukhatvam) na syād ity
ucyate—

**karuṇādāv api rase jāyate yatparam sukham |
sacetasām anubhavaḥ pramāṇam tatra kevalam ||4|| 4**

ādi-śabdād bibhatsa-bhayānakādayah |

tathāpy asahrdayānām mukha-mudraṇāya pakṣāntaram ucyate—

kim ca teṣu yadā duḥkham na ko'pi syāt tad-unmukhaḥ ||5|| 5ab

nahi kaścit sa-cetā ātmano duḥkhāya pravartate | karuṇādiṣu ca sakalasyāpi sābhiniveśa-
pravṛtti-darśanāt sukhamayatvam eva |

anupapatty-antaram āha—

tathā rāmāyaṇādīnām bhavitā duḥkha-hetutā ||6|| 5cd

karuṇa-rasasya duḥkha-hetutve karuṇa-rasa-pradhāna-rāmāyaṇādi-prabandhānām api
duḥkha-hetutā-prasaṅgaḥ syāt |

nanu katham duḥkha-kāraṇebhyaḥ sukhotpattir ity āha—

**hetutvam śoka-harṣāder gatebhyo loka-samśrayāt |
śoka-harṣādāyo loke jāyantām nāma laukikāḥ ||7|| 6**

**alaukika-vibhāvatvaṃ prāpteḥyaḥ kāvya-saṃśrayāt |
sukhaṃ sañjāyate teḥyaḥ sarveḥyo'pīti kā kṣatiḥ ||8|| 7**

ye khalu rāma-vanavāsādayo loke duḥka-kāraṇāni ity ucyante ta eva hi kāvya-nāṭya-samarpitā
alaukika-vibhāvāna-vyāpāravattayā kāraṇa-śabda-vācyatām viḥāya alaukika-vibhāva-śabda-
vācyatvaṃ bhajante | teḥyaś ca surate danta-ghātādibhya iva sukhaṃ eva jāyate | ataś ca
laukika-śoka-harṣādi-kāraṇebhyo laukika-śoka-harṣādayo jāyante iti loka eva pratiniyamaḥ |
kāvyē punaḥ—sarveḥyo'pi vibhāvādibhyaḥ sukhaṃ eva jāyate iti niyamān na kaścid doṣaḥ |

kathaṃ tarhi hariścandrādi-caritasya kāvya-nāṭyayor api darśana-śravaṇābhyām āsrupātādayo
jāyanta ity ucyate—

āśru-pātādayas tadvad drutatvāc cetaso matāḥ ||9|| 8ab

tarhi kathaṃ kāvyataḥ sarveṣāṃ īdrśī rasābhivyaktir na jāyata ity ata āha—

na jāyate tad-āsvādo vinā raty-ādi-vāsanām ||10|| 8cd

vāsanā cedānīntanī prāktanī ca rasāsvāda-hetuḥ | tatra yady ādyā na syāt tadā śrotriya-jaran-
mīmāṃsakādīnām api sa syāt | yadi dvitīyā na syāt tadā yad rāgiṇam api keṣāñcid rasodbodho
na drśyate tan na syāt | utkaṃ ce dharmadattena—

savāsanānām sabhyānām rasasyāsvādanām bhavet |
nirvāsanās tu raṅgāntaḥ-kāṣṭha-kuḍy-aśma-sannibhāḥ || iti |

nanu kathaṃ rāmādi-raty-ādy-udbodha-kāraṇaiḥ sītādibhiḥ sāmājika-raty-ādy-udbodha ity
ucyate—

**vyāpāro'sti vibhāvāder nāmnā sādharmaṇī-kṛtiḥ |
tat-prabhāveṇa yasyāsan pāthodhi-plavanādayaḥ | 9
pramātā tad-abhedena svātmānām pratipadyate ||11|| 10ab**

nanu kathaṃ manuṣya-mātrasya samudra-laṅghanādāv utsāhodbodha ity ucyante—

**utsādādi-samudbodhaḥ sādharmaṇyābhimānataḥ | 10cd
nrṇām api samudrādi-laṅghanādau na duṣyati ||12||**

raty-ādayo'pi sādharmaṇyenaiva pratīyanta ity āha—

sādharmaṇyena raty-ādir api tadvat pratīyate ||13|| 11cd

raty-āder api svātma-gatatvena pratītau sabhyānām vrīḍātānkādir bhavet | para-gatatvena tv
arasyatāpātaḥ |

vibhāvādayo'pi prathamataḥ sādharānyena pratīyanta ity āha—

**parasya na parasyeti mameti na mameti ca |
tad-āsvāde vibhāvādeḥ paricchedo na vidyate ||14|| 12**

nanu tathāpi katham evam alaukikatvam eteṣāṃ vibhāvādīnāṃ ity ucyate—

**vibhāvanādi-vyāpāram alaukikam upeyuṣāṃ |
alaukikatvam eteṣāṃ bhūṣaṇaṃ na tu dūṣaṇaṃ ||15|| 13**

ādi-śabdād anubhāva-saṅcāraṇe | tatra vibhāvanāṃ raty-āder viśeṣeṇāsvādāṅkuraṇa-
yogyatānayanam | anubhāvanam evambhūtasya raty-ādeḥ samanantaram eva rasādi-rūpatayā
bhāvanam | saṅcāraṇaṃ tathābhūtasyaiva tasya samyak cāraṇam |

vibhāvādīnāṃ yathā-sāṅkhyāṃ kāraṇa-kārya-sahakāritve katham trayāṇāṃ api rasodbodhe
kāraṇatvam ity ucyate—

**kāraṇa-kārya-saṅcāri-rūpā api hi lokataḥ |
rasodbodhe vibhāvādyāḥ kāraṇāny eva te matāḥ ||16|| 14**

nanu tarhi katham rasāsvāde teṣāṃ ekaḥ pratibhāsa ity ucyate—

**pratīyamānaḥ prathamam pratyekam hetur ucyate |
tataḥ samvalitaḥ sarvo vibhāvādiḥ sa-cetasām | 15
prapāṇaka-rasa-nyāyāc carvyamāṇo raso bhavet ||17||**

yathā khaṇḍa-maricādīnāṃ sammelanād apūrva iva kaścīd āsvādaḥ prapāṇaka-rase sañjāyate
vibhāvādi-sammelanād ihāpi tathety arthaḥ |

nanu yadi vibhāvānubhāva-vyabhicāribhir militair eva rasas tat katham teṣāṃ ekasya dvayor
vā sad-bhāve'pi sa syād ity ucyate—

**sad-bhāvaś ced vibhāvāder dvayor ekasya vā bhavet | 16
jhaṭity anyasam ākṣepe tadā doṣo na vidyate ||18||**

anya-samākṣepaś ca prakaraṇādi-vaśāt | yathā—

dīrghākṣam śarad-indu-kānti-vadanam bāhū natāvamsayoḥ
saṅkṣiptam nividdonnata-stanam uraḥ pārśve pramṛṣṭe iva |
madhyaḥ paṇim ito nitambi jaghanaṃ pādāvarālaṅguli
chando nartayitur yathaiva manasaḥ sṛṣṭam tathāsyā vapuḥ || (mā.a.mi. 2.3)¹

¹ Ra.su. 4.287, Skm 812, Dr. 4.48

atra mālavikām abhilaṣato'gnimitrasya mālavikā-rūpa-vibhāva-mātra-varṇane'pi sañcāriṇām
ausukyādīnām anubhāvanām ca nayana-visphārādīnām aucityād evākṣepaḥ | evam
anyākṣepe'py ūhyam |

"anukārya-gato rasaḥ" iti vadataḥ praty āha—

pārimittyāl laukikatvāt sāntarāyatayā tathā || 17
anukāryasya ratyāder udbodho na raso bhavet ||19||

sītādi-darśanādijo rāmādir atyādyudbodho hi parimito laukiko nāṭya-kāvya-darśanādeḥ
sāntarāyaś ca, tasmāt katham rasa-rūpatām iyāt | rasasyaitad-dharma-tritaya-vilakṣaṇa-
dharmakatvāt |

anukarṭṭ-gatatvam cāsya nirasyati—

śikṣābhyāsādi-mātreṇa rāghavādeḥ svarūpatām | 18
darśayan nartako naiva rasasyāsvādako bhavet ||20||

kim ca—

kāvyaṛtha-bhāvenāyam api sabhya-padāspadam ||21|| 19

yadi punar naṭo'pi kāvyārtha-bhāvanayā rāmādi-svarūpatām ātmano darśayet tadā so'pi
sabhya-madhya eva gaṇyate |

nāyam jñāpyaḥ sva-sattāyām pratīty avyabhicārataḥ ||22|| 20ab

yo hi jñāpyo ghaṭādīḥ sann api kadācid ajñāto bhavati, na hy ayam tathā | pratītim
anatareṇābhāvāt |

yasmād eṣa vibhāvādi-samūhāmbanātmakaḥ | 20
tasmān na kāryaḥ ||23|| 21a

yadi rasaḥ kāryaḥ syāt tadā vibhāvādi-jñāna-kāraṇaka eva syāt | tataś ca rasa-pratīti-kāle
vibhāvādayo na pratiyeran | kāraṇa-jñāna-kārya-jñānayoḥ yugapad-adarśanāt | nahi candana-
sparśājñānam taj-janya-sukha-jñānam caikadā sambhavati | rasasya ca vibhāvādi-
samūhāmbanātmakatayaiva pratīter na vibhāvādi-jñāna-kāraṇatvam ity abhiprāyaḥ |

. no nityaḥ pūrva-samvedanojjhitaḥ |
asamvedana-kāle hi na bhāvo'py asya vidyate ||24|| 21cd

na khalu nityasya vastuno'samvedana-kāle'sambhavaḥ |

nāpi bhaviṣyan sākṣād ānanda-maya-svaparakāsa-rūpatvāt |
kārya-jñāpya-vilakṣaṇa-bhāvān no vartamāno'pi ||25|| 22
vibhāvādi-parāmarśa-viṣayatvāt sacetasām |
parānandamayatvena samvedyatvād api sphuṭam ||26|| 23
na nirvikalpakam jñānam tasya grāhakam iṣyate |
tathābhilāpa-samsarga-yogyatva-virahān na ca ||27|| 24
savikalpaka-samvedyaḥ ||28|| 25a

savikalpaka-jñāna-samvedyānām hi vacana-prayoga-yogyatā, na tu rasasya tathā |

. sākṣātkāratayā na ca | 25b
parokṣas tat-prakāśo nāparokṣaḥ śabda-sambhavāt ||29|| 25cd

tat kathaya kiṅc asya tattvam aśrutādr̥ṣṭa-pūrva-nirūpaṇa-prakārasyety āha—

tasmād alaukikaḥ satyam vedyāḥ sahr̥dayair ayam ||30|| 26ab

tat kim punaḥ pramāṇam tasya sad-bhāva ity āha—

pramāṇam carvaṇaivātra svābhinne viduṣām matam ||31|| 26cd

carvaṇā āsvādanam | tac ca "svādaḥ kāvyārtha-sambhedād ātmānanda-samudbhavaḥ" ity
ukta-prakāram |

nanu yadi raso na kāryas tat katham mahar̥ṣiṇā "vibhāvānubhāva-vyabhicāri-saṁyogād rasa-
niṣpattiḥ" iti lakṣaṇam kṛtam ity ucyate—

niṣpattyā carvaṇasyāsya niṣpattir upacārataḥ ||32|| 27ab

yadyapi rasābhinnatayā carvaṇasyāpi na kāryatvam tathāpi tasya kādācitkatayā upacaritena
kāryatvena kāryatvam upacaryate |

avācyatvādikaṁ tasya vakṣye vyañjana-rūpaṇe ||33|| 27cd

tasya rasasya | ādi-śabdād alakṣyatvādi |

nanu yadi militā raty-ādayo rasās tat katham asya sva-prakāśatvam katham vākhaṇḍatvam ity
āha—

raty-ādi-jñāna-tādātmyād eva yasmād raso bhavet |
ato'sya sva-prakāśatvam akhaṇḍatvam ca sidhyati ||34|| 28

yadi raty-ādikaṃ prakāśa-śarīrād atiriktaṃ syāt tadaivāsya sva-prakāśakatvaṃ na sidhyet, na ca tathā, tādātmyāṅgikārāt | yad uktaṃ—"yadyapi rasānanyatayā carvaṇāpi na kāryā tathāpi kādācitkatayā kāryatvam upakalpya tad-ekātmany anādi-vāsanā-pariṇati-rūpe raty-ādi-bhāve'pi vyavahāra iti bhāvaḥ" iti | "sukhādi-tādātmyāṅgikāre cāsmākīṃ siddhānta-śayyām adhiśayya divyaṃ varṣa-sahasraṃ pramoda-nidrām upeyāḥ" iti ca | "abhinno'pi sa pramātrā vāsanopanīta-raty-ādi-tādātmyena gocarīkṛtaḥ" iti ca | jñānasya sva-prakāśakatvam anāṅgikurvātām upari vedāntibhir eva pātaniyo daṇḍaḥ | tādātmyād evāsyākhaṇḍatvam |

raty-ādayo hi prathamam ekaikaśaḥ pratiyamānāḥ sarve'py ekībhūtāḥ sphuranta eva rasatām āpadyante | tad uktaṃ—

vibhāvā anubhāvās ca sāttvikā vyabhicāriṇaḥ |
pratiyamānāḥ prathamam khaṇḍaśo yānty akhaṇḍatām || iti |

"paramārthatas tv akhaṇḍa evāyam vedānta-prasiddha-brahma-tattvavad veditavyaḥ" iti ca |

atha ke te vibhāvānubhāva-vyabhicāriṇa ity apekṣāyām vibhāvam āha—

raty-ādy-udbodhakā loke vibhāvāḥ kāvyā-nāṭyayoh ||35|| 29ab

ye hi loke rāmādi-gata-rati-hāsādinām udbodha-kāraṇāni sītādayas ta eva kāvye nāṭye ca niveśitāḥ santaḥ "vibhāvante āsvādānkura-prādurbhāva-yogyāḥ kriyante sāmājika-raty-ādi-bhāvā ebhiḥ" iti vibhāvā ucyante | tad uktaṃ bhartṛhariṇā—

śabdopahita-rūpāms tān buddher viśayatām gatān |
pratyakṣān iva kamsādīn sādhanatvena manyate || (vākpādiya 3.7.5) iti |¹

tad-bhedān āha—

ālabanoddīpanākhyau tasya bhedāv ubhau smṛtau ||36|| 29cd

spaṣṭam | tatra—

ālabanam nāyakādis tam ālambya rasodgamāt ||37|| 29ef

ādi-śabdān nāyikā-pratināyikādayaḥ | atha yasya rasasya yo vibhāvāḥ sa tat-svarūpa-varṇane vakṣyate |

tatra nāyakaḥ—

**tyāgī kṛtī kulīnaḥ su-śrīko rūpa-yauvanotsāhī |
dakṣo'nurakta-lokas tejo-vaiddagdhyā-śīlavān netā ||38|| 30**

¹ See also Daśarūpaka 4.2 (Dhanika)

dakṣaḥ kṣīprakāri | śīlam sad-vṛttam | evam ādiguṇa-sampanno netā nāyako bhavati |
tad-bhedān āha—

**dhīrodātto dhīroddhataḥ tathā dhīra-lalitaś ca |
dhīra-prasānta ity ayam uktaḥ prathamaś caturbhedah ||39|| 31**

spaṣṭam | tatra dhīrodāttaḥ—

**avikatthanaḥ kṣamāvān atigambhīro mahā-sattvaḥ |
stheyān nigūḍhamāno dhīrodātto dṛḍha-vrataḥ kathitaḥ ||40|| 32**

avikatthano'nātma-ślāghākaraḥ | mahā-sattvo harsa-śokādy-anabhibhūta-svabhāvaḥ |
nigūḍha-māno vinaya-cchanna-garvaḥ | dṛḍha-vrato'ngīkṛta-nirvāhakaḥ | yathā rāma-
yudhiṣṭhirādayaḥ |

atha dhīroddhataḥ—

**māyā-paraḥ pracanḍaś capalo'haṅkāra-darpa-bhūyiṣṭhaḥ |
ātma-ślāghā-nirato dhīrair dhīroddhataḥ kathitaḥ ||41|| 33**

yathā bhīmasenādīḥ |

atha dhīra-lalitaḥ—

niścinto mṛdur anīsam kalā-paro dhīra-lalitaḥ syāt ||42|| 34ab

kalā nṛtyādīkā | yathā ratnāvalyādau vatsarājādīḥ |

atha dhīra-prasāntaḥ—

sāmānya-guṇair bhūyān divjādiko dhīra-prasāntaḥ syāt ||43|| 34cd

yathā mālatī-mādhavādau mādhavādīḥ |

eṣām ca śṛṅgārādi-rūpatve bhedaṅ āha—

ebhir dakṣiṇa-dhṛṣṭānukūla-śaṭha-rūpibhis tu ṣoḍaśadhā ||44|| 35ab

tatra teṣām dhīrodāttādīnām pratyekam dakṣiṇa-dhṛṣṭānukūla-śaṭhatvena ṣoḍaśa-prakāro
nāyakaḥ |

eṣu tv aneka-mahilāsu samarāgo dakṣiṇaḥ kathitaḥ ||45|| 35cd

dvayos tri-catuh-prabhṛtiṣu nāyikāsu tulyānurāgo dakṣiṇa-nāyakaḥ, yathā—

snātā tiṣṭhati kuntaleśvara-sutā vāro'ṅga-rāja-svasur
dyūtaiḥ rātrir iyaṁ jitā kamalayā devī prasādyādyā ca |
ity antaḥpura-sundarībhir asakṛd vijñāpitena kramād
devenāpratipatti-mūḍha-manasā dvitrāḥ sthitaṁ nāḍikāḥ ||¹

**kṛtāgā api niḥśaṅkas tarjito'pi na lajjitaḥ |
dṛṣṭa-doṣo'pi mithyāvākvathito dhrṣṭa-nāyakaḥ ||46|| 36**

yathā mama—

śoṇaṁ vīkṣya mukhaṁ vicumbitum ahaṁ yātaḥ samīpaṁ tataḥ
pādena prahr̥taṁ tayā sapadi taṁ dhṛtvā sahāse mayi |
kiñcit tatra vidhātum akṣamatayā bāṣpaṁ srjantyāḥ sakhe
dhyātaś cetasi kautukaṁ vitanute kopo'pi vāma-bhruvaḥ ||

anukūla eka-nirataḥ ||47|| 37a

ekasyām eva nāyikāyām āsakto'nukūla-nāyakaḥ, yathā—

asmākaṁ sakhi vāsasī na rucire graiveyakam nojjvalaṁ
no vakrā gati-ruddhataṁ na hasitaṁ naivāsti kaścin madaḥ |
kintv anye'pi janā vadanti subhago'py asyāḥ priyo nānyato
dṛṣṭiṁ nikṣipatīti viśvam iyatā manyāmahe duḥsthitam ||²

**. śaṭho'yam ekatra baddha-bhāvo yaḥ |
darśita-bahir-anurāgo vipriyam anyatra gūḍham ācarati ||48|| 37bcd**

yaḥ punar ekasyām eva nāyikāyām baddha-bhāvo dvayor api nāyikayor bahir-
darśitānurāgo'nyasyām nāyikāyām gūḍhaṁ vipriyam ācarati sa śaṭhaḥ, yathā—

śāṭhān yasyāḥ kāñcī-maṇi-raṇitam ākarṇya sahasā
yad āśliṣyann eva praśithila-bhuja-granthir abhavaḥ |
tad etat kvācakṣe ghr̥ta-madhu-maya tvad-bahu-vaco-
viṣeṇāghūrṇantī kim api na sakhī me gaṇayati ||³

eṣāṁ ca traividhyād uttama-madhyādhamatvena |

¹ kasyacit | (Skṁ 877, Sk 5.364, Dr. under 2.7)

² Spd 3754

³ amaru 73 or 109, padyāvalī 263

uktā nāyaka-bhedās catvārimśat tathāṣṭau ca ||49|| 38

eṣām ukta-ṣoḍaśa-bhedānām |

atha prasaṅgād eteṣām sahāyān āha—

**dūrānvartini syāt tasya prāsāṅgiketivṛtte tu |
kiñcid tad-guṇa-hīnaḥ sahāya evāsya pīṭha-mardākhyāḥ ||50|| 39**

tasya nāyakasya bahu-vyāpini prasaṅga-saṅgate itivṛtte'nantaroktair nāyaka-sāmānya-guṇaiḥ
kiñcid ūnaḥ pīṭhamarda-nāmā sahāyo bhavati | yathā—rāmacandrādīnām sugrīvādayaḥ |

atha śṛṅgāra-sahāyāḥ—

**śṛṅgāro'sya sahāyā
viṭa-ceta-vidūṣakādyāḥ syuḥ |
bhaktā narmasu nipuṇāḥ
kupita-vadhū-māna-bhañjanāḥ śuddhāḥ ||51|| 40**

ādi-śabdān mālākāra-rajaka-tāmbūlika-gāndhikādayaḥ |

tatra viṭaḥ—

**sambhoga-hīna-sampad viṭas tu dhūrtaḥ kalaika-deśa-jñāḥ |
veśopacāra-kuśalo vāgmī madhuro'tha bahu-mato goṣṭhyām ||52|| 41**

ceṭaḥ prasiddha eva |¹

**kusuma-vasantādy-abhidhaḥ karma-vapur veṣa-bhāśādyaiḥ |
hāsya-karaḥ kalaha-ratir vidūṣakaḥ syāt sva-karma-jñāḥ ||53|| 42**

sva-karma hāsyaādi |

artha-cintane sahāyam āha—

mantrī syād arthānām cintāyām ||54|| 43a

arthās tantrāvāpādayaḥ |

¹ kalaha-priyo bahu-katho virūpo gandha-sevakaḥ | mānyāmānya-viśeṣa-jñāś ceṭo'py evaividhaḥ smṛtaḥ ||
(nā.śā. 35.58)

yad tv atra sahāya-kathana-prastāve—mantrī svam cobhayaṁ vāpi sakhā tasyārtha-cintane iti kenacil lakṣaṇaṁ kṛtam, tad api rājño'rtha-cintanopāya-lakṣaṇa-prakaraṇe lakṣayitavyam, na tu sahāya-kathana-prakaraṇe | « nāyakasyārtha-cintane mantrī sahāyaḥ » ity ukte'pi nāyakasyārthata eva siddhatvāt |

yad apy uktam—« mantriṇām lalitaḥ śeṣā mantriṣv āyatta-siddhayaḥ » iti, tad api sva-lakṣaṇa-kathanenaiva lakṣitasya mantri-mātrāyattārtha-cintanopapatter gatārtham | na cārtha-cintane tasya mantrī sahāyaḥ | kim tu svayam eva sampādakaḥ | tasyārtha-cintanādy-abhāvāt |

athāntaḥpura-sahāyāḥ—

. tadvad avarodhe |
vāmana-ṣaṇḍa-kirāta-mlecchābhīrāḥ śakāra-kubjādyāḥ ||55|| 43bcd
mada-mūrkhataḥbhīmānī duṣkulataiśvarya-saṁyuktaḥ |
so'yam anūdha-bhrātā rājñaḥ śyālaḥ śakāra ity uktaḥ ||56|| 44

ādyā-śabdān mūkādayaḥ | tatra ṣaṇḍha-vāmana-kirāta-kubjādayo, yathā ratnāvalyām—

naṣtam varṣa-ravair manuṣya-gaṇan :abhāvād apāsya-trapām
antaḥ-kañcuki-kañcukasya viśati trāsādayaṁ vāmanaḥ |
paryantāśrayibhir nijasya sadṛśaṁ nāmaḥ kirātaiḥ kṛtam
kubjā nīcatayaiva yānti śanakair ātmekṣaṇā-śaṅkinaḥ ||

śakāro mṛcchakaṭikādiṣu prasiddhaḥ | anye'pi yathā-darśanaṁ jñātavyāḥ |

atha daṇḍa-sahāyāḥ—

daṇḍe suhṛt-kumārāṭavikāḥ sāmanta-sainikādyās ca ||57|| 45ab

duṣṭa-nigraho daṇḍaḥ | spaṣtam |

ṛtvik-purodhasaḥ syur brahma-vidas tāpasās tathā dharme ||58|| 45cd

brahmavido veda-vidaḥ ātma-vido vā |

atra ca—

uttamāḥ pīṭhamardādyāḥ ||59|| 46a

ādyā-śabdān mantri-purohitādayaḥ |

. madhyau viṭa-vidūṣakau |
tathā śakāra-ceṭādyā adhamā parikīrtitāḥ ||60|| 46bcd

ādyā-śabdāt tāmbūlika-gāndhikādayaḥ |

atha prasaṅgād dūtānām vibhāga-garbha-lakṣaṇam āha—

**niṣṣṭārtho mitārthaś ca tathā sandeśa-hāraḥ |
kārya-preṣyas tridhā dūto dūtyaś cāpi tathāvidhāḥ ||61|| 47**

tatra kārya-preṣyo dūta iti lakṣaṇam |

tatra—

**ubhayaḥ bhāvam unniya svayaṁ vadati cottaram |
suśliṣṭam kurute kāryam niṣṣṭārthas tu sa smṛtaḥ ||62|| 48**

ubhayaḥ iti yena preṣito yad-antike preṣitaś ca |

**mitārtha-bhāṣī kāryasya siddha-kārā mitārthakaḥ |
yāvad bhāṣita-sandeśa-hāraḥ sandeśa-hāraḥ ||63|| 49**

atha sāttvika-nāyaka-guṇāḥ |

**śobhā vilāso mādhyamaṁ gāmbhīryam dhairya-tejasī |
lalitaudāryam ity aṣṭau sattvajāḥ pauraṣā guṇāḥ ||64|| 50**

tatra—

**sūratā dakṣatā satyam mahotsāho'nurāgitā |
nīce ghūṇādhike spardhā yataḥ śobheti tām viduḥ ||65|| 51**

tatra anurāgitā, yathā—

aham eva mato mahīpater iti sarvaḥ prakṛtiṣv acintayat |
udadher iva nimnagāśateṣv abhavan nāsya vimānanā kvacit ||¹

evam anyad api |

atha vilāsaḥ—

dhīrā dṛṣṭir gatiś citrā vilāse sasmitam vacaḥ ||66|| 52ab

yathā—

dṛṣṭis tṛṇīkṛta-jagat-traya-sattva-sārā

¹ rasārṇave 4.93

dhīroddhatā namayatīva gatir dharitrīm |
kaumārake'pi girivad gurutām dadhāno
vīro rasaḥ kim ayam ety uta darpa eva ||

sāṅkṣobheṣv apy anudvego mādhuryam parikīrtitam ||67|| 52cd

ūhyam udāharaṇam |

bhī-śoka-krodha-harṣādyair gāmbhīryam nirvikāratā ||68|| 53ab

yathā—

āhūtasyābhiṣekāya nisrṣṭasya vanāya ca |
na mayā lakṣitas tasya svalpo'py ākāra-vibhramaḥ ||

vyavasāyād acalanam dhairyam vighne mahaty api ||69|| 53cd

yathā—

śrutāpsaro-gītir api kṣaṇe'smin
haraḥ prasaṅkhyāna-paro babhūva |
ātmeśvarāṇām na hi jātu vighnāḥ
samādhi-bheda-prabhavo bhavanti || (ku.sam. 3.40)

**adhikṣepāpamānādeḥ prayuktasya pareṇa yat |
prāṇātyaye'py asahanam tat-tejaḥ samudāhṛtam ||70|| 54
vāg-veśayor madhuratā, tadvac chrṅgāra-ceṣṭitam lalitam |
dānam sa-priya-bhāṣaṇam audāryam śatru-mitrayoḥ samatā ||71|| 55**

eṣām udāharaṇāny ūhyāni |

**atha nāyikā tri-bhedā svānyā sādharmaṇā strīti |
nāyaka-sāmānya-guṇair bhavati yathā-sambhavair yuktā ||72|| 56**

nāyikā punar nāyaka-sāmānya-guṇais tyāgādibhir yathā-sambhavair yuktā bhavati | sā ca sva-
strī anya-strī sādharmaṇa-strīti trividhā |

tatra sva-strī—

vinayārjavādi-yuktā gṛha-karma-parā pati-vratā svīyā ||73|| 57ab

yathā—

lajjā-pajjatta-pasāhaṇāim para-bhatti-ṇippivāsaim |
aviṇāa-dummedhāim dhaṇṇāṇam ghare kalattāim ||

[lajjā-paryāpta-prasādhānāni para-bharṭṛ-niṣpipāsāni |
avinaya-durmedhāni dhanyānām gr̥he kalatrāṇi ||]

sāpi kathitā tribhedā mugdhā madhyā pragalbheti ||74|| 57cd

tatra—

**prathamāvatīrṇa-yauvana-madana-vikārā ratau vāmā |
kathitā mṛduś ca māne samadhika-lajjāvatī mugdhā ||75|| 58**

tatra prathamāvatīrṇa-yauvanā, yathā mama tāta-pādānām—

madhyasya prathimānam eti jaghanam vakṣojayor mandatā
dūram yāty udaram ca romalatikā netrārjavam dhāvati |
kandarpaṁ parivikṣya nūtana-manorājyābhīkta kṣaṇad
aṅgānīva parasaram vidadhate nirluṅṭhanam subhruvaḥ ||

prathamāvatīrṇa-madana-vikārā, yathā mama prabhāvatī-pariṇaye—

datte sālāsa-mantharam bhuvi padam niryāti nāntaḥ-purāt
noddāmaṁ hasati kṣaṇāt kalayate hrī-yantraṇām kām api |
kiñcid bhāva-gabhīra-vakrīma-lava-sprṣtam manāg bhāṣate
sa-bhrū-bhaṅgam udīkṣate priya-kathām ullāpayantī sakhīm ||

ratau vāmā, yathā—

dr̥ṣṭā dr̥ṣṭim adho dadāti kurute nālāpam ābhāṣitā
śayyāyām parivr̥tya tiṣṭhati balād āliṅgitā vepate |
niryāntīṣu sakhīṣu vāsa-bhavanān nirgantum evehate
jātā vāmatayaiva me'dya sutarām prītyai navoḍhā priyā ||¹

māne mṛdur, yathā—

sā patyuh̥ prathamāparādha-samaye sakhyopadeśam vinā
no jānāti sa-vibhramāṅga-valanā-vakrokti-samsūcanam |
svacchair accha-kapola-mūla-galitaiḥ paryasta-netrotpalā
bālā kevalam eva roditi luṭhal-lolālakair aśrubhiḥ ||²

samadhika-lajjāvatī, yathā—"datte sālāsa-mantharam" ity atra śloke |

atra samadhika-lajjāvatītvenāpi labdhāyā rati-vāmatāyā vicchitti-viśeṣavattayā punaḥ
kathanam |

atha madhyā—

¹ śrī-harṣa-devasya | (Nn 3.4, Sv 2072, Srk 469, Skm 516, 1126, Spd 3672, Smv 77.2)

² amaru 26 (29); Skm. 498

madhyā vicitra-suratā prarūḍha-smara-yauvanā |
īṣat-pragalbha-vacanā madhyama-vrīḍitā matā ||76|| 59

vicitra-suratā, yathā—

kānte tathā katham api prathitaṁ mrgākṣyā
cāturyam uddhata-manobhavayā rateṣu |
tat kūjitāny anuvadabhir aneka-vāraṁ
śiṣyāyitaṁ gṛha-kapota-śatair yathā syāt ||¹

prarūḍha-yauvanā, yathā mama—

netre khañjana-gañjane sarasija-pratyarthi pāṇi-dvayaṁ
vakṣojau kari-kumbha-vibhrama-karīm atyunnatim gacchataḥ |
kāntiḥ kāncana-campaka-pratinidhir vāṇi sudhā-syandinī
smerendīvara-dāma-sodara-vapus tasyāḥ kaṭākṣa-cchatā ||

evam anyatrāpi |

atha pragalbhā—

smarāndhā gāḍhatārūṇyā samasta-rata-kovidā |
bhāvonnatā dara-vrīḍā pragalbhākrānta-nāyakā ||77|| 60

smarāndhā, yathā—

dhanyāsi yat kathayasi priya-saṅgame'pi
narma-smitaṁ ca vadanam ca rasaṁ ca tasya |
nīvīm prati prañihite tu kare priyeṇa
sakhyaḥ śapāmi yadi kimcid api smarāmi ||²

gāḍha-tārūṇyā, yathā—

atyunnata-stanam uro nayane sudīrghe
vakre bhruvāv atitarām vacanam tato'pi |
madhyo'dhikaṁ tanur anūna-gurur nitambo
mandā gatiḥ kim api cādbhuta-yauvanāyāḥ ||

samasta-rati-kovidā, yathā—

kvacit tāmbūlāktaḥ kvacid aguru-paṅkāṅka-malinaḥ
kvacic cūrṇodgārī kvacid api ca sālaktaka-padaḥ |

¹ śṛṅgāra-tilakaḥ 1.39d.

² vidyāyāḥ | (Srk 574, Skm 1172, Spd 376)

balī-bhaṅgābhogair alaka-patitaiḥ śīrṇa-kusumaiḥ
striyā sarvāvastham kathayati ratam pracchada-paṭaḥ ||

bhāvonnatā, yathā—

madhura-vacanaiḥ sa-bhrū-bhaṅgaiḥ kṛtāṅguli-tarjanai-
ralasa-valitair aṅga-nyāsair mahotsava-bandhubhiḥ |
asakṛd asakṛt sphāra-sphārair apāṅga-vilokitais
tribhuvana-jaye sā pañceṣoḥ karoti sahāyatām ||¹

svalpa-vrīḍā, yathā—"dhanyāsi yā kathayasi" ity atraiva |²

ākṛanta-nāyakā, yathā—

svāmin bhaṅgurayālakam sa-tilakam bhālam vilāsin kuru
prāṇeśa truṭitam payodhara-taṭe hāram punar yojaya |
ity uktvā suratāvasāna-sukhitā sampūrṇa-cadnrānanā
sprṣṭā tena tatheti jāta-pulakā prāptā punar mohanam ||³

madhya-pragalbhayor bhedāntarāṅy āha—

te dhīrā cāpy adhīrā ca dhīrādhīreti ṣaḍ-vidhe ||71|| 61ab

te madhyā-pragalbhe | tatra—

**priyam sotprāsa-vakrokyā madhyā dhīrā dahed ruṣā | 61cd
dhīrādhīrā tu ruditair adhīrā puruṣoktibhiḥ ||72|| 62ab**

tatra madhyā dhīrā, yathā—

tad-avitatham avādir yan mama tvaṁ priyeti
priya-jana-paribhuktaṁ yad dukūlam dadhānaḥ |
mad-adhivasatim āgāḥ kāminām maṇḍana-śrīr
vrajati hi saphalatvaṁ vallabhālokanena ||

madhyaiva dhīrādhīrā, yathā—

bāle nātha vimuñca mānini ruṣam roṣān mayā kim kṛtam
khedo'smāsu na me'parādhyati bhavān sarve'parādhā mayi |
tat kim rodiṣi gadgadana vacasā kasyāgrato rudyate
nanv etan mama kā tavāsmi dayitā nāsmīty ato rudyate ||¹

¹ Śṛṅgāra-tilakaḥ 1.42d, Skm 509.

² Under *smarāndhā* above.

³ Śṛṅgāra-tilakaḥ 1.42c, Skm 662.

iyam eva adhīrā, yathā—

sārdham manoratha-śatais tava dhūrta kāntā
saiva sthitā manasi kṛtrima-bhāva-ramyā |
asmākam asti na hi kaścid ihāvakāśas
tasmāt kṛtaṁ caraṇa-pāta-vidambanābhiḥ ||²

pragalbhā yadi dhīrā syāc channa-kopākṛtis tadā | 62cd
udāste surate tatra darśayanty ādarān bahiḥ ||73|| 63ab

tatra priye, yathā—

ekatrāsana-samsthitih parihatā pratudgamād dūratas
tāmbūlanayana-cchalena rabhasāśeṣo'pi samvighnitaḥ |
ālāpo'pi na miśritaḥ parijanam vyāpārayanty āntike
kāntam pratyupacārataś caturayā kopah kṛtārthikṛtaḥ ||³

dhīrādhīrā tu solluṅṭha-bhāṣitaiḥ khedayaty amum ||74|| 63

amum nāyakam | yathā mama—

analaṅkṛto'pi sundara harasi mano me yataḥ prasabham |
kiṁ punar alaṅkṛtas tvaṁ samprati nakhara-kṣatais tasyāḥ ||

tarjayet tāḍayed anyā ||75|| 64a

anyā adhīrā, yathā—« śoṇam vikṣya mukham » ity atra | atra ca sarvatra ruṣā ity anuvartate |

. **pratyekam tā api dvidhā |**
kaniṣṭha-jyeṣṭha-rūpatvān nāyaka-praṇayam prati ||76|| 64bcd

tā anantaroktāḥ ṣaḍ-bhedā nāyikāḥ | yathā—

dr̥ṣṭvaikāsana-samstHITE priyatame paścād upetyādarād
ekasyā nayane pidyāya vihita-kṛdānubandha-cchalaḥ |
iṣad-vakrīma-kandharaḥ sa-pulakaḥ premollasan-mānasām
antar-hāsa-lasat-kapola-phalakām dhūrto'parām cumbati ||⁴

¹ amaroḥ (Amaru 53; Dr 2.17; Sv 1614, Spd 3554, Smv 57.1, Srk 653, Skm 691)

² Śṛṅgāra-tilakaḥ 1.41d, sa.ka. 2.23.2; śā.pa. 3563; Smv 57.16, Padyāvali 218)

³ Amaru 17, Srk 639, Skm 692, Sv 1583, Spd 3534, Smv 55.6, Dr 2.19, Rask 2.67g.

⁴ śṛṅgāra-tilakaḥ 2.40a, daśarūpakam 2.34d

madhyā-pragalbhayor bhedās tasmād dvādaśa kīrtitāḥ |
mugdhā tv ekaiva tena syuḥ svīyābhedās trayodaśā ||76|| 65
parakīyā dvidhā proktā paroḍhā kanyakā tathā |

tatra—

yātrādi-nirastānyoḍhā kulaṭā galita-trapā ||77|| 66

yathā—

svāmī niśvasito'py asūyati mano-jighraḥ sapatnī-janaḥ
śvaśrūr iṅgita-daivatam nayanayor ihāliho yātarāḥ |
tad dūrād ayam aṅjaliḥ kim amunā ḍṛbhaṅga-pātena te
vaidagdhī-racanā-prapañca-rasika vyartho'yam atra śramaḥ ||¹

atra hi mama pariṇetānnācchādanādi-dāṭṛtayā svāmy eva na tu vallabhaḥ | tvam tu vaidagdhī-
madhura-prabandha-rasikatayā mama vallabho'sīty ādi-vyaṅgyārtha-vaśād asyāḥ para-nāyaka-
viṣayā ratiḥ pratīyate |

kanyā tv ajātopayamā sa-lajjā nava-yauvanā ||78|| 67ab

asyās ca pitrādyāyattatvāt parakīyātvam | yathā mālatī-mādhavāḍau mālaty-ādiḥ |

dhīrā kalā-pragalbhā syād veśyāsāmānya-nāyikā | 67cd
nirguṇān api na dveṣṭi na rajyati guṇiṣv api ||79||
vitta-mātram samālokya sā rāgam darśayed bahiḥ | 68
kāmaṁ aṅgīkṛtam api parikṣiṇa-dhanaṁ naram ||80||
mātrā niḥsārayed eṣā punaḥ-sandhāna-kāṅkṣayā | 69
taskarāḥ ṣaṇḍakā mūrkhāḥ sukha-prāpta-dhanās tathā ||81||
liṅginaś channa-kāmādyā asyāḥ prāyeṇa vallabhāḥ | 70
eṣāpi madanāyattā kvāpi satyānurāgiṇī |
raktāyām vā viraktāyām ratam asyām satyānurāgiṇī ||82|| 71

paṇḍako vāta-pāṇḍv-ādiḥ | channaṁ pracchannaṁ ye kāmāyante, te channa-kāmāḥ | tatra
rāga-hīnā yathā laṭakamelakāḍau madana-mañjaryādiḥ | raktā yathā mṛcchakaṭikāḍau
vasanta-senādiḥ |

punaś ca—

avasthābhir bhavanty aṣṭāv etāḥ ṣoḍaśa-bheditāḥ |
svādhīna-bhartṛkā tadvat khaṇḍitāthābhisārikā ||83|| 72
kalahāntarītā vipralabdā proṣita-bhartṛkā |
anyā vāsaka-sajjā syād virahotkaṇṭhitā tathā ||84|| 73

¹ Rasārṇava-sudhākara 3.188.

tatra—

kānto rati-guṇākṛṣṭo na jahāti yad-antikam |
vicitra-vibhramāsaktā sā syāt svādhīna-bhartṛkā ||85|| 74

yathā « asmākaṁ sakhi vāsasī » ity ādi |

pārśvam eti priyo yasyā anya-samyoga-cihnitaḥ |
sā khaṇḍiteti kathitā dhīrair īrṣyā-kaṣāyitā ||86|| 75

yathā, « tad avitattham avādīḥ » ity ādi |

abhisārayate kāntam yā manmatha-vaśamvadā |
svayam vābhisaraty eṣā dhīrair uktābhisārikā ||87|| 76

kramād, yathā—

na ca me'vagacchati yathā laghutām
karuṇām yathā ca kurute sa mayi |
nipuṇam tathainam abhigamyā vader
abhidūti kaṁcid iti sandidiṣe ||

utkṣiptam kara-kaṅkaṇa-dvayam idam baddhā dṛḍham mekhalā-
yatnena pratipādītā mukharayor mañjīrayor mūkatā |
ārabdhe rabhasān mayā priya-sakhi kṛdābhisārotsave
caṇḍālas timirāvaguṇṭhana-paṭa-kṣepam vidhatte vidhuḥ ||

saṁlīnā sveṣu gātreṣu mūkīkṛta-vibhūṣaṇā |
avaguṇṭhana-saṁvītā kulajābhisared yadi ||88|| 77
vicitrojvala-veṣā tu raṇan-nūpura-kaṅkaṇā |
pramoda-smera-vadanā syād veśyābhisared yadi ||89|| 78
mada-skhalita-saṁlāpā vibhramotphulla-locanā |
āviddha-gati-saṅcārā syāt preṣyābhisared yadi ||90|| 79

tatrādye « utkṣiptam » ity ādi | anyayoḥ ūhyam udāharaṇam |

prasaṅgād abhisāra-sthānāni kathyante—

kṣetram vātī bhagna-devālayo dūtī-grham vanam |
mālā-pañcaḥ śmasānam ca nadyādīnām taṭī tathā ||91|| 80
evam kṛtābhisārāṇām puṁscalīnām vinodane |
sthānāny aṣṭau tathā dhvānta-cchanne kutracid āśraye ||92|| 81

**cātukāram api prāṇa-nātham roṣād apāsyā yā |
paścāt tāpam avāpnoti kalahāntarītā tu sā ||93|| 82**

yathā mama tāta-pādānām—

no cātu-śravaṇam kṛtam, na ca dṛṣā hāro'ntike vīkṣitaḥ
kāntasya priya-hetave nija-sakhī-vāco'pi dūrīkṛtāḥ |
pādānte vinipatyā ta-kṣaṇam asau gacchan mayā mūḍhayā
pāṇibhyām avarudhya hanta sahasā kaṇṭhe katham nārpitaḥ ||

**priyaḥ kṛtvāpi saṅketam yasyā nāyāti sannidhim |
vipralabdhā tu sā jñeyā nitāntam avamānitā ||94|| 83**

yathā—

uttiṣṭha dūti yāmo yāmo yātas tathāpi nāyātaḥ |
yātaḥ param api jīvej jīvita-nātho bhavet tasyāḥ ||

**nānā-kārya-vaśād yasyā dūra-deśam gataḥ patiḥ |
sā manobhava-duḥkhārtā bhavet proṣita-bharṭṛkā ||95|| 84**

yathā—

tām jānīthāḥ parimitakathām jīvitam me dvitīyam
dūrībhūte mayi saha care cakravākīmivaikām |
gāḍhotkaṇṭhām guruṣu divaseṣv eṣu gacchatsu bālām
jātām manye śīśiramathitām padminīm vānyarūpām ||¹

**kurute maṇḍanam yasyāḥ sajjite vāsa-veśmani |
sā tu vāsaka-sajjā syād vidita-priya-saṅgamā ||96|| 85**

yathā rāghavānandānām nātake—

vidūre keyūre kuru kara-yuge ratna-valayair
alam gurvī grīvābharaṇa-latikeyam kim anayā |
navām ekām ekāvalim ayi mayi tvaṁ viracayer
na nepathyam pathyam bahutaram anaṅgotsava-vidhau ||

**āgantum kṛta-citto'pi daivān nāyāti yat priyaḥ |
tad-anāgata-duḥkhārtā virahotkaṇṭhitā tu sā ||97|| 86**

yathā—

kim ruddhaḥ priyayā kayācidathavā sakhyā mamodvejitaḥ

¹ meghadūta 2.23.

kim vā kāraṇa-gauravaṃ kim api yan nādyāgato vallabhaḥ |
ity ālocya mṛgīdṛśā kara-tale vinyasya vaktrāmbujam
dīrgham niḥśvasitaṃ ciraṃ ca ruditaṃ kṣiptās ca puṣpa-srajaḥ ||

**iti sāṣṭāvimśati-śatam uttama-madhyādhama-svarūpeṇa |
caturadhikāśīti-yutaṃ śata-trayaṃ nāyikā-bhedāḥ ||98|| 87**

iha ca para-striyau kanyakānyodhe saṅketāt pūrvaṃ virahotkaṅṭhite, paścād vidūṣakādīnā
sahābhisarantyaḥ abhisārike, kuto'pi saṅketa-sthānam aprāpte nāyake vipralabdhe, iti try-
avasthaivānāyor asvādhīna-priyāyor avasthāntarāyogāt iti kaścit |

kvacid anyonya-sānkaryam āsām lakṣyeṣu dṛśyate ||99|| 88ab

yathā (śiśupāla-vadhe 7.53-56)—

na khalu vayam amuṣya dāna-yogyāḥ
pibati ca pāti ca yāsakau rahastvām |
viṭa viṭapam amuṃ dadasva tasyai
bhavati yataḥ sadṛśoś cirāya yogāḥ ||

tava kitava kim āhitair vṛthā naḥ
kṣītiruha-pallava-puṣpa-karṇa-pūraiḥ |
nanu jana-viditair bhavad-vyalīkaś
cira-paripūritam eva karṇa-yugmam ||

muhur upahasitām ivālinādair
vitarasi naḥ kalikām kim artahm enām |
vasatim upagatena dhāmni tasyāḥ
śaṭha kalir eṣa mahāms tvayādya dattaḥ ||

iti gaditavatī ruṣā jaghāna-
sphurita-manorama-pakṣma-keśareṇa |
śravaṇa-niyamītena kāntam anyā-
samam asitāmburuheṇa cakṣuṣā ca ||

iyam hi vakroktya puruṣa-vacanena karṇotpala-tāḍanena ca dhīra-madhyatā'dhīra-
madhyatādhīra-pragalbhatābhiḥ saṅkīrṇā | evam anyatrāpy ūhyam |

itarā apy asaṅkhyās tā noktā vistara-śaṅkayā ||100|| 88

tā nāyikāḥ |

athāsām alāṅkārah—

yauvane sattvajās tāsām aṣṭāvimśati-saṅkhyakāḥ |
alaṅkārās tatra bhāva-hāva-helās trayo'ṅgajāḥ ||101|| 89
śobhā kāntiś ca dīptiś ca mādhuryam ca pragalbhatā |
audāryam dhairyam ity ete saptaiva syur ayatnajāḥ ||102|| 90
līlā vilāso vicchittir bibbokaḥ kilakiñcitam |
moṭṭāyitam kuṭṭamitam vibhramo lalitam madaḥ ||103|| 91
vihṛtam tapanam maugdhyam vikṣepas ca kutūhalam |
hasitam cakitam kelir ity aṣṭādaśa-saṅkhyakāḥ | 92
svabhāvājās ca bhāvādya daśa pumsām bhavanty api ||104|| 93ab

pūrve bhāvādayo dhairyāntā daśa nāyakānām api sambhavanti | kintu sarve'py amī nāyikāśritā
eva vicchitti-viśeṣam puṣṅanti |

tatra bhāvaḥ—

nirvikārātmake citte bhāvaḥ prathama-vikriyā ||105|| 93

janmataḥ prabhṛti nirvikāre manasi udbuddha-mātro vikāro bhāvaḥ | yathā—

sa eva surabhiḥ kālaḥ sa eva malayānilaḥ |
saiveyam abalā kintu mano'nyad iva dṛśyate ||

atha hāvaḥ—

bhrū-netrādi-vikārais tu sambhogeccchā-prakāśakaḥ |
bhāva evālpa-samlakṣya-vikāro hāva ucyate ||106|| 94

yathā [ku.sam. 3.68]—

vivṛṇvatī śaila-sutā bhāvam aṅgaiḥ
sphurad bāla-kadamba-kalpaiḥ |
sācīkṛtā cārutareṇa tasthau
mukhena paryasta-vilocanena ||

atha helā—

helātyanta-samālakṣya-vikāraḥ syāt sa eva tu ||107|| 95ab

sa eva bhāva eva | yathā—

taha te jhatti pa(u)ttā bahue savyaṅga-bibbhamā saalā |
saṁsa(i)amuddha-bhāvā hoi ciraṁ ja(i) sahīṇam pi ||
[tathā tasyā jhatiti pravṛttā vadhvāḥ sarvāṅga-vibhramāḥ sakalāḥ |

saṁśayita-mugdha-bhāvā bhavati ciraṁ yathā sakhinām api ||

atha śobhā—

rūpa-yauvana-lālitya-bhogādyair aṅga-bhūṣaṇam | 95cd
śobhā proktā. ||108|| 96a

tatra yauvana-śobhā, yathā—

asambhṛtaṁ maṇḍanam aṅga-yaṣṭer
anāsavākhyam karaṇam madasya |
kāmasya puṣpa-vyatiriktam astram
bālyāt param sātha vayaḥ prapede ||

evam anyatrāpi |

atha kāntiḥ—

. . . saiva kāntir manmathāpyāyita-dyutiḥ ||109|| 96b

manmathonmeṣeṇ ativistīrṇā śobhaiva kāntir ucyate | yathā « netre khañjana-gañjane » ity
atra |

atha dīptiḥ—

kāntir evāvistīrṇā dīptir ity abhidhīyate ||110|| 96cd

yathā mama candra-kalā-nāma-nāṭikāyām candrakalā-varṇanam—

tāruṇyasya vilāsaḥ
samadhika-lāvaṇya-sampado hāsaḥ |
dharṇi-talasyābharaṇam
yuva-jana-manaso vaśīkaraṇam ||

atha mādhyamam—

sarvāvasthā-viśeṣeṣu mādhyamam ramaṇīyatā ||111|| 97ab

yathā (śākuntale 1.18)—

sarasijam anuviddham śavalenāpi ramyam
malinam api himāmśor lakṣma lakṣmīm tanoti |
ityam adhika-manojñā balkalenāpi tanvī

kim iva hi madhurāṇām maṇḍanaṁ nākṛtīnām ||¹

atha pragalbhatā—

niḥsādhvasatvam prāgalbhyam ||112|| 97c

yathā—

samāśliṣṭāḥ samāśleṣaiś cumbitāś cumbitair api |
daṣṭāś ca daśanaiḥ kāntaṁ dāsīkurvanti yoṣitaḥ ||

atha audāryam—

. **audāryam vinayaḥ sadā ||113|| 97d**

yathā—

na brūte paruṣām giram vitanute na bhrū-yugam bhaṅguram
nottamsam kṣipati kṣitau śravaṇataḥ sā me sphuṭe'py āgasi |
kāntā garbha-grhe gavākṣa-vivara-vyāpāritākṣyā bahiḥ
sakhyā vaktram abhiprayacchati param paryaśruṇī locane ||

atha dhairyam—

muktātma-ślāghanā dhairyam manovṛttir acañcalā ||114|| 98ab

yathā [mā.mā. 2.2]—

jvalatu gagane rātrau rātrāvakhaṇḍa-kalaḥ śaśī
dahatu madanaḥ kim vā mṛtyoḥ pareṇa vidhāsyati |
mama tu dayitaḥ ślāghyas tāto janany amalānvayā
kulam amalinam na tv evāyam jano na ca jīvitam ||

atha līlā—

**aṅgair veṣair alaṅkāraiḥ premibhir vacanair api | 98cd
prīti-prayojaitair līlām priyasyānukṛtim viduḥ ||115||**

yathā—

mṛṇāla-vyāla-valayā veṇī-bandha-kapardinī |
harānukāriṇī pātu līlayā pārvatī jagat ||²

atha vilāsaḥ—

¹ Dhvanyāloka 3.1, Rasārṇava-sudhākarah 4.250.

² Spd 4632.

yāna-sthānāsanādīnām mukha-netrādi-karmaṇām | 99cd
viśeṣas tu vilāsaḥ syād iṣṭa-sandarśanādīnā ||116||

yathā [mā.mā. 1.26]—

atrāntare kim api vāg-vibhavātivṛtta-
vaicitryam ullasita-vibhramam āyatākṣyāḥ |
tad-bhūri-sāttvika-vikāram apāsta-dhairyam
ācāryakam vijayi mānmatham āvirāsīt ||

atha vicchittiḥ—

stokāpy ākalpa-racanā vicchittiḥ kānti-poṣa-kṛt ||117|| 100cd

yathā [māgha. 8.70]—

svacchāmbhaḥ-snapana-vidhautam aṅgam
oṣṭhas tāmbūla-dyuti-viśado vilāsinīnām |
vāsaś ca pratanu viviktam astv itīyān
ākalpo yadi kusumeṣuṇā na śūnyaḥ ||

atha bibbokah—

bibbokas tv atigarveṇa vastuniṣṭe'py anādarah ||118|| 100ef

yathā—

yāsām saty api sad-guṇānuseraṇe doṣānuvṛttiḥ parā
yāḥ prāṇān varam arpayanti na punaḥ sampūrṇa-dṛṣṭim priye |
atyantābhimate'pi vastuni vidhir yāsām niśedhātmakas
tās trailokya-vilakṣaṇa-prakṛtayo vāmāḥ prasīdantu te ||

atha kilakiñcitam—

smita-śuṣka-rudita-hasita-trāsa-krodha-śramādīnām |
sāṅkaryam kilakiñcitam iṣṭatama-saṅgamādirjād dharṣāt ||119|| 101

yathā [māgha 10.69]—

pāṇi-rodham avirodhita-vāñcham
bhartsanās ca madhura-smita-garbhāḥ |
kāminaḥ sma kurute karabhorūr
hāri śuṣka-ruditam ca sukhe'pi ||

atha moṭṭāyitam—

tad-bhāva-bhāvite citte vallabhasya kathādiṣu |
moṭṭāyitam iti prāhuḥ karṇa-kaṇḍūyanādikam ||120|| 102

yathā—

subhaga tvat-kathārambhe karṇa-kaṇḍūti-lālasā |
ujjṛmbha-vadanāmbhojā bhinatty aṅgāni sāṅganā ||

atha kuṭṭamitam—

keśastanādharādīnām grahe harṣe'pi sambhramāt |
āhuḥ kuṭṭamitam nāma śiraḥ-kara-vidhūnanam ||121|| 103

yathā [māgha 10.53]—

pallavopamiti-sāmya-sapakṣam
daṣṭavaty adhara-bimbam abhīṣte |
paryakrūji sarujeva taruṇyās
tāra-lola-valayena kareṇa ||

atha vibhramah—

tvarayā harṣa-rāgāder dayitā-gamanādiṣu |
asthāne vibhramādīnām vinyāso vibhramo mataḥ ||122|| 104

yathā—

śrutvāyāntam bahiḥ kāntam asamāpta-vibhūṣayā |
bhāle'ñjanam dṛṣor lākṣā kapole tilakaḥ kṛtaḥ ||

atha lalitam—

sukumāratayāṅgānām vinyāso lalitam bhavet ||123|| 105ab

yathā [māgha 7.18]—

gurutara-kala-nūpurānunādām
salalita-nartita-vāma-pāda-padmaḥ |
itarad-anatiloḥam ādadhānā padam
atha manmatha-mantharam jagāma ||

atha madaḥ—

mado vikāraḥ saubhāgya-yauvanādy-avalepajaḥ ||124|| 105cd

yathā [amaru 55]—

mā garvam udvaha kapola-tale cakāsti
kānta-svahasta-likhitā nava-mañjarīti |
anyāpi kiṃ na sakhi bhājanam īdṛśīnām
vairī na ced bhavati vepathur antarāyaḥ ||¹

atha vihr̥tam—

vaktavya-kāle'py avaco vr̥ḍayā vihr̥tam matam ||125|| 106ab

yathā—

dūrāgatena kuśalam pṛṣṭā novāca sā mayā kiñcit |
paryaśruṇī tu nayane tasyāḥ kathayāmbabhūvatuḥ sarvam ||

atha tapanam—

tapanam priya-vicchede smara-vegotta-ceṣṭitam ||126|| 106cd

yathā mama—

śvāsān muñcati bhūtale viluṭhati tvan-mārgam ālokate
dīrgham roditi vikṣipaty ata itaḥ kṣāmām bhujā-vallarīm |
kiṃ ca prāṇa-samāna kāñkṣitavati svapne'pi te saṅgamam
nidrām vāñchati na prayacchati punar dagdho vidhis tām api ||

atha maugdhyam—

**ajñānād iva yā pṛcchā pratītasyāpi vastunaḥ |
vallabhasya puraḥ proktaṃ maugdhyam tat-tattva-vedibhiḥ ||127|| 107**

yathā—

ke drumās te kva vā grāme santi kena praropitāḥ |
nātha mat-kañkaṇa-nyastam yeṣām muktā-phalam phalam ||

atha vikṣepaḥ—

**bhūṣāṇām ardha-racanā mithyā viṣvag-avekṣaṇam |
rahasyākhyānam īṣac ca vikṣepo dayitāntike ||128|| 108**

yathā—

¹ Srk 1640; Skm 1175 (keśaṭasya); Smv 86.14; Daśarūpaka 2.22, Rasārṇava-sudhākarah 2.191; Padyāvalī 302 (dāmodarasya); bha.ra.si. 2.4.165

dhammillam ardha-yuktaṁ kalayati tilakaṁ tathāsakalam |
kiñcid vahati rahasyaṁ cakitaṁ viṣvag vilokate tanvī ||

atha kutūhalam—

ramya-vastu-samāloke loltā syāt kutūhalam ||129|| 109ab

yathā [ra.vaṁ. 7.7]—

prasādhikāmbitam agra-pādam
ākṣipya kācid drava-rāgam eva |
utsṛṣṭa-lilāgati-rāgavākṣād
alaktakāṅkāṁ padavīm tatāna ||

atha hasitam—

hasitaṁ tu vṛthā-hāso yauvanodbheda-sambhavaḥ ||130|| 109cd

yathā—

akasmād eva tanvaṅgī jahāsa yad iyaṁ punaḥ |
nūnaṁ prasūna-bāṇo'syām svārājyam adhitiṣṭhati ||

atha cakitam—

kuto'pi dayitasyāgre cakitaṁ bhaya-sambhramah ||131|| 110ab

yathā [māgha 8.24]—

trasyantī cala-śapharī-vighaṭṭitorur
vāmorūr atiśayam āpa vibhramasya |
kṣubhyanti prasabham aho vināpi hetor
lilābhiḥ kim u sati kāraṇe ramaṇyaḥ ||

atha kelih—

vihāre saha kāntena krīḍitaṁ kelir ucyate ||132|| 110cd

yathā—

vyapohituṁ locanato mukhānilair
apārayantaṁ kila puṣpajaṁ rajaḥ |
payodhareṇorasi kācid unmanāḥ
priyaṁ jaghānonnata-pīvara-stanī ||

atha mugdhā-kanyayor anurāgeṅgitāni—

dṛṣṭvā darśayati vrīḍām sammukhaṁ naiva paśyati |
 pracchannaṁ vā bhramantaṁ vātikrāntaṁ paśyati priyaṁ ||133|| 111
 bahudhā pṛcchyaṁānāpi manda-mandaṁ adhomukhī |
 sagadgada-svaraṁ kiñcit priyaṁ prāyeṇa bhāṣate ||134|| 112
 anyaiḥ pravartitaṁ śaśvat sāvadhānā ca tat-kathāṁ |
 śṛṇoty anyatra dattākṣī priye bālānurāgiṇī ||135|| 113

atha sakalānām api nāyikānām anurāgeṅgitāni—

cirāya savidhe sthānaṁ priyasya bahu manyate |
 vilocana-pathaṁ cāsyā na gacchaty analaṅkṛtā ||136|| 114
 kvāpi kuntala-saṁvyāna-saṁyama-vyapadeśataḥ |
 bāhu-mūlaṁ stanau nābhipaṅkajaṁ darśayet sphuṭaṁ ||137|| 115
 ācchādayati vāg-ādyaiḥ priyasya paricāraṁ |
 viśvasity asya mitreṣu bahu-mānaṁ karoti ca ||138|| 116
 sakhī-madhye guṇān brūte sva-dhanaṁ pradadāti ca |
 supte svapiti duḥkhe'sya duḥkhaṁ dhatte sukhe sukhaṁ ||139|| 117
 sthitā dṛṣṭi-pathe śaśvat-priye paśyati dūrataḥ |
 ābhāṣate parijanaṁ sammukhaṁ smara-vikriyaṁ ||140|| 118
 yat kiñcid api saṁvikṣya kurute hasitaṁ mudhā |
 karṇa-kaṇḍūyanaṁ tadvat kavārī-mokṣa-saṁyamau ||141|| 119
 jṛmbhate sphoṭayaty aṅgaṁ bālam āśliṣya cumbati |
 bhāle tathā vayasyāyā racayet tilaka-kriyāṁ ||142|| 120
 aṅguṣṭhāgreṇa likhati saktākṣaṁ nirikṣate |
 daśati svādharaṁ cāpi brūte priyaṁ adhomukhī ||143|| 121
 na muñcati ca taṁ deśaṁ nāyako yatra dṛśyate |
 āgacchati gṛhaṁ tasya kārya-vyājena kenacit ||144|| 122
 dattaṁ kim api kāntena dhṛtvāṅge muhur iḁṣate |
 nityaṁ hṛṣyati tad-yoge viyoge malinā kṛṣā ||145|| 123
 manyate bahu tac-chīlaṁ tat-priyaṁ manyate priyaṁ |
 prārthayaty alpa-mūlyāni suptā na parivartate ||146|| 124
 vikārān sāttvikān asya sammukhī nādhigacchati |
 bhāṣate sūnṛtaṁ snigdham anuraktā nitambinī ||147|| 125
 eteṣv adhika-lajjāni ceṣṭitāni nava-striyāḥ |
 madhya-vrīḍāni madhyāyāḥ sraṁsamāna-trapāni tu | 126
 anya-striyāḥ pragalbhāyās tathā syur vāra-yoṣitaḥ ||148||

diṅ-mātraṁ, yathā—

antika-gatam api mām iyam avalokayatīva hanta dr̥ṣṭvāpi |
sarasa-nakha-kṣata-lakṣitam āviṣkurute bhujā-mūlam ||

tathā—

lekhya-prasthāpanaiḥ snigdhair vīkṣitair mṛdu-bhāṣitaiḥ | 127
dūtī-sampreṣaṇair nāryā bhāvābhivyaktir iṣyate ||149||

dūtyaś ca—

dūtyaḥ sakhī naṭī dāsī dhātreyī prativeśinī | 128
bālā pravrajitā kārūḥ śilpinyādyāḥ svayaṁ tathā ||150||

kārū rajakī-prabhṛtiḥ | śilpinī citrakārādi-strī | ādi-śabdāt tāmbūlika-gāndhika-strī-
prabhṛtayaḥ | tatra sakhī, yathā—"śvāsān muñcati" ity ādi |

svayaṁ-dūtī, yathā mama—

panthia paāsio bia lacchīasi jāsi tā kim aṇṇatto |
ṇa maṇaṁ bi vārao idha atthi ghare ghaṇa-rasaṁ pīantāṇaṁ ||
[pathika pīpāsito iva lakṣyase yāsi tat kim anyatra |
na manāg api vāraka ihāsti gṛhe ghaṇa-rasaṁ pibatāṁ ||]

etāś ca nāyikā-viṣaye nāyakānām api dūtyo bhavanti |

dūtī-guṇān āha—

kalā-kausālam utsāho bhaktiś cittajñatā smṛtiḥ | 129
mādhuryaṁ narma-vijñānaṁ vāgmitā ceti tad-guṇāḥ |
etā api yathaucityād uttamaādharma-madhyamāḥ ||151|| 130

etā dūtyaḥ |

atha pratināyakaḥ |

dhīrodhataḥ pāpakārī vyasanī pratināyakaḥ ||152|| 131ab

yathā rāmasya rāvaṇaḥ |

atha uddīpana-vibhāvāḥ |

uddīpana-vibhāvās te rasam uddīpayanti ye ||153|| 131cd

te ca—

ālambanasya ceṣṭādyā deśa-kālādayas tathā ||154|| 132ab

ceṣṭādyā ity ādya-śabdād rūpa-bhāṣaṇādayaḥ | kālādīty ādi-śabdāc candra-candana-kokilālāpa-
bhramara-jhaṅkāradayaḥ | tatra candrādayo, yathā mama—

karam udaya-mahīdhara-stanāgre
galita-tamaḥ-paṭalāmsuke niveśya |
vikasita-kumudekṣaṇaṁ vicumbaty
ayam amareśa-diśo mukhaṁ sudhāmsuḥ ||

yo yasya rasasyoddīpana-vibhāvaḥ sa tat-svarūpa-varṇane vakṣyate |

atha anubhāvāḥ—

udbuddhaṁ kāraṇaiḥ svaiḥ svairi bahir bhāvaṁ prakāśayan | 132cd
loke yaḥ kārya-rūpaḥ so'nubhāvaḥ kāvya-nāṭyayoḥ ||155||

yaḥ khalu loke sītādi-candrādibhiḥ svaiḥ svair ālambanoddīpana-kāraṇai rāmāder antar-
udbuddhaṁ raty-ādikaṁ bahiḥ prakāśayan kāryam ity ucyate, sa kāvya-nāṭyayoḥ punar
anubhāvaḥ |

kaḥ punar asāv ity āha—

uktāḥ strīṇāṁ alaṅkāra āṅgajās ca svabhāvajāḥ | 133cd
tad-rūpāḥ sāttvikā bhāvās tathā ceṣṭāḥ parā api ||156||

tad-rūpā anubhāva-svarūpāḥ | tatra yo yasya rasasyānubhāvaḥ sa tat-svarūpa-varṇane
vakṣyate |

tatra sāttvikāḥ—

vikārāḥ sattva-sambhūtāḥ sāttvikāḥ parikīrtitāḥ ||157|| 134cd

sattvaṁ nāma svātma-viśrāma-prakāśa-kārī kaścanāntaro dharmāḥ |

sattva-mātrodbhavatvāt tu bhinnā apy anubhāvataḥ ||158|| 135ab

go-balīvarda-nyāyena iti śeṣaḥ | ke ta ity āha—

stambhaḥ svedo'tha romāñcaḥ svara-bhaṅgo'tha vepathuḥ | 135cd
vaivarṇyam aśru-pralaya ity sāttvikāḥ smṛtāḥ ||159||

tatra—

stambhaś ceṣṭā-pratīghāto bhaya-harṣamayādibhiḥ | 136

vapur jalodgamaḥ svedo rati-gharma-śramādibhiḥ ||160||
harṣādbhuta-bhayādibhyo romāñco roma-vikriyāḥ | 137
mada-saṁmada-pīḍādyair vaisvaryaṁ gadgadaṁ viduḥ ||161||
rāga-dveṣa-śramādibhyaḥ kampo gātrasya vepathuḥ | 138
viśāda-mada-roṣādyair varṇānyatvaṁ vivarṇatā ||162||
āśru netrodbhavaṁ vāri krodha-duḥkha-praharṣajam | 139
pralayaḥ sukha-duḥkhābhyāṁ ceṣṭā-jñāna-nirākṛtiḥ ||163|| 140ab

yathā mama—

tanu-sparsād asyā dara-mukulite hanta nayane
udañcad-romāñcaṁ vrajati jaḍatām aṅgam akhilam |
kapolau gharmādrau dhruvam uparatāśeṣa-viṣayaṁ
manaḥ sāndrānandaṁ sprṣati jhaṭiti brahma paramam ||

evam anyat |

atha vyabhicāriṇaḥ—

viśeṣād ābhimukhyena caraṇād vyabhicāriṇaḥ |
sthāyiny unmagna-nirmagnāstrayastrimśac ca tad-bhidāḥ ||164|| 140ef

sthiratayā vartamāne hi raty-ādaḥ nirvedādayaḥ prādurbhāva-tirobhāvābhyāṁ ābhimukhyena
caraṇād vyabhicāriṇaḥ kathyante |

ke ta ity āha—

nirvedāvega-dainya-śrama-mada-jaḍatā augrya-mohau vibodhaḥ
svapnāpasmāra-garvā maraṇam alasa-tāmarṣa-nidrāvahitthāḥ |
autsukyonmāda-śaṅkāḥ smṛti-mati-sahitā vyādhi-satrāsa-lajjā
harṣāsūyā-viṣādāḥ sadhṛti-capalatā glāni-cintā-vitarkāḥ ||165|| 141

tatra (1) nirvedaḥ—

tattva-jñānāpad-irṣyāder nirvedaḥ svāvamānanam |
dainya-cintāśru-niḥśvāsa-vaivarṇyocchvasitādi-kṛt ||166|| 142

tattva-jñānān nirvedo, yathā—

mṛt-kumbha-bālukārandhra-pidhāna-racanārthinā |
dakṣiṇāvarta-śaṅkho'yaṁ hanta cūrṇikṛto mayā ||

atha (2) āvegaḥ—

āvegaḥ sambhramas tatra varṣaje piṇḍitāṅgatā |
utpātajе srastatāṅge dhūmādyākulatāgniḥ ||167|| 143
rāja-vidravajādes tu śāstra-nāgādi-yojanam |
gajādeḥ stambhakampādi pāṁsvādyākulatānilāt | 144cd
iṣṭād dharsāḥ śuco'niṣṭāj jñeyās cānye yathāyatham ||168|| 145ab

tatra śatrujo, yathā—

arghyam arghyam iti vādinam
nṛpaṁ so'navekṣya bharaṭāgrajo yataḥ |
kṣatra-kopa-dahanārciṣam tataḥ
sandadhe dṛṣam udagra-tārakām ||

evam anyad ūhyam |

atha (3) dainyam—

daurgatyādyair anaujasyam dainyam malinatādikṛt ||169|| 145cd

yathā—

vṛddho'ndhaḥ patir eṣa mañcaka-gataḥ sthūṇāvaśeṣam grham
kālo'bhyarṇa-jalāgamaḥ kuśalinī vatsasya vārtāpi no |
yatnāt sañcita-taila-bindu-ghaṭikā bhagneti paryākulā
dṛṣtvā garbha-bharālasām nija-vadhūm śvāśrūś ciram roditi ||

atha (4) śramah—

khedo raty-adhva-gatyādeḥ śvāsa-nidrādi-kṛc chramah ||170|| 146ab

yathā—

sadyaḥ purī-parisare'pi śirīṣa-mṛdvī
sītā javāt tricaturāṇi padāni gatvā |
gantavyam asti kiyad ity asakṛd-bruvāṇā
rāmāśruṇaḥ kṛtavatī prathamāvātāram || (bāla-rāmāyaṇa 6.34)¹

atha (5) madaḥ—

sammohānanda-sambhedo mado madyopayogajaḥ | 146cd
amunā cottamaḥ śete madhyo hasati gāyati |
adhama-prakṛtiś cāpi paruṣam vakti roditi ||171|| 147

¹ra.su.ā. 2.35

yathā—

prātibham trisarakeṇa gatānām
vakra-vākya-racanā-ramaṇīyaḥ |
gūḍha-sūcita-rahasya-sahāsaḥ
subhruvām pravavṛte parihāsaḥ ||

atha (6) jaḍatā—

**apratipattir jaḍatā syād iṣṭāniṣṭa-darśana-śrutibhiḥ |
animiṣa-nayana-nirīkṣaṇa-tūṣṇīmbhāvādayas tatra ||172|| 148**

yathā mama kuvalayāśva-carite prākṛta-kāvye—

ṇabaria taṁ juajualam aṇṇoṇṇam ṇihida-sajala-manthara-ditṭhim |
ālekkhaopiam bia khaṇa-mettam tattha samṭṭhiam muasaṇṇam ||

[keulam tad yuva-yugalam anyonyam nihita-sajala-manthara-dṛṣṭim |
ālekyārpitam iva kṣaṇa-mātram tatra sthitam mukta-saṅgam ||]

atha (7) ugratā—

**śauryāparādhādi-bhavam bhavec caṇḍatvam ugratā |
tatra sveda-śiraḥ-kampa-tarjanā-tāḍanādayaḥ ||173|| 149**

yathā [mā.mā. 5.31]—

praṇayi-sakhī-salīla-parihāsa-rasādhigatair
lalita-śirīṣa-puṣpa-hananair api tāmyati yat |
vapuṣi vadhāya tatra tava śastram upakṣipataḥ
patatu śarasy akāṇḍayam adaṇḍam ivaiṣa bhujah ||¹

atha (8) mohah—

**moho vicittatā bhīti-duḥkhāvegānucintanaiḥ |
mūrchanājñāna-patana-bhramaṇādarśanādi-kṛt ||174|| 150**

yathā [ku.sam. 3.73]—

tivrābhiṣaṅga-prabhavena vṛttim
mohena samstambhayatendriyāṇām |
ajñāta-bharṭṛ-vyasanā muhūrtaṁ
kṛtopakāreva ratir babhūva ||

¹ Rasārṇava-sudhākara 2.183, 3.192.

atha (9) vibodhaḥ—

nidrāpagama-hetubhyo vibodhaś cetanāgamaḥ |
jṛmbhāṅga-bhaṅga-nayana-mīlanāṅgāvaloka-kṛt ||175|| 151

yathā [māgha 11.13]—

cira-rati-parikheda-prāpta-nidrā-sukhānām
caramam api śayitvā pūrvam eva prabuddhāḥ |
aparicalita-gātrāḥ kurvate na priyānām
asīthila-bhuja-cakrāśleṣa-bhedam taruṇyaḥ ||

atha (10) svapnaḥ—

svapno nidrām upetasya viṣayānubhavas tu yaḥ |
kopāvega-bhaya-glāni-sukha-duḥkhādi-kāraḥ ||176|| 152

yathā [megha 2.46]—

mām ākāṣa-praṇihita-bhujam nirdayāśleṣa-hetor
labdhāyās te katham api mayā svapna-sandarśaneṣu |
paśyantīnām na khalu bahuśo na sthalī-devatānām
muktā-sthūlās taru-kisalayeṣv asru-leśāḥ patanti ||

atha (11) apasmāraḥ—

manaḥ-kṣepas tvam apasmāro grahādyāveśanādijaḥ |
bhūpātakampa-prasveda-phena-lālādi-kāraḥ ||177|| 153

yathā [māgha 3.72]—

āśliṣṭa-bhūmim rasiṭāram uccair
lolad-bhujākāra-brhat-taraṅgam |
phenāyamānam patim āpagānām
asāv apasmāriṇam āśāṅke ||

atha garvaḥ—

garvo madaḥ prabhāva-śrī-vidyā-sat-kulatādijaḥ |
avajñā-sa-vilāsāṅga-darśanāvinayādi-kṛt ||178|| 154

tatra śaurya-garvo, yathā [veṇī. 3.46]—

dhṛtāyudho yāvad ahaṁ tāvad anyaiḥ kim āyudhaiḥ |
yad vā na siddham astreṇa mama tat kena sādhyatām ||

atha (13) maraṇam—

śarādyair maraṇam jīvatyāgro'ṅga-patanādi-kṛt ||179|| 155ab

yathā [ra.vaṁ. 11.20]—

rāma-manmatha-śareṇa tāḍitā
duḥsahena hṛdaye niśacarī |
gandhavad rudhira-candanokṣitā
jīviteśa-vasatiṁ jagāma sā ||

atha (14) ālasyam—

ālasyam śrama-garbhādyair jāḍyam jṛmbhāsītādi-kṛt ||180|| 155cd

yathā—

na tathā bhūṣayaty aṅgam na tathā bhāṣate sakhīm |
jṛmbhate muhur āsīnā bālā garbha-bharālasā ||

atha (15) āmarṣaḥ—

**nindākṣepāpamānāder amarṣo'bhiniviṣtatā |
netra-rāga-śiraḥ-kampa-bhrū-bhaṅgottajanādi-kṛt ||181|| 156**

yathā [mahīvīra-caritam 3.7]—

prāyaścittam carīṣyāmi pūjyānām vo vyatikramāt |
na tv eva dūṣayīṣyāmi śastra-graha-mahā-vratam ||

atha (16) nidrā—

**cetaḥ saṁmīlanam nidrā śrama-klama-madādijā |
jṛmbhākṣi-mīlanocchvāsa-gātra-bhaṅgādi-kāraṇam ||182|| 157**

yathā—

sārthakānarthaka-padam bruvatī mantharākṣaram |
nidrārdha-mīlitākṣī sā likhitevāsti me hṛdi ||

atha (17) avahitthā—

**bhaya-gaurava-lajjāder harsādy-ākāra-guptir avahitthā |
vyāpārāntara-saktyanyathābhāṣaṇa-vilokanādi-karī ||183|| 158**

yathā [ku.sam. 6.84]—
evam vādini devarṣau pārśve pitur adhomukhī |
lilā-kamala-patrāṇi gaṇayāmāsa pārvatī ||

atha (18) autsukyam—

**iṣṭānavāpter autsukyaṁ kāla-kṣepāsahiṣṇutā |
citta-tāpa-tvarāsveda-dīrgha-niḥśvasitādi-kṛt ||184|| 159**

yathā—yaḥ kaumāra-haraṣ sa eva hi varaḥ ity ādau | atra yat kāvya-prakāśa-kāreṇa rasasya
prādhānyam ity uktam tad-rasana-dharma-yogitvād vyabhicāri-bhāvasyāpi rasa-śabda-
vācyatvena gatārtham mantavyam |

atha (19) unmādaḥ—

**citta-sammoha unmādaḥ kāma-śoka-bhayādibhiḥ |
asthāna-hāsa-rudita-gīta-pralapanādi-kṛt ||185|| 160**

yathā mama—
bhrātar dvirepha bhavatā bhramatā samantāt
prāṇādhikā priyatamā mama vīkṣitā kim ?
(jhaṅkāram anubhūya sānandam)
brūṣe kim om iti sakhe kathayāsu tan me
kim kim vyavasyati kuto'sti ca kīdṛśīyam ||

atha (20) śaṅkā—

**para-krauryātma-doṣādyaiḥ śaṅkānarthasya tarkaṇam |
vaivarṇya-kampa-vaisvarya-pārśvalokāśya-śoṣa-kṛt ||186|| 161**

yathā mama—

prāṇeśena prahita-nakhareṣv aṅgakeṣu kṣapānte
jātātāṅkā racayati ciraṁ candanālepanāni |
dhatte lākṣmā asakṛd adhare datta-dantāvaghāte
kṣāmāṅgīyaṁ cakitam abhitaś cakṣuṣī vīkṣipantī ||

atha (21) smṛtiḥ—

sadṛśa-jñāna-cintādyair bhrū-samunnayanādi-kṛt |
smṛtiḥ pūrvānubhūtārtha-viśaya-jñānam ucyate ||187|| 162

yathā mama—

mayi sa-kapaṭam kiñcit kvāpi praṇīta-vilocane
kim api namanam prāpte tiryag-vijṛmbhita-tārakam |
smitam upagatām ālim dṛṣṭvā salajjam avāñcitam
kuvalaya-dṛśaḥ smeram smeram smarāmi tad-ānanam ||

atha (22) matiḥ—

nīti-mārgānusṛtyāder artha-nirdhāraṇam matiḥ |
smeratā dhṛti-satoṣau bahu-mānaś ca tad-bhavāḥ ||188|| 163

yathā [śāku. 1.20]—

asañsayam kṣatra-parigraha-kṣamā
yad āryam asyām abhilāṣi me manaḥ |
satām hi sandeha-padeṣu vastuṣu
pramāṇam antaḥ-karaṇa pravṛttayaḥ ||

atha (23) vyādhiḥ—

vyādhir jvarādir vātādyair bhūmicchotkampanādi-kṛt ||189|| 164ab

tatra dāhamayatve bhūmicchādaḥ śaityamayatve utkampanādayaḥ | spaṣṭam udāharaṇam |

atha (24) trāsaḥ—

nirghāta-vidyud-ulkādyais trāsaḥ kampādi-kāraḥ ||190|| 164cd

yathā [kirātārjunīya 8.45]—

parisphuran-mīna-vighaṭṭito ravaḥ
surāṅganās trāsa-vilola-dṛṣṭayaḥ |
upāyayuh kampita-pāṇi-pallavāḥ
sakhī-janasyāpi vilokanīyatām ||

atha (25) vrīḍā—

dhārṣṭyābhāvo vrīḍā vadanānāmanādi-kṛd durācārāt ||191|| 165ab

yathā "mayi sakapaṭam" ity ādi |

atha (26) harṣaḥ—

harṣas tv iṣṭāvāpter manaḥ-prasādo'sru-gadgadādi-karaḥ ||192|| 165cd

yathā [ra.vam]—

samīkṣya putrasya cirāt pitā mukham
nidhāna-kumbhasya yathaiva durgataḥ |
mudā śarīre prababhūva nātmanaḥ
payodhir indūdaya-mūrcchito yathā ||

tathā (27) asūyā—

**asūyānya-guṇardhīnām auddhatyād asahiṣṇutā |
doṣodghoṣa-bhrū-vibhedāvajñā-krodheṅgitādi-kṛt ||193|| 166**

yathā [māgha 15.1]

atha tatra pāṇḍu-tanayena sadasi vihitam madhudviṣaḥ |
mānam asahata na cedipatiḥ para-vṛddha-matsari mano hi māninām ||

atha (28) viśādaḥ—

**upāyābhāva-janmā tu viśādaḥ sattva-saṅkṣayaḥ |
niḥśvāsocchvāsa-hṛt-tāpa-sahāyānveṣaṇādi-kṛt ||194|| 167**

yathā mama—

eṣā kuṭila-ghanena ciura-kaḍappaṇa tuha ṇibaddhā veṇī |
maha sahi dāra(i) ḍhamsa(i) āasa-ghaṭṭibba kāa(u)ra(i)bba hiaam ||

[eṣā kuṭila-ghanena cikura-kalāpena tava nibaddhā veṇī |
mama sakhi dārayati daṣati āyasa-yaṣṭir iva kāloragīva hṛdayam ||]

atha (29) dhṛtiḥ—

**jñānābhīṣṭāgamādyais tu sampūrṇa-sprhatā dhṛtiḥ |
sauhitya-vacanollāsa-sahāsa-pratibhādi-kṛt ||195|| 168**

yathā mama—

kṛtvā dīna-nipīḍanam nija-jane baddhvā vaco-vigraham
naivālocya gariyasīr api cirād āmuṣmikīr yātanāḥ |

dravyaughāḥ parisamcitāḥ khalu mayā yasyāḥ kṛte sāmpratam
nīvārāñjalīnāpi kevalam aho seyam kṛtārthā tanuḥ ||

atha (30) capalatā—

**mātsarya-dveṣa-rāgādeś cāpalyam tv anavasthitiḥ |
tatra bharsana-pāruṣya-svacchanācaraṇādayaḥ ||196|| 169**

yathā—

anyāsu tāvad upamarda-sahāsu bhṛṅga
lolaṁ vinodaya manaḥ sumanolatāsu |
mughdām ajāta-rajasaṁ kali-kāma-kāle
vyartham kadamhayaḥ kim nava-mallikāyāḥ ||¹

atha (31) glāniḥ—

**ratyāyāsamanastāpa-kṣut-pipāsādi-sambhavā |
glānir niṣprāṇatā-kampa-kārsyānutsāhatādi-kṛt ||197|| 170**

yathā [u.rā.ca. 3.5]—

kisalayam iva mugdham bandhanād vipralūnam
hṛdaya-kusuma-śoṣī dāruṇo dīrgha-śokaḥ |
glapayati paripāṇḍu kṣāmam asyāḥ śarīram
śaradija iva ghamaḥ ketakī-patra-garbham ||²

atha (32) cintā—

dhyānam cintā hitānāpteḥ śūnyatāśvāsana-tāpa-kṛt ||198|| 171ab

yathā mama—

kamaleṇa biaseṇa samjoentī birohiṇam sasi-bimbam |
kara-ala-pallatthamuhī kim cintasi sumuhi antarāhiaā ||

[kamalena bikasitena samyojayanti virodhinam śasi-bimbam |
karatala-paryasta-mukhī kim cintayasi sumukhi antarāhita-hṛdayā ||]

atha (33) tarkaḥ—

tarko vicāraḥ sandehād bhrūsiroṅguli-nartakaḥ ||199|| 171cd

¹ Kuval. 89, Skm 1777, Dr. under 4.33, Subhāsitāvali 735.

² Rasārṇava 2.27.

yathā "kiṃ ruddhaḥ priyayā" ity ādi |

ete ca trayastrimśad vyabhicāri-bhedā iti yad uktam tad upalakṣaṇam ity āha—

ratyādayo'py aniyate rase syur vyabhicāriṇaḥ ||200|| 172ab

tathā hi—śṛṅgāre'nucchidyamānatayāvasthānād ratir eva sthāyi-śabdācyā hāsaḥ
punarutpadyamāno vyabhicāry eva | vyabhiśāri-lakṣaṇa-yogāt | tad uktam—rasāvasthaḥ
param bhāvaḥ sthāyitām pratipadyate iti |

tat kasya sthāyinaḥ, kasmin rase sañcāritvam ity āha—

**śṛṅgāra-vīrayor hāso vīre krodhas tathā mataḥ | 172cd
śānte jugupsā kathitā vyabhicāritayā punaḥ |
ity ādy-anyat samunnateyam tathā bhāvita-buddhibhiḥ ||201|| 173**

atha sthāyi-bhāvaḥ—

**aviruddhā viruddhā vā yaṃ tirodhātum akṣamāḥ |
āsvādānkura-kando'sau bhāvaḥ sthāyīti sammataḥ ||202|| 174**

tad bhedān āha—

**ratir hāsaś ca śokaś ca krodhotsāhau bhayaṃ tathā |
jugupsā vismayaś cettham aṣṭau proktāḥ śamo'pi ca ||203|| 175**

tatra—

**ratir mano'nukūle'rthe manasaḥ pravaṇāyitam |
vāg-ādi-vaikṛtaiś cetō-vikāso hāsa iṣyate ||204|| 176
iṣṭa-nāśādibhiś cetō-vaiklavyaṃ śoka-śabda-bhāk |
pratikūleṣu taikṣṇyasyāvabodhaḥ krodha iṣyate ||205|| 177
kāryārambheṣu samrambhaḥ stheyānutsāha ucyate |
raudra-śaktyā tu janitaṃ citta-vaiklavyaṃ bhayaṃ ||206|| 178
doṣekṣaṇādibhir garhā jugupsā vismayodbhavā |
vividheṣu padārtheṣu loka-sīmātivartiṣu ||207|| 179
visphāraś cetaso yas tu sa vismaya udāhṛtaḥ |
śamo nirihāvasthāyām svātma-viśrāmajaṃ sukham ||208|| 180**

yathā mālatī-mādhave ratiḥ | laṭakamalake hāsaḥ | rāmāyaṇe śokaḥ | mahābhārate śamaḥ |
evam anyatrāpi | ete hy eteṣv antarā utpadyamānais tais tair viruddhais ca bhāvair
anucchinnāḥ pratyuta paripuṣṭā eva sahrdayānubhava-siddhāḥ |

kiñ ca—

nānābhinaya-sambandhān bhāvayanti rasān yataḥ |
tasmād bhāvā amī proktāḥ sthāyi-sañcāri-sāttvikāḥ ||209|| 181

yad uktam—sukha-duḥkhādibhir bhāvair bhāvas tad-bhāva-bhāvanam |

atha rasasya bhedān āha—

śṛṅgāra-hāsya-karuṇa-raudra-vīra-bhayānakāḥ |
bībhatso'dbhuta ity aṣṭau rasāḥ śāntas tathā mataḥ ||210|| 182

tatra śṛṅgāraḥ—

śṛṅgam hi manmathodbhedas tad āgamana-hetukaḥ |
uttama-prakṛti-prāyo rasaḥ śṛṅgāra iṣyate ||211|| 183
parodhām varjayitvātra veśyām cānanurāgiṇīm |
ālambanam nāyikāḥ syur dakṣiṇādyās ca nāyakam ||212|| 184
candra-candana-rolamba-rutādy-uddīpanam matam |
bhrū-vikṣepa-kaṭākṣādir anubhāvaḥ prakīrtitaḥ ||213|| 185
tyaktvaugrya-maraṇālasya-jugupsā-vyabhicāriṇaḥ |
sthāyi-bhāvo ratiḥ śyāma-varṇo'yam viṣṇu-daivataḥ ||214|| 186cd

yathā—śūnyam vāsa-grham [Amaru 78] ity ādi | atrokta-svarūpaḥ patiḥ, ukta-svarūpā ca bālā
ālambana-vibhāvau | śūnyam vāsa-grham uddīpana-vibhāvaḥ | cumbanam anubhāvaḥ | lajjā-
hāsau vyabhicāriṇau | etair abhivyaktaḥ sahrdaya-viṣayo rati-bhāvaḥ śṛṅgāra-rasa-rūpatām
bhajate |

tad-bhedān āha—

vipralambho'tha sambhoga ity eṣa dvividho mataḥ ||215|| 186ef

tatra—

yatra tu ratiḥ prakṛṣṭā nābhīṣṭam upaitai vipralambho'sau ||216|| 187ab

abhīṣṭam nāyakam nāyikām vā |

sa ca pūrva-rāga-māna-pravāsa-karuṇātmakaś caturdhā syāt ||216|| 187

tatra—

śravaṇād darśanād vāpi mithaḥ samrūḍha-rāgayoḥ |
daśā-viśeṣo yo'prāptau pūrvarāgaḥ sa ucyate ||217|| 188
śravaṇam tu bhavet tatra dūta-vandī-sakhī-mukhāt |
indrajāle ca citre ca sākṣāt svapne ca darśanam ||218|| 189

abhilāṣaś cintā-smṛti-guṇa-kathanodvega-sampralāpās ca |
unmādo'tha vyādhir jaḍatā mṛtir iti daśātra kāma-daśāḥ ||219|| 190
abhilāṣaḥ spr̥hā cintā prāpty-upāyādi-cintanam |
unmādaś cāparicchedaś cetanācetanēsv api ||220|| 191
alakṣya-vāk-pralāpaḥ syāc cetaso bhramaṇād bhr̥sam |
vyādhis tu dīrgha-niḥśvāsa-pāṇḍutā-kṛsatādayaḥ | 192
jaḍatā hīna-ceṣṭatvam aṅgānām manasas tathā ||221|| 193ab

śeṣam spaṣṭam |

krameṇodāharaṇāni [mā.mā. 5.7]—

premārdrāḥ praṇaya-spr̥śaḥ paricayād udgādha-rāgodayās
tās tā mugdha-dṛśo nisarga-madhurās ceṣṭā bhavēyur mayi |
yāsv antaḥ-karaṇasya bāhya-karaṇa-vyāpāra-rodhī kṣaṇād
āśamsāparikalpitāsv api bhavaty ānanda-sāndro layaḥ ||

atra mālatī-sākṣād-darśana-prarūḍha-rāgasya mādhavasyābhilāṣaḥ |

katham ikṣe kurāṅgākṣī sākṣāl lākṣmīm manobhuvāḥ |
iti cintākulaḥ kānto nidrām naiti niśīthinīm ||

atra kasyāscin nāyikāyā indrajāla-darśana-prarūḍha-rāgasya nāyakasya cintā | idaṁ mama |

"mayi sa-kapaṭam" ity ādau nāyakasya smṛtiḥ | "netre khañjana-gañjane" ity ādau guṇa-
kathanam | "śvāsān muñcati" ity ādau udvegaḥ |

tribhāga-śeṣāsu niśāsu ca kṣaṇam
nimīlya netre sahasā vyabudhyata |
kva nīlakaṇṭha vrajasity alakṣya-vāg
asatya-kaṇṭhārpita-bāhu-bandhanā || [ku.sam. 5.57]

atra pralāpaḥ | "bhrātā dvirephaḥ" ity ādau unmādaḥ |

pāṇḍu kṣāmaṁ vadanam hṛdayam sarasam tavālasam ca vapuḥ |
āvedayati nitāntam kṣetriya-rogam sakhi hṛd-antaḥ ||

atra vyādhiḥ |

bhisaṇī-ala-saṇṇīe nihiam sabbam suñiccalam aṅgam |
dīho nīsāsharo eso sohei jā(i) tti param ||

[visanī-dala-śayanīye nihitam sarvam suniścalam aṅgam |
dīrgho niśvāsa-bhara eṣa sādhayati jīvatīti param ||]

atra jaḍatā | idaṁ mama |

rasa-viccheda-hetutvān maraṇaṁ naiva varṇyate | 193cd
jāta-prāyaṁ tu tad vācyaṁ cetasākāṅkṣitaṁ tathā |
varṇyate'pi yadi pratyujjīvanam syād adūrataḥ ||222|| 194

tatrādyam yathā—

śephālikāṁ vidalitāṁ avalokya tanvī
prāṇān kathaṅcid api dhārayituṁ prabhūtā |
ākarmaṇya samprati rutaṁ caraṇayudhānām
kiṁ vā bhaviṣyati na vedmi tapasvinī sā ||

dvitīyam yathā—

rolambāḥ paripūrayantu harito jhaṅkāra-kolāhalair
mandam mandam upaitu candana-vanī-jāto nabhasvān api |
mādyantaḥ kalayantu cūta-śikhare kelī-pikāḥ pañcamam
prāṇāḥ satvaram aśmasāra-kaṭhinā gacchantu gacchantv amī ||

mamaitau | ṛtīyam, yathā—kadambaryām mahāśvetā-puṇḍarīka-vṛttā | eṣa ca prakāraḥ
karuṇa-vipralambha-viṣaya iti vakṣyāmaḥ | kecit tu—

nayana-prītiḥ prathamam cittāsaṅgas tato'tha saṅkalpaḥ |
nidrā-cchedas tanutā viṣaya-nivṛttis trapā-nāśaḥ |
unmādo mūrccā mṛtir ity etāḥ smara-daśā daśaiva syuḥ || ity āhuḥ |

tatra ca—

āḍau vācyaḥ striyā rāgaḥ puṁsaḥ paścāt tad-īṅgitaiḥ ||223|| 195ab

īṅgitāny uktāni | yathā ratnāvālyām sāgarikā-vatsarājayoḥ | āḍau puruṣānurāge sambhavaty
apy evam adhikam hṛdayaṅgamam bhavati |

nīlī kusumbham mañjiṣṭhā pūrvarāgo'pi ca tridhā ||224|| 195cd

tatra—

na cātīśobhate yan nāpaiti prema manogatam |
tan nīlī-rāgam ākhyātam yathā śrī-rāma-sītayoḥ ||225|| 196
kusumbha-rāgam tat prāhur yad apaiti ca śobhate ||
mañjiṣṭhā-rāgam āhus tad yan nāpaity atīśobhate ||226|| 197

atha mānaḥ—

mānaḥ kopah sa tu dvedhā praṇayerṣyā-samudbhavaḥ |
dvayoḥ praṇayamānaḥ syāt pramode sumahaty api | 198
premaṇaḥ kuṭīla-gāmitvāt kopo yaḥ kāraṇam vinā ||227||

dvayor iti nāyakasya nāyikāyās ca ubhayoś ca praṇaya-māno varṇanīyaḥ | udāharaṇam—

alia-pasutaa ṇimiliaccha desu suhaa majjha oāsam |
gaṇḍa-pariumbaṇā-pula(i)aṅga ṇa puṇo cirāissam ||

[*alīka-prasuptaka nimīlitākṣa dehi subhaga mahyam avakāsam |*
gaṇḍa-paricumbanā-pulakitāṅga na punaś cirayisyāmi ||]

nāyikāyā yathā kumāra-sambhave sandhyā-varṇanāvasare |

ubhayor, yathā—

paṇaa-kubiāṇam doṇha bi alia-suttāṇam māṇa(i)llāṇam |
ṇiccala-ṇiruddha-ṇīsāsa-diṇṇa-aṇṇāṇam ko mallo ||

[*praṇaya-kupitayor dvayor api alīka-prasuptayor māninoḥ |*
niścala-niruddha-niḥśvāsa-datta-karṇayoḥ ko mallah ||]

anunaya-paryantāsahatve tv asya na vipralambha-bhedatā, kintu sambhoga-saṅcāryākhyā-
bhāvatvam | yathā—

bhrū-bhaṅge racite'pi dṛṣṭir adhikam sotkaṅtham udvīkṣate
kārkāśyam gamite'pi cetasi tanū-romāñcam ālambate |
ruddhāyām api vāci sasmitam idam dagdhānanam jāyate
dṛṣṭe nirvahaṇam bhaviṣyati katham mānasya tasmin jane ||¹

yathā vā—

ekasmin śayane parān-mukhatayā vītottaram tāmyator
anyonyasya hṛdi sthite'py anunaye samrakṣator gauravam |
dampatyoḥ śanakair apāṅga-valanān miśrī-bhavac-cakṣuṣor
bhagno mānakaliḥ sahāsa-rabhasam vyāsakta-kaṅṭha-graham ||²

patyur anya-priyā-saṅge dṛṣṭe'thānumite śrute | 199
īrṣyāmāno bhavet striṇām tatratv anumitis tridhā |

¹ amaru 24; su.ra.ko. 695, sa.u.ka. 702, subhāṣitāvalī 1580; u.nī. 5.25

² amaru 19, Sv 2112, śā.pa. 3715, sū.mu. 81.8, su.ra.ko. 667, sa.u.ka. 723.

utsvapnāyita-bhogānka-gotra-skhalana-sambhavā ||228|| 200

tatra dṛṣṭe yathā—

vinayati sudṛṣo dṛṣoḥ parāgam
praṇayini kausuma-mānanānilena |
tad-ahita-yuvater abhikṣṇam akṣṇor
dvayam api roṣa-rajobhir āpupūre || [māgha 7.57]

sambhoga-cihnenānumite, yathā—

nava-nakha-padam aṅga gopayasy amśukena
sthagayasi punar oṣṭham pāṇinā danta-daṣṭam |
pratidiśam apara-strī-saṅga-śamsī visarpan
nava-parimala-gandhaḥ kena śakyo varītum || [māgha 11.34]

evam anyad api |

sāma bhedo'tha dānam ca naty-upekṣe rasāntaram |
tad-bhaṅgāya patiḥ kuryāt ṣaḍ-upāyān iti kramāt ||229|| 201
tatra priya-vacaḥ sāma bhedas tat-sakhy-upārjanam |
dānam vyājena bhūṣādeḥ pādayoḥ patanam natiḥ ||230|| 202
sāmādu tu parikṣiṇe syād upekṣāvadhīraṇam |
rabhasa-trāsa-harṣādeḥ kopa-bhramśo rasāntaram ||231|| 203

yathā—“no cātu-śravaṇam kṛtam” ity ādi | atra sāmādayaḥ pañca sūcitāḥ | rasāntara-gūhyam |

atha pravāsaḥ—

pravāso bhinna-deśitvam kāryāc chāpāc ca sambhramāt |
tatrāṅga-cela-mālinyam eka-veṇī-dharam śiraḥ | 204
niḥśvāsocchvāsa-rudita-bhūmi-pātādi jāyate ||232||

kim ca—

aṅgeṣv asauṣṭhavam tāpaḥ pāṇḍutā kṛṣatāruciḥ | 205
adhṛtiḥ syād anālambas tan-mayonmāda-mūrchanāḥ ||233||
mṛtiś ceti kramāj jñeyā daśa smara-daśā iha | 206
asauṣṭhavam malāpattis tāpas tu viraha-jvaraḥ ||234||
arucir vastu-vairāgyam sarvatrārāgitā dhṛtiḥ | 207
anālambanatā cāpi sūnyatā manasaḥ smṛtā | 208ab
tan-mayam tat-prakāśo hi bāhyābhyantaratas tathā ||235|| 208cd

śeṣam spaṣṭam |

eka-deśato yathā mama tāta-pādānām—

cintābhiḥ stimitam manah kara-tale linā kapola-sthalau
pratyūṣa-kṣaṇa-deśa-pāṇḍu-vadanam śvāsaika-khinno'dharah |
ambhaḥ-śīkara-padminī-kisalayair nāpaiti tāpaḥ śamaḥ
ko'syāḥ prārthita-durlabho'sti sahate dīnām daśām idr̥śīm ||

bhāvī bhavan bhūta iti tridhā syāt tatra kāryajah ||236|| 208ef

kāryasya buddhi-pūrvakatvāt traividhyam | tatra **bhāvī**, yathā mama—

yāmaḥ sundari yāhi pāntha dayite śokam vṛthā mā kṛthāḥ
śokas te gamane kuto mama tato bāṣpam katham muñcasi |
śīghram na vrajasīti mām gamayitum kasmād iyaṁ te tvarā
bhūyān asya saha tvayā jigamiṣor jīvasya me sambhramaḥ ||

bhavan, yathā—

prasthānam valayaiḥ kṛtam priyasakhair ajasram gatam
dhr̥tyā na kṣaṇam āsitam vyavasitam cittena gantum puraḥ |
gantum niścita-cetasi priyatame sarve samam prasthitā
gantavye sati jīvita-priya-suhṛt-sārthaḥ kim u tyajyate ||¹

bhūto, yathā—“cintābhiḥ stimitam” ity ādi |

śāpād, yathā—“tām jānīthāḥ” ity ādi |

sambhramo divya-mānuṣa-nirghātotpātādijah | yathā vikramorvaśyām urvaśī-purūravasoḥ |
atra pūrva-rāgoktānām abhilāśādīnām atroktānām cāṅgāsausthavādīnām api daśānām
ubhayeṣām apy ubhayatra sambhave'pi cirantana-prasiddhyā vivicya pratipādanam |

atha **karuṇa-vipralambhaḥ**—

**yūnor ekatarasmin gatavati lokāntaram punar alabhye |
vimanāyate yadaikas tato bhavet karuṇa-vipralambhākhyah ||237|| 209**

yathā—kādambariyām puṇḍarika-mahāśvetā-vṛttānte | punar alabhye śarīrāntareṇa vā labhye
tu karuṇākhyā eva rasaḥ | kim cātrākāśa-sarasvatī-bhāṣānantaram eva śṛṅgāraḥ, saṅgama-
pratyāśayā rater udbhavāt | prathamam tu karuṇa eva | ity abhiyuktā manyante | yathātra

¹ amaru 32; subhā. 1151; śā.pa. 3424; sū.mu. 37.19; sa.u.ka. 741, padyā. 314.

“saṅgama-pratyāsānantaram api bhavato vipralambha-śṛṅgārasya pravāsākhyo bheda eva” iti
kecid āhuḥ, tad anye “maraṇa-rūpa-viśeṣa-sambhavāt tad-bhinnam eva” iti manyante |

atha sambhogah—

darśana-sparśanādīni niṣevete vilāsinau |
yatrānuraktāv anyonyam sambhogo'yam udāhṛtaḥ ||238|| 210

ādi-śabdād anyonyādhara-pāna-cumbanādayaḥ | yathā—“śūnyam vāsa-grham” ity ādi |

saṅkhyātum aśakyatayā cumbana-parirambhaṇādi-bahu-bhedāt |
ayam eka eva dhīraiḥ kathitaḥ sambhoga-śṛṅgāraḥ ||239|| 211
tatra syād ṛtu-ṣaṭkaṁ candrādityau tathodayāsta-mayaḥ |
jala-keli-vana-vihāra-prabhāta-madhu-pāna-yāminī-prabhṛtiḥ | 212
anulepana-bhūṣāḍyā vācyam śuci medhyam anyac ca ||240||

tathā ca bhārataḥ—“yat kiñcil loke śuci medhyam ujjvalam darśanīyam vā tat sarvam
śṛṅgāreṇopamiyate upayujyate ca” iti |

kim ca—

kathitaś caturvidho'sāv ānantaryāt tu pūrva-rāgādeḥ ||241|| 213

yad uktaṁ—

na vinā vipralambhena sambhogah puṣṭim aśnute |
kāṣāyite hi vastrāḍau bhūyān evābhivardhate ||

tatra pūrva-rāgānantaram sambhogo yathā kumāra-sambhave pārvatī-parameśvarayoḥ |

pravāsānantaram sambhogo, yathā mama tāta-pādānām—

kṣemaṁ te nanu pakṣmalākṣi kisaṁ khemaṁ mad-aṅgam diḍham
etādṛk-kṛṣatā kutaḥ tuha puṇo puṭṭham sarīram jado |
kenāham pṛthulaḥ priye paṇa(i)ṇī-dehassa sammelaṇāt
tvattaḥ subhru na kāpi me ja(i) idam khemaṁ kudo pucchasi ||

[kṣemaṁ te nanu pakṣmalākṣi kṛṣakam kṣemaṁ mad-aṅgam diḍham
etādṛk-kṛṣatā kutaḥ tava puṇaḥ pṛṣtam sarīram yataḥ |
kenāham pṛthulaḥ priye praṇayiṇī-dehasya sammelanāt
tvattaḥ subhru na kāpi me yadi idam kṣemaṁ kutaḥ pucchasi ||]

evam anyatrāpy ūhyam |

atha hāsyah—

vikṛtākāra-vāg-veṣā-ceṣṭādeḥ kuhukād bhavet |
hāsyo hāsa-sthāyi-bhāvaḥ śvetaḥ pramatha-daivataḥ ||242|| 214
vikṛtākāra-vāk-ceṣṭam yam ālokya hasej janaḥ |
tam atrāmbanam prāhus tac-ceṣṭoddīpanam matam ||243|| 215
anubhāvo'kṣi-saṅkoca-vadana-smeratādayaḥ |
nidrālasyaāvahitthādyā atra syur vyabhicāriṇaḥ ||244|| 216
jyeṣṭhānām smita-hasite madhyānām vihasitāvahasite ca |
nīcānām apahasitam tathātihasitam tad eṣa ṣaḍ-bhedaḥ ||245|| 217
īṣad-vikāsi-nayanam smitam syād spanditādhamam |
kiñcil lakṣa-dvijam tatra hasitam kathitam budhaiḥ ||246|| 218
madhura-svaram vihasitam sāmsa-śiraḥ-kampam avahasitam |
apahasitam sāsrākṣam vikṣiptāṅgam ca bhavaty atihastam ||247|| 219

yathā—

guror giraḥ pañca-dināny adhītya
vedānta-śāstrāṇi dina-trayam ca |
amī samāghrāya ca tarka-vādān
samāgatāḥ kukkuṭa-mīśra-pādāḥ ||

asya laṭaka-melaka-prabhṛtiṣu paripoṣo draṣṭavyaḥ | atra ca—

yasya hāsaḥ sa cet kvāpi sāksān naiva nibadhyate |
tathāpy eṣa vibhāvādi-sāmarthyād upalabhyate ||248|| 220
abhedena vibhāvādi-sādhāraṇyāt pratiyate |
sāmājikais tato hāsyā-raso'yam anubhūyate ||249|| 221

evam anyeṣv api raseṣu boddhavyam |

atha karuṇaḥ—

iṣṭa-nāśād anīṣṭāpṭeḥ karuṇākhyo raso bhavet |
dhīraiḥ kapota-varṇo'yam kathito yama-daivataḥ ||250|| 222
śoko'tra sthāyi-bhāvaḥ syāc choçyam āmbanam matam |
tasya dāhādīkāvasthā bhaved uddīpanam punaḥ ||251|| 223
anubhāvā daiva-nindā-bhūpāta-kranditādayaḥ |
vaivarṇyocchvāsa-niḥsvāsa-stambha-pralapanāni ca ||252|| 224
nirveda-mohāpasmāra-vyādhi-glāni-smṛti-śramāḥ |
viśāda-jadatonmāda-cintādyā vyabhicāriṇaḥ ||253|| 225

śocyam vinaṣṭa-bandhu-prabhṛti | yathā mama rāghava-vilāse—

vipine kva jaṭā-nibandhanam
tava cedam kva manoharam vapuḥ |
anayor ghaṭanā vidheḥ sphuṭam
nanu khaḍgena śirīṣa-kartanam ||

atra hi rāma-vana-vāsa-janita-śokārtasya daśarathasya daiva-nindā | evaṁ bandhu-viyoga-
vibhava-nāśādāv apy udāhāryam | paripoṣas tu mahābhārate strī-parvaṇi draṣṭavyaḥ |

asya karuṇa-vipralambhād bhedaṁ āha—

śoka-sthāyitayā bhinno vipralambhād ayam rasaḥ |
vipralambhe ratiḥ sthāyī punaḥ-sambhoga-hetukaḥ ||254|| 226

atra raudraḥ—

raudraḥ krodha-sthāyi-bhāvo rakto rudrādhidaivataḥ |
ālabanam aris tasya tac ceṣṭoddīpanam matam ||255|| 227
muṣṭi-prahāra-pātana-vikṛta-cchedāvadāraṇaiś caiva |
saṅgrāma-sambhramādyair asyoddīptir bhavet prauḍhā ||256|| 228
bhrū-vibhaṅgauṣṭha-nirveśa-bāhu-sphoṭana-tarjanāḥ |
ātmavadāna-kathanam āyudhotkṣepaṇāni ca ||257|| 229
anubhāvās tathākṣepa-krūra-sandarśanādayaḥ |
ugratā-vega-romāñca-sveda-vepathavo madaḥ | 230
mohāmarśādayas tatra bhāvāḥ syur vyabhicāriṇaḥ ||258|| 231ab

yathā—

kṛtam anumataṁ drṣṭam vā yair idam guru-pātakam
manuja-paśubhir nirmalyādair bhavadbhir udāyudhaiḥ |
naraka-ripuṇā sārdham teṣāṁ sabhīma-kirīṭinām
ayam aham aśṛṇ-medo-māṁsaiḥ karomi diśāṁ balim ||

asya yuddhavīrād bhedaṁ āha—

raktāsya-netratā cātra bhedinī yuddha-vīrataḥ ||259|| 231cd

atha vīraḥ—

uttama-prakṛtir vīra utsāha-sthāyi-bhāvakaḥ |
mahendra-daivato hema-varṇo'yaṁ samudāhṛtaḥ ||260|| 232
ālabana-vibhāvās tu vijetavyādayo matāḥ |

vijetavyādi-ceṣṭādyās tasyoddīpana-rūpiṇaḥ |
anubhāvās tu tatra syuḥ sahāyānveṣaṇādayaḥ ||261|| 233

sañcāriṇas tu dhṛti-mati-garva-smṛti-tarka-romāñcāḥ |
sa ca dāna-dharma-yuddhair dayayā ca samanvitas caturdhā syāt ||262|| 234

sa ca vīro dāna-vīro dharma-vīro yuddha-vīro dayā-vīraś ceti caturvidhaḥ | tatra dāna-vīro,
yathā paraśurāmaḥ—“tyāgaḥ sapta-samudra-mudrita-mahī-nirvyāja-dānāvadhīḥ”¹ iti | atra
paraśurāmasya tyāge utsāhaḥ sthayaī-bhāvaḥ, sampradāna-bhūta-brāhmaṇir ālambana-
vibhāvaiḥ sattvādhyavasāyādibhiś coddīpana-vibhāvair vibhāvitaḥ | sarvasva-tyāgādibhir
anubhāvair anubhāvito, harṣa-dhṛty-ādibhiḥ sañcāribhiḥ puṣṭim nīto dāna-vīratām bhajate |

dharma-vīro, yathā yudhiṣṭhiraḥ—

rājyaṁ ca vasu dehaś ca bhāryā bhrātṛ-sutās ca ye |
yac ca loke mamāyattaṁ tad dharmāya sadodyatam ||

yuddha-vīro, yathā śrī-rāmacandraḥ—

bho lañkeśvara dīyatām janakajā rāmaḥ svayaṁ yācate
ko'yaṁ te mati-vibhramaḥ smara nayaṁ nādyāpi kiñcid gatam |
naivaṁ cet khara-dūṣaṇa-triśirasām kañṭhāsṛjā pañkilāḥ
patrī naiṣa sahiṣyate mama dhanur jyā-bandha-bandhūkṛtaḥ || [bā.rā. 9.19]²

dayā-vīro, yathā jīmūta-vāhanaḥ—

śiromukhaiḥ syandata eva raktam
adyāpi dehe mama māṁsam asti |
ṭṛptim na paśyāmi tavāpi tāvat
kiṁ bhakṣaṇāt tvaṁ virato garutman || [nāgā.]

eṣv api vibhāvādayaḥ pūrvodāharaṇavad ūhyāḥ |

atha bhayānakaḥ—

bhayānakau bhaya-sthāyi-bhāvo bhūtādhidaivataḥ |
strī-nīca-prakṛtiḥ kṛṣṇo matas tattva-viśāradaīḥ ||263|| 235
yasmād utpadyate bhītis tad atrāmbanam matam |
ceṣṭā ghoratarās tasya bhaved uddīpanam punaḥ ||264|| 236

¹ ma.vī.ca. ?, sa.u.ka. 223, su.ra.ko. 1203.

² ra.su.ā. 139

anubhāvo'tra vaivarṇya-gadgada-svara-bhāṣaṇam |
pralaya-sveda-romāñca-kampa-dik-prekṣaṇādayaḥ ||265|| 237
jugupsāvega-saṁmoha-santrāsa-mlāni-dīnatāḥ |
śaṅkāpasmāra-sambhrānti-mṛtyvādya vyabhicāriṇaḥ ||266|| 238

yathā—« naṣṭam varṣa-varaiḥ » ity ādi |

atha bībhatsaḥ—

jugupsā-sthāyi-bhāvas tu bībhatsaḥ kathyate rasaḥ |
nīla-varṇo mahā-kāla-daivato'yam udāhṛtaḥ ||267|| 239
durgandha-māmsa-rudhira-medāmsyālabhanam matam |
tatraiva kṛmi-pātādyam uddīpanam udāhṛtam ||268|| 240
niṣṭhivanāsyā-valana-netra-saṅkocanādayaḥ |
anubhāvās tatra matās tathā syur vyabhicāriṇaḥ || 241
moho'pasmāra āvego vyādhiś ca maraṇādayaḥ ||269|| 242ab

yathā—

utkrītyotkrītya kṛttim prathamam atha pṛthūcchothabhūyāmsi māmsāny
aṅga-sphik-prṣṭha-piṇḍādy-avayava-sulabhāny ugra-pūtini jagdhvā |
ārtaḥ paryasta-netraḥ prakṛta-daśanaḥ preta-raṅkaḥ karaṅkā
aṅka-sthād asthisamstham sthapuṭa-gatam api kravyam avyagram atti ||¹

atha adbhutaḥ—

adbhuto vismaya-sthāyi-bhāvo gandharva-daivataḥ | 242
pīta-varṇo vastu lokātigam ālabhanam matam ||270||
guṇānām tasya mahimā bhaved uddīpanam punaḥ | 243
stambhaḥ svedo'tha romāñca-gadgada-svara-sambhramāḥ ||271||
tathā netra-vikāsādyā anubhāvāḥ prakīrtitāḥ | 244
vitarkāvega-sambhrānti-harṣādyā vyabhicāriṇaḥ ||272||

yathā—

dor-daṇḍāñcita-candra-śekhara-dhanur-daṇḍāvabhaṅgodyataḥ
ṭaṅkāra-dhvanir ārya-bāla-carita-prastāvanā-ḍiṇḍimaḥ |
drāk-paryasta-kapāla-saṁpuṭa-milad-brahmāṇḍa-bhāṇḍodara-
bhrāmyat-piṇḍita-caṇḍimā katham aho nādyāpi viśrāmyati ||²

atha sāntaḥ—

¹ (mālatī-mādhava 5.16, Srk 1530)

² bhavabhūteḥ | (Mc 1.54, Dr. 4.79, Sd. 3.227, Smv 95.3, Skm 2093)

śāntaḥ śama-sthāyi-bhāva uttama-prakṛtir mataḥ | 245
kundendu-sundara-cchāyaḥ śrī-nārāyaṇa-daivataḥ ||273||
anīyatvādināśeṣa-vastu-niḥsāratā tu yā | 246
paramātma-svarūpaṁ vā tasyāmbanam iṣyate ||274||
puṇyāśramaharikṣetra-tīrtha-ramya-vanādayaḥ | 247
mahā-puruṣa-saṅgādyās tasyoddīpana-rūpiṇaḥ ||275||
romāñcādyānubhāvās tathā syur vyabhicāriṇaḥ | 248
nirveda-harṣa-smaraṇam atibhūta-dayādayaḥ ||276||

tathā—

rathyāntaś caratas tathā dhṛta-jarat-kanthālavasyādhvagaiḥ
satrāsaṁ ca sakautukaṁ ca sadayaṁ dṛṣṭasya tair nāgaraiḥ |
nirvājīkṛta-cit-sudhārasamudā nidrāyamāṇasya me
niḥśaṅkaḥ karaṭaḥ kadā kara-putī-bhikṣāṁ viluṅṭhiṣyati ||

puṣṭis tu mahābhāratādau draṣṭavyā |

asya dayā-vīrādeḥ sakāśād bhedaṁ āha—

nirahaṅkāra-rūpatvād dayā-vīrādir eṣa no ||277|| 249

dayā-vīrādau hi nāgānandādau jīmūtavāhanāder antarā malayavatyādy-anurāgāder ante ca
vidyādhara-cakravartitvādy-āpter darśanād ahaṅkāropaśamo na dṛṣyate | śāntas tu
sarvākāreṇāhaṅkāra-prasāmaika-rūpatvān na tatrāntarbhāvam arhati | tataś ca nāgānandādeḥ
śānta-rasa-pradhānatvam apāstam |

nanu,

na yatra duḥkhaṁ na sukhaṁ na cintā
na dveṣa-rāgau na ca kācid icchā |
rasaḥ sa śāntaḥ kathito munīndraiḥ
sarveṣu bhāveṣu sama-pramāṇaḥ ||

ity evaṁ-rūpasya śāntasya mokṣāvasthāyām evātma-svarūpāpatti-lakṣaṇāyām prādurbhāvāt
tatra sañcāryādīnām abhāvāt kathaṁ rasatvam ity ucyate—

**yukta-viyukta-daśāyām avasthito yaḥ śamaḥ sa eva yataḥ |
rasatām eti tad asmin sañcāryādeḥ sthitiś ca na viśuddhā ||278|| 250**

yaś cāsmin sukhābhāvo'py uktas tasya vaiṣayika-sukha-paratvān na virodhaḥ | uktaṁ hi—

yac ca kāma-sukhaṁ loke yac ca divyaṁ mahat sukham |
tṛṣṇākṣaya-sukhasyaite nārhatāḥ ṣoḍaśīm kalām ||

sarvākāram ahaṅkāra-rahitatvam vrajanti cet |

atrāntar-bhāvam arhanti dayā-vīrādayas tathā ||

ādi-śabdād dharmā-vīra-devatā-ṣayaka-rati-prabhṛtayaḥ | tatra devatā-ṣayā ratir, yathā—

kadā vārāṇasyām amara-taṭinī-rodhasi vasan
vasānaḥ kaupīnam śirasi nidadhāno'ñjali-putam |
aye gaurīnātha tripurahara śambho trinayana
prasīdetyākrośan niṣam iva neṣyāmi divasān ||¹

atha munīndra-saṁmato vatsalaḥ—

sphuṭam camatkāritayā vatsalam ca rasam viduḥ |
sthāyī vatsalatā snehaḥ putrādy-ālabhanam matam ||279|| 251
uddīpanāni tac ceṣṭā vidyā-śaurya-dayādayaḥ |
āliṅganāṅga-saṁsparśa-śiraś cumbanam īkṣaṇam ||280|| 252
pulaḥkānanda-bāṣpādyā anubhāvāḥ prakīrtitāḥ |
sañcāriṇo'niṣṭa-śaṅkā-harṣa-garvādayo matāḥ | 253
padma-garbha-cchavir varṇo daivataṁ loka-mātarāḥ ||281||

yathā—

yad āha dhātryā prathamoditam vaco
yayau tadīyām avalambya cāṅgulim |
abhūc ca namraḥ praṇipāta-śikṣayā
pitur mudam tena tatāna so'rbhakaḥ ||

eteṣām ca rasānām paraspara-virodham āha—

ādyāḥ karuṇa-bībhatsa-raudra-vīra-bhayānakaiḥ | 254
bhayānakena karuṇenāpi hāsyo virodha-bhāk ||282||
karuṇo hāsya-śṛṅgāra-rasābhyaṁ api tādrśaḥ | 255
raudras tu hāsya-śṛṅgāra-bhayānaka-rasair api ||283||
bhayānakena śāntena tathā vīra-rasaḥ smṛtaḥ | 256
śṛṅgāra-vīra-raudrākhyā-hāsya-śāntair bhayānakaḥ ||284||
śāntas tu vīra-śṛṅgāra-raudra-hāsya-bhayānakaiḥ | 257
śṛṅgāreṇa tu bībhatsa ity ākhyātā virodhitā ||285||

ādyāḥ śṛṅgāraḥ | eṣām ca samāveśa-prakārā vakṣyante |

kuto'pi kāraṇāt kvāpi sthīratām upayann api | 258
unmādādir na tu sthāyī na pātre sthairyam eti yat ||286||

yathā vikramorvaśyām caturthe'ṅke purūravasa unmādaḥ |

¹ bhartṛhareḥ (vairāgya-śatakaḥ 87)

rasa-bhāvau tad-ābhāsau bhāvasya praśamodayau | 259
sandhiḥ śabalatā ceti sarve'pi rasanād rasāḥ ||287||

rasana-dharma-yogitvād bhāvādiṣv api rasatvam upacārād ity abhiprāyaḥ |

bhāvādaya ucyante |

sañcāriṇaḥ pradhānāni devādi-viṣayā ratiḥ | 260
udbuddha-mātraḥ sthāyī ca bhāva ity abhidhīyate ||288||

na bhāva-hīno'sti raso na bhāvo rasa-varjitaḥ |
paraspara-kṛtā siddhir anayo rasa-bhāvayoḥ ||

ity ukta-diśā paramālocanayā parama-viśrānti-sthānena rasena sahaiva vartamāno'pi
rājānugata-vivāha-pravṛtta-bhṛtyavad āpātato yatra prādhānyenābhivyaktā vyabhicāriṇo deva-
muni-guru-nṛpādi-viṣayā ca ratir udbuddha-mātrā vibhāvādibhir aparipuṣṭatayā rasa-rūpatām
anāpadyamānās ca sthāyino bhāvā bhāva-śabda-vācyā |

tatra vyabhicārī, yathā—“evam-vādinī devarṣau” ity ādi | atrāvahitthā |

deva-viṣayā ratir, yathā mukunda-mālāyām (8)—

divi vā bhuvi vā mamāstu vāso
narake vā narakāntaka prakāmaṁ |
avadhīrita-śāradāravindau
caraṇau te maraṇe'pi cintayāmi ||

muni-viṣayā ratiḥ, yathā—

vilokanenaiva tavāmunā mune
kṛtaḥ kṛtārtho'smi nibarhitāmhasā |
tathāpi śuśrūṣur ahaṁ garīasīr
giro'thavā śreyasi kena tṛpyate || [māgha 1.29]

rāja-viṣayā ratiḥ, yathā mama—

tvad-vāji-rāji-nirdhūta-dhūli-paṭala-pankilām |
na dhatte śirasā gaṅgām bhūri-bhāra-bhiyā haraḥ ||

evam anyat |

udbuddha-mātra-sthāyī-bhāvo, yathā—

haras tu kiñcit parilupta-dhairyaś
candrodayārambha ivāmburāśiḥ |
umā-mukhe bimba-phalādharoṣṭhe
vyāpārayām āsa vilocanāni || [ku.sam. 3.67]

atra pārvatī-viṣayā bhagavato ratiḥ |

nanūktam prapāṇaka-rasavad vibhāvādīnām eko'trābhāso rasa iti | tatra sañcāriṇaḥ
pārthakyābhāvāt katham prādhānyenābhiviyaktir ity ucyate—

yathā marica-khaṇḍāder ekībhāve prapāṇake | 261
udrekaḥ kasyacit kvāpi tathā sañcāriṇo rase ||289||

atha rasābhāsa-bhāvābhāsau—

anaucitya-pravṛttatva ābhāso rasa-bhāvayoḥ ||290|| 262

anaucityam cātra rasānām bharatādi-praṇīta-lakṣaṇānām sāmagrī-rahitatve eka-deśa-
yogitvopalakṣaṇa-param bodhyam | tac ca bāla-vyutpattaye eka-deśato darśyate |

upanāyaka-saṁsthāyām muni-guru-patnī-gatāyām ca |
bahu-nāyaka-viṣayāyām ratau tathānubhaya-niṣṭhāyām ||291|| 263
pratināyaka-niṣṭhatve tadvad adhama-pātra-tiryag-ādi-gate |
śṛṅgāre'anucityam raudre gurv-ādi-gata-kope ||292|| 264
śānte ca hīna-niṣṭhe gurv-ādy ālambane hāsye |
brahma-vadhādy-utsāhe'dhama-pātra-gate tathā vīre ||293|| 265
uttama-pātra-gatatve bhayānake jñeyam evam anyatra ||294|| 266ab

tatra rater upanāyaka-niṣṭhatve, yathā mama –

svāmī mugdhataro vanam ghanam idam bālāham ekākinī
kṣoṇīm āvṛṇute tamāla-malina-cchāyā tamaḥ-santatiḥ |
tan me sundara muñca kṛṣṇa sahasā vartmeti gopyā giraḥ
śrutvā tām parirabhya manmatha-kalā-sakto hariḥ pātu vaḥ ||

bahu-nāyaka-niṣṭhatve, yathā—

kāntās ta eva bhuvana-tritaye'pi manye
yeṣām kṛte sutanu pāṇḍur ayam kapolaḥ ||

“paścād ubhaya-niṣṭhatve'pi prathamam eka-niṣṭhatve rater ābhāsatvam iti śrīmal-
locanakārāḥ | tatrodāharaṇam, yathā ratnāvalyām sāgarikāyā anyonya-sandarśanāt prāg
vatsarāje ratiḥ |

pratināyaka-niṣṭhatve, yathā—hayagrīva-vadhe hayagrīvasya jala-krīḍā-varṇane |

adhama-pātra-gatatve, yathā—

jaghana-sthala-naddha-patra-vallī
giri-mallī-kusumāni kāpi bhillī |
avacitya girau puro niṣaṇṇā
svakacānutkacayāñcakāra bhartrā ||

tiryag-ādi-gatatve, yathā—

mallī-matallīṣu vanāntareṣu
vally-antare vallabham āhvayantī |
cañcad-vipañcī-kalanād abhaṅgī-
saṅgītam aṅgikurute sma bhṛṅgī ||

ādi-śabdāt tāpasādayaḥ |

raudrābhāso, yathā—

raktotphulla-viśāla-lola-nayanaḥ kampottarāṅgo muhur
muktavā karṇam apeta-bhīr dhṛta-dhanur-bāṇo hareḥ paśyataḥ |
ādhmātaḥ kaṭukoktibhiḥ svam asakṛd dor-vikramaṁ kīrtayann
amxāspḥoṭa-paṭur yudhiṣṭhīram asau hantum praviṣṭo' rjunaḥ ||

bhayānakābhāso, yathā—

aśaknuvan soḍhum adhīra-locanaḥ
sahasra-raśmer iva yasya darśanam |
praviśya hemādri-guhā-grhāntaram
nināya bibhyad divasāni kauśikaḥ || [māgha 1.53]

strī-nīca-viṣayam eva hi bhayaṁ rasa-prakṛtiḥ | evam anyatra |

bhāvābhāso lajjādike tu veśyādi-viṣaye syāt ||295|| 266

spaṣṭam |

**bhāvasya śāntāv udaye sandhi-miśritayoḥ kramāt |
bhāvasya śāntir udayaḥ sandhiḥ śabalatā matā ||296|| 267**

kramaṇa, yathā—

sutānu jahihī kopāṃ paśya pādānatāṃ mām
na khalu tava kadācit kopa evaṃ vidho'bhūt |
iti nigadati nāthe tiryag-āmīlitākṣyā
nayana-jalam analpāṃ muktam uktāṃ na kiñcit ||¹

atra bāṣpa-mocanenerṣyākhyā-sañcāri-bhāvasya śamaḥ |

carāṇa-patana-pratyākhyānāt prasāda-parāṇ-mukhe
nibhrta-kitavācārety uktvā ruṣā paruṣī-kṛte |
vrajati ramaṇe niḥśvasyoccaiḥ stana-sthita-hastayā
nayana-salila-cchannā drṣṭiḥ sakhīṣu niveśitā || [amaru 17]²

atra viṣādasyodayaḥ |

nayana-yugāsecanakāṃ mānasa-vṛtṭyāpi duṣprāpam |
rūpam idam madirākṣyā madayati hṛdayaṃ dunoti ca me ||

atra harṣa-viṣādayoḥ sandhiḥ |

kvākāryaṃ śaśa-lakṣmaṇaḥ kva ca kulam bhūyo'pi drṣyeta sā
doṣāṇāṃ praśamāya me śrutam aho kope'pi kāntam mukham |
kim vakṣyanty apakalmaṣāḥ kṛta-dhiyaḥ svapne'pi sā durlabhā
cetaḥ svāsthyaṃ upaihi kaḥ khalu yuvā dhanyo'dharam dhāsyati || [vi.u. 4.34]

atra vitarkautsukyam atismaraṇa-śāṅkā-dainya-dhṛti-cintānām śabalatā |

iti sāhitya-darpaṇe rasādi-nirūpaṇo nāma
tṛtīyaḥ paricchedaḥ
||3||

—o)0(o—

¹ (Amaru 35, Srk 678, Sv 1600, Spd 3577, Smv 57.33, Skm 725)

² sa.u.ka. 896.

(4)

caturthaḥ paricchedaḥ

kāvya-prakāra-nirūpaṇam

atha kāvya-bhedam āha—

kāvyaṁ dhvanir guṇībhūta-vyaṅgaṁ ceti dvidhā matā |

tatra—

vācyātīsayini vyaṅgye dhvanis tat kāvyam uttamam ||1||

vācyād adhika-camatkāriṇi vyaṅgyārthe dhvanyate'sminn iti vyutpattiyā dhvanir nāmottamaṁ
kāvyam |

bhedau dhvaner api dvāv udīritau lakṣaṇābhīdhā-mūlau |
avivakṣita-vācyo'nyo vivakṣitānya-para-vācyaś ca ||2||

tatrāvivakṣita-vācyo nāma lakṣaṇā-mūlo dhvaniḥ | lakṣaṇā-mūlatvād evātra vācyam
avivakṣitaṁ bādhita-svarūpam |

vivakṣitāny apara-vācyas tv abhīdhā-mūlaḥ | ata evātra vācyam vivakṣitam | anya-param
vyaṅgya-niṣṭham | atra hi vācyo'rthaḥ svarūpaṁ prakāśayann eva vyaṅgyārthasya prakāśakaḥ |
yathā pradīpo ghaṭasya | abhīdhā-mūlasya bahu-viśayatayā paścān nirdeśaḥ |

avivakṣita-vācyasya bhedaḥ āha—

arthāntaram saṅkramite vācye'tyantam tiraskṛte |
avivakṣita-vācyo'pi dhvanir dvaividhyam ṛcchati ||3||

avivakṣita-vācyo nāma dhvanir arthāntara-saṅkramita-vācyo'tyanta-tiraskṛta-vācyaś ceti
dvidvidhaḥ |

yatra svayam anupayujyamāno mukhyo'rthaḥ sva-viśeṣa-rūpe'rthāntare pariṇamati, tatra
mukhyārthasya sva-viśeṣa-rūpārthāntara-saṅkramitatvād arthāntara-saṅkramita-vācyatvam |
yathā—

kadalī kadalī karabhaḥ karabhaḥ
kari-rāja-karaḥ kari-rāja-karaḥ |
bhuvana-tritaye'pi bibharti tulām
idam ūru-yugaṁ na camūru-dṛśaḥ ||

atra dvitīya-kadaly-ādi-śabdāḥ paunaruktya-bhiyā sāmānya-kadaly-ādi-rūpe mukhyārthe
bādhitā jādyādi-guṇa-viśiṣṭa-kadaly-ādi-rūpam artham bodhayanti | jādyādy-atīśayaś ca
vyaṅgyaḥ |

yatra punaḥ svārtham sarvathā parityajayann arthāntare pariṇamati, tatra
mukhyārthasyātyanta-tiraskṛtatvād atyanta-tiraskṛta-vācyatvam | yathā—

bhama dhammia vīsatto so suṇao ajja mārio deṇa |
golā-ṇāi-kaccha-kuḍaṅga-bāsiṇā daria-sīheṇa ||¹

[bhrama dhārmika visrabdhaḥ sa śunako'dya māritas tena |
godā-nadī-kūla-latā-kuñja-vāsinā dṛpta-simhena ||]

atra “bhrama dhārmika” ity ato bhramaṇasya vidhiḥ prakṛte'nupayujyamānatayā bhramaṇa-
niṣedhe paryavasyatīti viparīta-lakṣaṇa-śaṅkā na kāryā | yatra khalu vidhi-niṣedhāv
utpatsyamānāv eva niṣedha-vidhyoḥ paryavasyatas tatraiva tad avasaraḥ | yatra punaḥ
pakaraṇādi-paryālocanena vidhi-niṣedhayor niṣedha-vidhī avagamyete tatra dhvanitvam eva |
tad uktam—

kvacid bādhyatayā khyātiḥ kvacit khyātasya bādhanam |
pūrvatra lakṣaṇaiva² syād uttaratrābhidhaiva³ tu ||

atrādye⁴ mukhyārthasyārthāntare saṅkramaṇam praveśaḥ, na tu tirobhāvaḥ | ata evātrājahat-
svārthā lakṣaṇā | dvitīye tu svārthasyātyantaṁ tiraskṛtatvāj jahat-svārthā |

**vivakṣitābhidheyo'pi⁵ dvi-bhedaḥ prathamam mataḥ |
asaṁlakṣya-kramo yatra vyaṅgyo lakṣya-kramas tathā ||4||**

vivakṣitāny apara-vācyo'pi dhvanir asaṁlakṣya-krama-vyaṅgyaḥ saṁlakṣya-krama-vyaṅgyaś
ceti dvividhaḥ |

**tatrādyo rasa-bhāvādir eka evātra gaṇyate |
eko'pi bhedo'nantatvāt saṅkhyeyas tasya naiva yat ||5||**

ukta-svarūpo bhāvādir asaṁlakṣya-krama-vyaṅgyaḥ | atra vyaṅgya-pratīter vibhāvādi-pratīti-
kāraṇatvāt kramo'vaśyam asti kintūtpala-pattra-śata-vyatibhedaval lāghavān na saṁlakṣyate |
eṣu rasādiṣu ekasyāpi ca bhedasyānantatvāt saṅkhyātum aśakyatvād asaṁlakṣya-krama-
vyaṅgya-dhvanir nāma kāvyam eka-bhedam evoktam | tathā hi—

¹ Gāthā 2.75, Cited, Kāvya-prakāśa 138.

² lakṣaṇā-mūlā vyañjanā |

³ vyañjanātmikāsiddhety arthaḥ |

⁴ arthāntara-saṅkramita-vācyātyanta-tiraskṛta-vācyayor bhedaṁ āha |

⁵ abhidhā-mūla-rūpaḥ |

ekasyaiva śṛṅgārasyaiko'pi sambhoga-rūpo bhedaḥ parasparāliṅganādhara-pāna-cumbanādi-
bhedaḥ pratyekaṃ ca vibhāvādi-vaicitryāt saṅkhyātum aśakyaḥ | kā gaṇanā sarveṣāṃ |

**śabdārthobhaya-śakty-utthe vyaṅgyo'nusvāna-sannibhe |
dhvanir lakṣya-krama-vyaṅgyas trividhaḥ kathito budhaiḥ ||6||**

krama-lakṣyatvād evānuraṇana-rūpo yo vyaṅgyas tasya śabda-śakty-udbhavatvena artha-
śakty-udbhavatvena, śabdārtha-śakty-udbhavatvena ca traividhyāt saṃlakṣya-krama-vyaṅgya-
nāmno dhvaneḥ kāvyasyāpi traividhyam | tatra—

vastv alaṅkāra-rūpatvāc chabda-śakty-udbhavo dvidhā ||7|| 7ab

alaṅkāra-śabdasya pṛthag-upādānād alaṅkāraṃ vastu-mātraṃ grhyate | tatra vastu-rūpaḥ
śabda-śaktya-udbhavo vyaṅgyo, yathā—

panthia ṇa ettha sattharam atthi maṇaṃ patthara-tthale gāme |
uṇṇa paoharam pekkhia ūṇa ja(i) basasi tā basasu ||¹

[*pathika nātra srastaram asti manāk prastara-sthale grāme |
unnata-payodharam prekṣya yadi vasasi tad vasa ||*]

atra sattharādi-śabda-śaktyā yady upabhoga-kṣamo'si, tadāssveti vastu vyajyate | alaṅkāra-
rūpo, yathā “durlaṅghita-vigrahaḥ” ity ādau |

atra prākaraṇikasya umā-nāma-mahā-devī-vallabha-bhānudeva-nāma-nṛpater varṇane
dviṭiyārtha-sūcitam aprākaraṇikasya pārvatī-vallabhasya varṇanam asambaddhaṃ mā
prasāṅkṣid iti īśvara-bhānudevayor upamānopameya-bhāvaḥ kalpyate tad atra umā-vallabha
umā-vallabha ivety upamālaṅkāro vyaṅgyaḥ | yathā vā—

amitaḥ samitaḥ prāptair utkarṣair harṣada prabho |
ahitaḥ sahitaḥ sādhu-yaśobhir asatām asi ||

atrāmīta ity ādāv api-śabdābhāvād virodhābhāso vyaṅgyaḥ | vyaṅgyasyālaṅkāryatve'pi
brāhmaṇa-śramaṇa-nyāyād alaṅkāratvam upacaryate |

**vastu vālaṅkṛtir veti dvidhārthaḥ sambhavī svataḥ |
kaveḥ prauḍhokti-sikto vā tan nibaddhasya veti ṣaṭ ||8||
ṣaḍbhis tair vyajyamānas tu vastv alaṅkāra-rūpakaḥ |
artha-śakty-udbhavo vyaṅgyo yāti dvādaśa-bhedaḥ ||9||**

¹ pathika nātra srastaram asti manāk prastara-sthale grāme |
unnata-payodharam prekṣya yadi vasasi tad vasa ||

svataḥ sambhavī bahir apy aucityād bahir api sambhāvyamānaḥ | prauḍhoktyā siddhaḥ, na tv
aucityena |

tatra krameṇa, yathā—

dr̥ṣṭim he prativeśini kṣaṇam ihāpy asmad-gr̥he dāsyasi
prāyeṇāsya śiṣoḥ pitā na virasāḥ kaupīrapaḥ pāsyati |
ekākiny api yāmi satvaram itaḥ srotas tamālākulaṁ
nīrandhrās tanum ālikhantu jaraṭha-cchedānala-granthayaḥ ||¹

tatra svataḥ sambhavinā vastunā tat pratipādikāyā bhāvi-para-puruṣopabhogaja-nakha-
kṣatādi-gopana-rūpaṁ vastu-mātraṁ vyajyate |

diśi mandāyate tejo dakṣiṇasyām raver api |
tasyām eva raghoḥ pāḍyāḥ pratāpaṁ na viṣhire ||

atra svataḥ-sambhavinā vastunā ravi-tejaso raghu-pratāpo'dhika iti vyatirekālankāro vyajyate |

āpatantam amuṁ dūrād urīkr̥ta-parākramaḥ |
balo'valokayāmāsa mātāgam iva keśarī ||

atropamālankāreṇa svataḥ-sambhavinā vyañjakārthena baladevaḥ kṣaṇenaiva veṇu-dāriṇaḥ
kṣayaṁ kariṣyatīti vastu vyajyate |

gāḍha-kānta-daśana-kṣata-vyathā-
saṅkatād ari-mṛgīdr̥śām hariḥ |
oṣṭha-vidruma-dalāny amocayan
nirdaśan yudhi ruṣā nijādham ||

atra svataḥ-sambhavinā virodhālankāreṇādharo nirdaṣṭaḥ | śatravo vyāpāditās ceti
samuccayālankāro vyaṅgyaḥ |

sajjehi surahi-māso ṇa dāva
appei juva(i)-jaṇa-lakkha-suhe |
ahinava-sahaāra-muhe
ṇava-pattale aṇaṅgassa sare ||

(sajjayati surabhi-māso na tāvad
arpayati yuvati-jana-lakṣya-sahān |
abhinava-sahakāra-mukhān
nava-patralān anaṅgasya śarān ||)

¹ Sad-ukti-karṇāmṛta 541.

atra vasantaḥ śarakāraḥ, kāmo dhanvī, yuvatayo lakṣyam | puṣpāṇi śarā iti kavi-prauḍhokti-
siddham vastu prakāśi-bhavan madana-vijṛmbhaṇa-rūpaṁ vastu vyanakti |

rajanīṣu vimala-bhānoḥ,
kara-jālena prakāśitaṁ vīra |
dhavalayati bhuvana-maṇḍalam
akhilam tava kīrti-santatiḥ satatam ||

atra kavi-prauḍhokti-siddhena vastunā kīrti-santateś candrakara-jālād adhika-prakāśakatvena
vyatirekāṅkāro vyaṅgyaḥ |

daśānana-kirīṭebhyas tat-kṣaṇam rākṣasa-śriyaḥ |
maṇi-vyājena paryastāḥ pṛthivyām āsru-bindavaḥ ||

atra kavi-prauḍhokti-siddhenāpahnuty-alaṅkāreṇa bhaviṣyad-rākṣasa-śrī-vināśa-rūpaṁ vastu
vyajyate |

dhammille nava-mallikā-samudayo haste sitāmbhoruham
hāraḥ kaṅṭha-taṭe payodhara-yuge śrīkhaṇḍa-lepo ghanah |
eko'pi tri-kaliṅga-bhūmi-tilaka tvat-kīrti-rāsir yayau
nānā-maṇḍanatām purandara-purī-vāma-bhruvām vighrahe ||

atra kavi-prauḍhokti-siddhena rūpakāṅkāreṇa bhūmiṣṭho'pi svarga-sthānām upakāram
karoṣīti vibhāvanāṅkāro vyajyate |

śikhariṇi kva nu nāma kiyac ciram
kim abhidhānam asāv akarot tapaḥ |
sumukhi yena tavādhara-pāṭalam
daśati bimba-phalam śuka-śāvakaḥ ||

atrānena kavi-nibaddhasya kasyacit kāmīnaḥ prauḍhokti-siddhena vastunā tavādharaḥ
puṇyātīśaya-labhya iti vastu pratīyate |

subhage koṭi-saṅkhyatvam upetya madanāśugaiḥ |
vasante pañcatā tyaktā pañcatāsīd viyoginām ||

atra kavi-nibaddha-prauḍhokti-siddhena kāma-śarāṇām koṭi-saṅkhyatva-prāptyā nikhila-
viyogi-maraṇena ca vastunā śarāṇām pañcatā śarān vimucya viyogīnaḥ śrītevy
uktprekṣāṅkāro vyajyate |

mallikā-mukule caṇḍi bhāti guṅjan madhuvrataḥ |
prayāṇe pañcabāṇasya śaṅkham āpūrayann iva ||

atra kavi-nibaddha-prauḍhokti-siddhenotprekṣāṅkāreṇa kāmasyāyam unmādakaḥ kālaḥ
prāptaḥ | tat katham mānam na muñcasīti vastu vyajyate |

mahilā-sahassa-bharie tuha hiae kahna sā amāntī |
anudinam aṇaṇṇa-amma-aṅgaṃ tanuaṃ pi tanu ei ||

[mahilā-sahasra-bharite tava hṛdaye kṛṣṇa sā amāntī |
anudinam ananya-karmāṅgaṃ tanv api tanayati ||]

atrāmāntīti kavi-nibaddha-vakṛṭ-prauḍhokti-siddhena kāvyālingālaṅkāreṇa tanos
tanūkarāṇe'pi tava hṛdaye na vartata iti viśeṣokty-alaṅkāro vyajyate |

na khalu kaveḥ kavi-nibaddhasyeva rāgādy-āviṣṭatā | ataḥ kavi-nibaddha-vakṛṭ-prauḍhoktiḥ
kavi-prauḍhokter antarbhūtāpy adhikaṃ sahrdaya-camatkāriṇīti pṛthak pratipāditā |

evaṃ cālaṅkṛti-vyañjana-sthale rūpaṇotprekṣaṇa-vyatirecanādi-mātrasya prādhānyam
sahrdaya-saṁvedyam, na tu rūpyādīnām ity alaṅkṛter eva mukhyatvam |

ekah śabdārtha-śakty-utthe ||10|| 9c

ubhaya-śakty-udbhave vyaṅgye eko dhvaner bhedaḥ | yathā (māgha 13.38)—

hima-mukta-candra-ruciraḥ sapadmako
madayan dvijān janita-mīnaketaṇaḥ |
abhavat prasādita-suro mahotsavaḥ
pramadā-janasya sa cirāya mādhaveḥ ||

atra mādhaveḥ kṛṣṇo mādhave vasanta ivety upamālaṅkāro vyaṅgyaḥ | evaṃ ca vyaṅgya-
bhedaḥ eva vyañjakānām kāvyānām bhedaḥ |

. **tad aṣṭadaśadhā dhvaniḥ ||11|| 9d**

avivakṣita-vācyo'rthāntara-saṅkramita-vācyo'tyanta-tiraskṛta-vācyāś ceti dvividhaḥ |
vivakṣitānya-para-vācyas tu asaṅkṣya-krama-vyaṅgyatvenaikaḥ | saṅkṣya-krama-
vyaṅgyatvena ca śabdārthobhaya-śakti-mūlatayā pañcadaśety aṣṭadaśa-bhedo dhvaniḥ |

eṣu ca—

vākye śabdārtha-śakty-utthas tad anye pada-vākyayoḥ ||12|| 10ab

tatrārthāntara-saṅkramita-vācyo-dhvaniḥ pada-gato, yathā—

dhanyaḥ sa eva taruṇo nayane tasyaiva nayane ca |
yuva-jana-mohana-vidyā bhaviteyam yasya saṁmukhe sumukhī ||

atra dvitīya-nayana-śabdo bhāgyavattādi-guṇa-viśiṣṭa-nayana-paraḥ |

vākya-gato, yathā—

tvām asmi vacmi viduṣāṃ samavāyo'tra tiṣṭhati |
ātmiyāṃ matim āsthāya sthitim atra vidhehi tat ||

atra pratipādyasya sammukhīnatvād eva labdhe pratipādyatve tvām iti punar vacanam anya-
vyāvṛtti-viśiṣṭaṃ tvad-arthaṃ lakṣayati | evaṃ vacmīty anenaiva kartari labdhe'smīti punar
vacanam | tathā viduṣāṃ samavāya ity anenaiva vaktuḥ pratipādane siddhe punar vacmīti
vacanam upadiśāmīti vacana-viśeṣa-rūpam arthaṃ lakṣayati | etāni ca svātīśayāṃ vyañjayanti |
etena mama vacanaṃ tavātyantaṃ hitaṃ tad avāśyam eva kartavyam ity abhiprāyaḥ | tad
evam ayaṃ vākya-gato'rthāntara-saṅkramita-vācyo dhvaniḥ |

vākya-gato, yathā— “upakṛtaṃ bahu tatra” ity ādi | anyeṣāṃ vākya-gatatve udāhṛtam |

pada-gatatve, yathā—

lāvaṇyam tad asau kāntis tad-rūpaṃ sa vacaḥ kramaḥ |
tadā sudhāspadam abhūd adhunā tu jvaro mahān ||

atra lāvaṇyādīnāṃ tādr̥g-anubhavaika-gocaratā-vyañjakānāṃ tad-ādi-śabdānāṃ eva
prādhānyāṃ, anyeṣāṃ tat-tad-upakāritvam eveti tan-mūlaka eva dhvani-vyapadeśaḥ |

tad uktaṃ dhvani-kṛtā (3.1)—

ekāvayava-saṃsthena¹ bhūṣaṇeneva kāmīnī |
pada-dyotyena sukaver dhvaninā bhāti bhāratī ||

evaṃ bhāvādiṣv apy ūhyam |

bhukti-mukti-kṛd ekānta-samādeśana-tatparaḥ |
kasya nānanda-nisyandaṃ vidadhāti sadāgamaḥ ||

atra sadāgama-śabdaḥ sannihitam upanāyakaṃ prati sac-chāstrārtham abhidhāya sataḥ
puruṣasyāgama iti vastu vyanakti | nanu sadāgamaḥ sadāgama iveti na katham upamā-
dhvaniḥ ? sadāgama-śabdayor upamānopameya-bhāvāvivakṣaṇāt | rahasyasya
saṅgopanārtham eva hi dvy-artha-pada-pratipādanam | prakaraṇādi-paryālocanena ca sac-
chāstrābhidhānasyāsambandhatvāt |

ananya-sādhāraṇa-dhīr dhṛtākhila-vasundharaḥ |
rājate ko'pi jagati sa rājā puruṣottamaḥ ||

¹ vicchitti-śobhinaikena (Dhvanyāloka)

atra puruṣottamaḥ puruṣottama ivety upamā-dhvaniḥ | anayoḥ śabda-śakti-mūlau saṁlakṣya-
krama-bhedau |

sāyam snānam upāsitaṁ malayajenāṅgaṁ samālepitaṁ
yāto'stācala-maulim ambara-maṇir visrabdham atrāgatiḥ |
āścaryam tava saukumāryam abhitaḥ klāntāsi yenādhunā
netra-dvandvam amīlana-vyatikaram śaknoti te nāsitum ||

atra svataḥ sambhavinā vastunā kṛta-para-puruṣa-paricayā klāntāsīti vastu vyajyate | tac
cādhunā klāntāsi, na tu pūrvam kadācid api tavaivam-vidhaḥ klamo drṣṭā iti
bodhayato'dhunā padasyaivetara-padārthotkarṣādasyaiva padāntarāpekṣayā vaiśiṣṭyam |

tad-aprāpti mahā-duḥkha-līnānyāśeṣa-saṅkramāḥ |
tac cintā-vipulāhlāda-kṣīṇa-punya-cayā tathā ||
cintayantī jagat-sūtīm param brahma-svarūpiṇam |
nirucchvāsatayā muktiṁ gatānyā gopa-kanyakā || (yugmakam)

atrāśeṣa-caya-pada-prabhāvād aneka-janma-sahasra-bhogya-duṣkṛta-sukṛta-phala-rāsi-
tādātmyādhyavasitayā bhagavad-viraha-duḥkha-cintāhlādayoḥ pratyāyanam ity atīśayokti-
dvaya-pratītir aśeṣa-caya-pada-dvaya-dyotyā | atra ca vyañjakasya kavi-prauḍhoktim
antareṇāpi sambhavāt svataḥ sambhavitā |

paśyanty asaṅkhya-pathagām tvad-dānāmṛta-vāhinīm |
deva tripathagātmānam gopayaty ugra-mūrdhani ||

idaṁ mama | atra paśyantīti kavi-prauḍhokti-siddhena kāvya-liṅgālaṅkāreṇa na ke'py anye
dātāras tava sadṛśā iti vyatirekālaṅkāro'saṅkhya-pada-dyotyāḥ | evam anyeṣv apy artha-śakti-
mūla-saṁlakṣya-krama-bhedeṣv udāhāryam |

tad evam dhvaneḥ pūrvokteṣv aṣṭādaśasu madhye śabdārtha-śakty-uttho vyaṅgyo vākya-
mātre bhavann ekaḥ | anye punaḥ saptadaśa-vākye pade ceti catustrimśad iti pañcatrimśad-
bhedāḥ |

prabandhe'pi mato dhīrair artha-śakty-udbhavo dhvaniḥ ||13|| 10cd

prabandhe mahā-vākye | anantarokta-dvādaśa-bhedo'rtha-śakty-utthaḥ | yathā mahābhārate
ḡrdhra-gomāyu-saṁvāde—

alam sthitvā śmaśāne 'smin ḡrdhra-gomāyu-saṅkule |
kaṅkāla bahule ghore sarva-prāṇi-bhayaṅkare ||
na ceha jīvitaḥ kaścit kāla-dharmam upāgataḥ |
priyo vā yadi vā dveṣyaḥ prāṇinām gatiḥ idṛśī || [ma.bhā. 12.149.8]

iti divā prabhavato ḡrdhrasya śmaśāne mṛtaṁ bālam upādāya tiṣṭhatām taṁ parityajya
gamanam iṣṭam |

ādityo'yaṁ sthito mūḍhāḥ snehaṁ kuruta mā bhayaṁ |
bahu-vighno muhūrto'yaṁ jīved api kathañcana || [ma.bhā. 12.149.15]
amum kanaka-varṇābhaṁ bālam aprāpta-yauvanam |
gṛdhra-vākyāt kathaṁ mūḍhās tyajadhvaṁ aviśaṅkitāḥ || [ma.bhā. 12.149.60]

iti niśi samarthasya gomāyor divase parityāgo'nabhilaṣita iti vākya-samūhena dyotyate | atra
svataḥ-svambhavī vyañjakaḥ | evam anyeṣv ekādaśa-bhedeṣūdāhāryam |

evam vācyārtha-vyañjakatve udāhṛtam |

lakṣyārthasya, yathā—“niḥśeṣa-cyuta-candanam” ādi |

vyañgyārthasya, yathā—“ua ṇicala” ity ādi | anayoḥ svataḥ-sambhavinor lakṣya-
vyañgyārthau vyañjakau | evam anyeṣv apy ekādaśasu bhedeṣūdāhāryam |

padāmśa-varṇa-racanā-prabandheṣv asphuṭa-kramaḥ ||14|| 11ab

asaṁlakṣya-krama-vyañgyo dhvanis tatra padāmśa-prakṛti-pratyayopasarga-nipātādi-bhedād
anekadhā bhedaḥ | yathā ca [śaku. 1.20]—

calāpāṅgāṁ dṛṣṭim sprśasi nava-gopa-sudṛṣāṁ
rahasy ākhyāyīva svanasi mrdu karṇāntika-caraḥ |
karaṁ dhunvānānām pibati rati-sarvasvam adharaṁ
vayaṁ tattvānveśān madhukara hatās tvaṁ khalu kṛtī ||

atra “hatāḥ” iti na “punar duḥkhaṁ prāptavantaḥ” iti han-prakṛteḥ |

muhur āṅguli-sambhṛtādharauṣṭhaṁ
pratiṣedhākṣara-viklavābhirāmam |
mukham aṁsa-vivarti pakṣmalākṣyāḥ
katham ity ullasitaṁ cumbitaṁ tu ||

atra tu iti nipātasyānutāpa-vyañjakatvam |

“nyak-kāro hy ayam eva me yad arayaḥ” ity ādau arayaḥ iti bahu-vacanasya “tāpasaḥ” ity eka-
vacanasya | “atraiva” iti sarvanāmnaḥ | “nihanti” iti “jīvati” iti ca tiṅaḥ | “aho” ity avyayasya
“grāmatikā” iti karūpa-taddhitasya “viluṅṭhana” iti vyupasargasya, “bhujair” iti bahu-
vacanasya vyañjakatvam |

āhāre viratiḥ samasta-viṣaya-grāme nivṛttiḥ parā
nāsāgre nayanam tad etad aparaṁ yac caikatānam manaḥ |
maunam cedam idam ca sūnyam adhunā yad viśvam ābhāti te

tad brūyāḥ sakhi yoginī kim asi bhoḥ kiṁ viyoginy asi ||¹

atra tu “āhāre” iti viṣaya-saptamyāḥ “samasta” iti pareti ca viśeṣaṇa-dvayasya | maunum cedam iti ca pratyakṣa-parāmarśinaḥ sarva-nāmnāḥ ābhātīty upasargasya rādhe tadvad eti paricaya-viśeṣasya asi bho iti sopahāsoṭprāsasya | kiṁ vety uttara-dārḍhya-sūcakasya vā śabdasya asīti vartmānopadeśasya tat-tad-viśeṣa-vyañjakatvaṁ sahr̥daya-saṁvedyam |

varṇa-racanayor udāhariṣyate—prabandhe, yathā mahābhārata śāntaḥ | rāmāyaṇe karuṇaḥ | vidagdha-mādhavādaḥ śṛṅgāraḥ | evam anyatra |

tad evam eka-pañcāśad bhedās tasya dhvaner matāḥ | 11cd
saṅkareṇa tri-rūpeṇa saṁsṛṣṭyā vāpy anekadhā |
veda-khāgni-śarāḥ śuddhair iṣu-bāṇāgni-śāyakāḥ ||15|| 12

śuddhaiḥ śuddha-bhedair eka-pañcāśatā yojanety arthaḥ | diṅ-mātram tūdhriyate |

atyunnata-stana-yugā taralāyatākṣī
dvāri sthitā tad-upayāna-mahotsavāya |
sā pūrṇa-kumbha-nava-nīraja-toraṇa-srak-
sambhāra-maṅgala-mayatva-kṛtam vidhatte ||

atra stanāv eva pūrṇa-kumbhau, dr̥ṣṭaya eva nava-nīraja-toraṇa-sraja iti rūpaka-dhvani-rasa-dhvanyor ekāśrayānupraveśaḥ saṅkaraḥ |

dhinvanty amūni mada-mūrcchad-ali-dhvanīni
dhūtādhvanīna-hṛdayāni madhor dināni |
nistandra-candra-vadanāravinda-
saurabhya-sauhṛda-sagarva-samīraṇāni ||

atra nistandrety ādi-lakṣaṇā-mūla-dhvanīnām saṁsṛṣṭiḥ |

atha guṇī-bhr̥ta-vyaṅyam—

aparam tu guṇī-bhūta-vyaṅyam vācyād anuttame vyaṅgye ||16|| 13ab

aparam kāvyam | anuttamatvaṁ nyūnatayā sāmyena ca sambhavati |

tatra syād itarāṅgam kākvākṣiptam ca vācyā-siddha-vyaṅyam | 13cd
sandigdha-prādhānyam tulya-prādhānyam asphuṭam agūḍham |
vyaṅyam asundaram evam bhedās tasyoditā aṣṭau ||17|| 14

(1) itarasya rasāder aṅgam rasādi-vyaṅyam, yathā—

¹ Srk 703 rājaśekhara, Skm 2.25.2, padyāvali 238, u.nī. 13.75.

ayaṁ sa rasanotarṣī pīna-stana-vimardanaḥ |
nābhyūruja-ghana-sparśī nīvī-visraṁsānaḥ ||

atra śṛṅgāraḥ karuṇasyāṅgaṁ—

mānonnatām praṇayinīm anunetu-kāmas
tvat-sainya-sāgara-ravoddhata-karṇa-tāpaḥ |
hā hā kathaṁ nu bhavato ripu-rājadhānī-
prāsāda-santatiṣu tiṣṭhati kāmi-lokaḥ ||

atrautsukya-trāsa-sandhi-saṁskṛtasya karuṇasya rāja-viṣaya-ratāv aṅga-bhāvaḥ |

jana-sthāne bhrāntaṁ kanaka-mṛgatṛṣṇāndhita-dhiyā
vaco vaidehīti pratipadam udaśru pralapitam |
kṛtā laṅkā-bhartur vadana-paripāṭiṣu ghaṭanā
mayāptam rāmatvam kuśala-vasu-tāna tv adhigatā ||

atra rāmatvam prāptam ity avacane'pi śabda-śakter eva rāmatvam avagamyate | vacanena tu
sādṛśya-hetuka-tādātmyāropanam āviṣkurvatā tad-gopanam apākṛtam | tena vācyam sādṛśyam
vākyārthānvayopapādakatayāṅgatām nītam |

(2) kākṁvākṣiptam, yathā (veṇī. 1.15)—

mathnāmi kaurava-śataṁ samare na kopād
duḥśāsanasya rudhiraṁ na pibāmy urastaḥ |
saṁcūrṇayāmi gadayā na suyodhanorū
sandhim karotu bhavatām nṛpatiḥ paṇena ||

atha mathnāmy evety ādi vyaṅgyam, vācyasya niṣedhasya saha-bhāvenāvasthitam |

(3) vācyā-siddhy-aṅgaṁ, yathā—

dīpayan rodasī-randhram eṣa jvalati sarvataḥ |
pratāpas tava govinda vairi-vaṁśa-davānalaḥ ||

atrānvayasya veṇutvāropo vyaṅgyaḥ | pratāpasya dāvānalatvāropa-siddhy-aṅgam |

(4) sandigdha-prādhānyam, yathā [ku.sam]—

haras tu kiñcit parivṛtta-dhairyaś
candrodayārambha ivāmbu-rāśiḥ |
umā-mukhe bimba-phalādharauṣṭhe
vyāpārayāmāsa vilocanāni ||

atra vilocana-vyāpāra-cumbanābhilāṣayoḥ prādhānye sandehaḥ |

(5) **tulya-prādhānyām**, yathā—

brāhmaṇātikrama-tyāgo bhavatām eva bhūṭaye |
jāmadagnyas tathā mitram anyathā durmanāyate ||

atra paraśurāmo rakṣaḥ-kula-kṣayaṁ kariṣyatīti vyaṅgyasya vācyasya ca samam prādhānyam |

(6) **asphuṭam**, yathā—

sandhau sarvasva-haraṇam vighrahe prāṇa-nigrahaḥ |
allāvadīna-nṛpatau na sandhir na ca vighrahaḥ ||

atrallāvadīnākhye nṛpatau dāna-sāmādim antareṇa nānyaḥ praśamopāya iti vyaṅgyam
vyutpannānām api jhaṭity asphuṭam |

(7) **agūḍham**, yathā—

anena loka-guruṇā satām dharmopadeśinā |
aham vṛtavatī svaira-muktena kim ataḥ param ||

atra pratīyamāno'pi śākyamunes tiryag yoṣiti balākāropabhogaḥ sphuṭatayā vācyāyamāna ity
agūḍham |

(8) **asundaram**, yathā—

bāṇīra-kuḍuṅguḍḍīna- sa(u)ni kolāhaṇam suṇantīe |
ghara-kamma-bābbaḍāe sīanti aṅgāim ||

[*vanīra-kuṅjodḍīna- śakuni-kolāhalaṁ śṛṇvantyāḥ |*
gṛha-karma-vyāpṛtāyā sīdanty aṅgāni ||]

atra datta-saṅketaḥ kaścil latā-gṛham praviṣṭa iti vyaṅgyāt sīdanty aṅgāni iti vācyasya
camatkāraḥ sahrdaya-saṁvedya ity asundaram |

kiṁ ca, yo dīpaka-tulyayogitādiṣu upamādy-alaṅkāro vyaṅgyaḥ, sa guṇibhūta-vyaṅgya eva |
kāvyasya dīpakādi-mukhenaiva camatkāra-vidhāyivāt |

tad uktam dhvani-kṛtā (2.27)—

alaṅkārāntarasyāpi pratītau yatra bhāsate |
tat-paratvam na kāvyasya nāsau mārgo dhvaner mataḥ ||

yatra ca śabdāntarādīnā gopana-kṛta-cārutvasya viparyāsaḥ | yathā—

dr̥ṣṭyā keśava gopa-rāga-hṛṭayā kiñcin na dr̥ṣṭam mayā
tenaiva skhalitāsmi nātha patitām kiṁ nāma nālabase |
ekas tvam viṣameṣu khinna-manasām sarvābalānām gatir
gopyaivam gaditaḥ saleśam avatād goṣṭhe harir vaś ciram || [dhva. 2.21]¹

atra gopa-rāgādi-śabdānām gope rāga ity ādi-vyaṅgyārthānām saleśam iti padena
sphuṭatayāvabhāṣaḥ | saleśam iti padasya parityāge dhvanir eva |

kiṁ ca—yatra yatra vastv-alāṅkāra-rasādi-rūpa-vyaṅgyānām rasāntare guṇibhāvaḥ, tatra rase
pradhāna-kṛta eva kāvya-vyavahāraḥ | tad uktam tenaiva (3.34)—

prakāro'pi guṇibhūta vyaṅgyo'pi dhvani-rūpatām |
dhatte rasādi-tātparya-paryālocanayā punaḥ ||

yatra tu—

yatronmadānām pramadā-janānām
abhraṁlihaḥ śoṇa-maṇī-mayūkhaḥ |
sandhyā-bhramam prāpnuvatām akāṅḍe'py
anaṅga-nepathya-vidhim vidhatte ||

ity ādau rasādīnām nagarī-vṛttāntādi-vastu-mātre'ṅgatvam | tatra teṣām atātparya-viṣayatve'pi
tair eva guṇibhūtaiḥ kāvya-vyavahāraḥ | tad uktam asmād-gotra-kavi-paṇḍita-mukhya-caṇḍi-
dāṣa-pādaiḥ—“kāvyārthasyākhaṇḍa-buddhi-vedyatayā tan-mayī-bhāvenāsvāda-daśāyām
guṇa-pradhāna-bhāvābhāṣas tāvan nānubhūyate, kālāntare tu prakaraṇādi-paryālocanayā
bhavann apy asau na kāvya-vyapadeśam vyāhantum īśaḥ, tasyāsvāda-mātrāyattatvāt” iti |

kecic citrākhyam ṛtīyam kāvya-bhedam icchanti | tatrāhuḥ—

śabda-citram vācya-citram avyaṅgyam tv avaram smṛtam || iti ||

tan na, yadi hi avyaṅgyatvena vyaṅgyābhāvas tadā tasya kāvyatvam api nāstīti prāg evoktam |
īśad-vyaṅgyatvam iti cet, kiṁ nāmeśad-vyaṅgyatvam ? āsvādya-vyaṅgyatvam anāsvādya-
vyaṅgyatvam vā ? ādye prācīna-bhedayor evāntaḥ-pātaḥ | dvitīye tv akāvyatvam | yadi
cāsvādyaṅgyatvam tadākṣudratvam eva kṣudratāyām anāsvādyaṅgyatvāt |

tad uktam dhvani-kṛtā (3.41)—

pradhāna-guṇa-bhāvābhyām vyaṅgyasyaivam vyavasthite |
kāvye ubhe tato'nyad yat tac citram abhidhīyate || iti |

iti sāhitya-darpaṇe
dhvani-guṇī-bhūta-vyaṅgyākhyā-kāvya-bheda-nirūpaṇo nāma

¹ Dhvany-āloka 2.21, Vakrokti-jīvitā, Sūkti-muktāvali 2.93, Padyā 258.

caturthaḥ paricchedaḥ
||4||

--o)0(o--

pañcamah̥ paricchedaḥ

vyañjanā-vyapāra-nirūpaṇaḥ

atha keyam abhinavā vyañjanā nāma vṛttir ity ucyate—

**vṛttinām viśrānter abhidhātāt paryalakṣaṇākhyānām |
aṅgikāryā turyā vṛttir bodhe rasādīnām ||1||**

abhidhāyāḥ saṅketitārtha-mātra-bodhana-viratāyā na vastv alankāra-rasādi-vyaṅgya-bodhena kṣamatvam | na ca saṅketito rasādiḥ | nahi vibhāvādy-abhidhānam eva tad-abhidhānam | tasya tadaikarūpānaṅgikārāt | yatra ca sva-śabdenābhidhānam tatra pratyuta doṣa eveti vakṣyāmaḥ | kvacic ca “śṛṅgāra-raso’yam” ity ādau sva-śabdenābhidhāne’pi na tat-pratītiḥ | tasya sva-prakāśānanda-rūpatvāt |

abhihitānvaya-vādibhir aṅgikṛtā tātparityākhyā vṛttir api saṁsarga-mātre parikṣiṇā na vyaṅgya-bodhinī |

atha kecid āhuḥ—“so’yam iṣor iva dīrgha-dīrghataro’bhidhā-vyāpāraḥ” iti | yac ca dhanikenoktam—

tātparityāvyatirekāc ca vyañjakatvasya na dhvaniḥ |
yāvat-kārya-prasāritvāt tātparityam na tulā-dhṛtam || iti |¹

tayor upari “śabda-buddhi-karmaṇām viramya vyāpārābhāvaḥ” iti vādibhir eva pātaniyo daṇḍaḥ |

evam ca kim iti lakṣaṇāpy upāsyāḥ ? dīrgha-dīrghatarābhidhā-vyāpāreṇāpi tad-artha-bodha-siddheḥ | kim iti ca “brāhmaṇa putras te jātaḥ, kanyā te garbhini” ity ādāv api harṣa-śokādīnām api na vācyatvam |

¹ After 4.37, attributed to *Kāvya-nirṇaya*. The entire passage there reads as follows:

tātparityānatirekāc ca vyañjakatvasya na dhvaniḥ |
kim uktaṁ syād aśrutārtha-tātparye’nyokti-rūpiṇi ||1||
viṣaṁ bhakṣaya pūrvo yaś caivaṁ parasutādiṣu |
prasajyate pradhānatvād dhvanitvaṁ kena vāryate ||2||
dhvaniś cet svārtha-viśrāntaṁ vākyaṁ arthāntarāśrayam |
tatparatvīna tv aviśrāntau tatra viśrānty-asambhavāt ||3||
etāvaty eva viśrāntis tātparityasyeti kim kṛtam |
yāvat-kārya-prasāritvāt tātparityam na tulā-dhṛtam ||4||

yat punar uktam “pauruṣeyam apauruṣeyam ca vākyaṃ sarvam eva kārya-param | atat-paratve’nupādeyatvād unmatta-vākyaivat | tatas ca kāvya-śabdānām niratīśaya-sukhāsvāda-vyatirekeṇa pratipādyā-pratipādakayoḥ pravṛtṭyaupayika-prayojanānupalabdher niratīśaya-sukhāsvāda eva kāryatvenāvadhāryate | ‘yat-paraḥ śabdaḥ sa śabdārthaḥ’ iti nyāyāt” iti |

tatra praṣṭavyam—kim idaṃ tatparatvaṃ nāma, tad-arthatvaṃ vā, tātparya-vṛtṭyā tad-bodhakatvaṃ vā ? ādye na vivādaḥ | vyaṅgyatve’pi tad-arthatān apāyān | dviṭīye tu—keyam tātparyākhyā vṛtṭiḥ | abhihitānvaya-vādibhir aṅgīkṛtā, tad-anyā vā ? ādye dattam evottaram | dviṭīye tu—nāma-mātre vivādaḥ | tan-mate’pi turīya-vṛtṭi-siddheḥ |

nanv astu yugapad eva tātparya-śaktyā vibhāvādi-samsargasya rasādeś ca prakāśanam iti cet ? na, tayor hetu-phala-bhāvāṅgīkārāt | yad āha muniḥ—“vibhāvānubhāva-vyabhicāri-samyogād rasa-niṣpattiḥ” iti | saha-bhāve ca kutaḥ savyetara-viṣṇayor iva kārya-kāraṇa-bhāvaḥ ? paurvāparya-viparyayāt |

gaṅgāyām ghoṣaḥ ity ādau taṭādy-artha-mātra-bodha-viratāyā lakṣaṇāyās ca kutaḥ śītatva-pāvanatvādi-vyaṅgya-bodhakatā | tena turīyā vṛtṭir upāśyaiveti nirvivādam etat |

kim ca—

boddhr-svarūpa-sankhyā-nimitta-kārya-pratīti-kālānām | āśraya-viṣayādīnām bhedaḥ bhinnobhidheyato vyaṅgyaḥ ||2||

vācyārtha-vyaṅgyārthayor hi pada-tad-artha-mātra-jñāna-nipuṇair vaiyākaraṇair api sahrdayair eva ca samvedyatayā boddhr-bhedaḥ |

“bhama dhammia”¹ ity ādau kvacid vācye vidhi-rūpe viśedha-rūpatayā, kvacit “niḥśeṣa-cyuta-candanam”² ity ādau niśedha-rūpe vidhi-rūpatayā ca svarūpa-bhedaḥ |

“gato’stam arkaḥ” ity ādau ca vācyo’rtha eka eva pratīyate | vyaṅgyas tu tad-boddhr-ādi-bhedāt kvacit “kāntam abhisara” iti, “gāvo nirudhyantām” iti, “nāyakasyāyam āgamanāvasaraḥ” iti, “santāpo’dhunā nāsti” ity ādi-rūpeṇāneka iti sankhyā-bhedaḥ |

vācyārthaḥ śabdoccāraṇa-mātreṇa vedyāḥ | eṣa tu tathāvidha-pratibhānair mālyādineti nimitta-bhedaḥ |

pratīti-mātra-karaṇāc camatkāra-karaṇāc ca kārya-bhedaḥ |

kevala-rūpatayā camatkāritayā ca pratīti-bhedaḥ |

pūrva-pāścād-bhāvena ca kāla-bhedaḥ |

¹ Above 4.3ad.

² Above 2.23, 2.24, 4.14

śabdāśrayatvena śabda-tad-eka-deśa-tad-artha-varṇa-saṅghaṭanāśrayatvena cāśraya-bhedaḥ |

kassa ba ṇa hoi roso daṭṭhūṇa piyāe sa-bbaṇaṃ aharaṃ |
sa-bhamara-pa{u}ma-gghāiṇi vāria-vāme sahasu ehṇim ||¹

[*kasya vā na bhavati roṣo dṛṣṭvā priyāyāḥ sa-vraṇam adharam |*
sa-bhramara-padmāghrāṇa-śīle vārita-vāme sahasvedānīm ||]

iti sakhī-tat-kānta-viśayatvena viśaya-bhedaḥ | tasmān nābhidheya eva vyaṅgyaḥ |

tathā—

prāg asattvād rasāder no bodhike lakṣaṇābhidhe |
kiṃ ca mukhyārtha-bādhasya virahād api lakṣaṇā ||3||

na bodhikā iti śeṣaḥ | nahi ko’pi rasanātmaka-vyāpārād bhinno rasādi-pada-pratipādyāḥ
padārthaḥ pramāṇa-siddho’sti, yam ime lakṣaṇābhidhe bodhayetām | kiṃ ca, yatra gaṅgāyām
ghoṣaḥ ity ādāv upātta-śabdārthānām bubhūṣann evānvayo’nupapattyā bādhyate tatraiva hi
lakṣaṇāyāḥ praveśaḥ |

yad uktam nyāya-kusumāñjalāv udayanācāryaiḥ—

śrutānvayād anākāṅkṣam na vākyaṃ hy anyad icchati |
padārthānvaya-vaidhuryāt tad ākṣiptena saṅgatiḥ ||

na punaḥ “śūnya-vāsa-gṛham” ity ādau mukhyārtha-bādhaḥ |

yadi ca gaṅgāyām ghoṣaḥ ity ādāv prayojanaṃ lakṣyaṃ syāt, tīrasyāpi mukhyārthatvaṃ
bādhitatvaṃ ca syāt | tasyāpi ca lakṣyatayā prayojanāntaram tasyāpi prayojanāntaram ity
anavasthāpātaḥ | na cāpi prayojana-viśiṣṭa eva tīre lakṣaṇā | viśaya-prayojanayor yugapat
pratīty-anabhyupagamān | nīlādi-samvedanānantaram eva hi jñātātayā anuvyavasāyasya vā
sambhavaḥ |

nānumānam rasādīnām vyaṅgyānām bodhana-kṣamam |
ābhāsatvena hetūnām smṛtir na ca rasādi-dhīḥ ||4||

vyakti-viveka-kāreṇa [mahimā-bhaṭṭena] hi—“yāpi vibhāvādibhyo rasādīnām pratītiḥ
sānumāna evāntarbhavitum arhati | vibhāvānubhāva-vyabhicāri-pratītir hi rasādi-pratīteḥ
sādhanam iṣyate | te hi raty-ādīnām bhāvānām kāraṇa-kārya-sahakāri-bhūtās tān
anumāpayanta eva rasādīn niṣpādayanti | ta eva pratīyamānā āsvāda-padavīm gatāḥ santo rasā
ucyante, ity avāśyambhāvī tat-pratīti-kramaḥ kevalam āśu-bhāvitayāsau na lakṣyate, yato’yam
adyāpy abhivyakti-kramaḥ” iti yad uktam | tatra praṣṭavyaṃ kiṃ śabdābhinaya-samarpita-

¹ Gāthā 880. Cited Dhvany-āloka 1.4. Kāvya-prakāśa 135.

vibhāvādi-pratyayānumita-rāmādi-gata-rāgādi-jñānam eva rasatvenābhimataṁ bhavataḥ | tad-
bhāvanayā bhāvakaḥ bhāvya-mānaḥ sva-prakāśānando vā | ādye na vivādaḥ | kintu “rāmādi-
gata-rāgādi-jñānam rasa-samjñayā nocyate’smābhiḥ” ity eva viśeṣaḥ | dvitīyas tu vyāpti-
grahaṇābhāvād dhetoḥ ābhāsataḥsiddha eva | tac coktaṁ tenaiva—

yārthāntarābhivyaktaḥ vaḥ sāmāgrīṣṭā nibandhanam |
saivānumiti-pakṣe no gamakatvena sammatā || iti |

idam api no na viruddham | na hy evaṁvidhā pratītir āsvādyatvenāsmākam abhimatā, kintu—
svaprakāśa-mātra-viśrāntaḥ sāndrānanda-nirbharaḥ | tenātra siśādhayīṣitād arthāntarasya
sādhanād dhetoḥ ābhāsataḥ |

yac ca “bhama dhammia” ity ādau pratīyamānaṁ vastu |

jala-keli-tarala-kara-tala-mukta-punaḥ-pihita-rādhikā-vadanaḥ |
jagad avatu koka-yūnor vighaṭana-saṅghaṭana-kautukī kṛṣṇaḥ ||

ity ādau ca rūpakālaṅkāradayo’numeyā eva | tathā hi— anumānaṁ nāma pakṣa-sattva-
sapakṣa-sattva-vipakṣa-vyāvṛttatva-viśiṣṭāl liṅgāliṅgano jñānam | tataś ca vācyād
asambaddho’rthas tāvan na pratīyate | anyathātiprasaṅgaḥ syāt, iti bodhya-bodhakayor
arthayoḥ kaścit sambandho’sty eva | tataś ca bodhako’rtho liṅgam | bodhyaś ca liṅgī
bodhakasya cārthasya pakṣa-sattvaṁ nibaddham eva | sa-pakṣa-sattva-vipakṣa-vyāvṛttatve
anibaddhe api sāmāthyād avaseye |

tasmād atra yad-vācyārthāl liṅga-rūpāl liṅgino vyaṅgyārthasyāvagamaś tad-anumāna eva
parivāsyati iti | tan na, tathā hy atra “bhama dhammia” ity ādau gṛhe śva-nivṛtṭyā vihitam
bhramaṇam “godāvarī-tīre siṁhopalabhdher abhramaṇam anumāpayati” iti yad vaktavye
tatrānaikāntiko hetuḥ |

yac ca “niḥśeṣa-cyuta-candanam” ity ādau dūtyās tat kāmukopabhogo’numīyate, tat kim
pratipādyatayā dūtyā, tat kāla-samnihitāivānyaiḥ, tat kāvyārtha-bhāvanayā vā saḥṛdayaiḥ ?

ādyayor na vivādaḥ | ṛtīye tu tathā-vidhābhiprāya-viraha-sthale vyabhicāraḥ |

nanu, vaktrādy-avasthā-sahakṛtatvena viśeṣyo hetur iti na vācyam | evaṁvidha-vyāpty
anusandhānasyābhāvāt |

kim caivaṁ-vidhānām kāvyānām kavi-pratibhā-mātra-janmanām prāmāṇyānāvāśyakatvena
sandigdhasiddhatvaṁ hetuḥ |

vyakti-vādinā cādharma-pada-sahāyānām evaiśām padārthānām vyañjakatvam uktam | tena ca
tat-kāntasyādhamatvaṁ prāmāṇikaṁ na veti katham anumānam | etenārthāpatti-vedyatvam
api vyaṅgyānām apāstam | arthāpatter api pūrva-siddha-vyāpticchām upajīvyāiva pravṛtṭeḥ |
yathā—“yo jīvati sa kutrāpy avatiṣṭhate, jīvati cātra goṣṭhyām avidyamānaś caitraḥ” ity ādi |

kiñ ca, vastra-vikrayādaḥ tarjanī-tolanena daśa-saṅkhyādivat sūcana-buddhi-vedyo'py ayañ
na bhavati, sūcana-buddher api saṅketādi-laukika-pramāṇa-sāpekṣatvenṇaumaṇa-
prakāratāṅgikārāt |

yac ca “saṁskāra-janyatvād rasādi-buddhiḥ smṛtiḥ” iti kecit | tatrāpi pratyabhijñāyām
anaikāntikatayā hetor abhāsāt | “durgāliṅgita’ ity ādi ca dvitīyārtho nāsty eva” iti yad uktam
mahimā-bhaṭṭena tad-anubhava-siddham apalāpato gaja-nimīlikaiva |

tad evam anubhava-siddhasya tat-tad-rasādi-lakṣaṇārthasyāśakyāpalāpatayā tat-tac-chabdādy-
anvaya-vyatirekānuvidhāyitayā cānumānādi-pramāṇāvedyatayā cābhidhādi-vṛtti-trayā-
bodhyatayā ca turīyā vṛttir upāsyaveti siddham | iyañ ca vyāptyādy-anusandhānañ vināpi
bhavatīty akhilam nirmalam |

tat kiñ-nāmikeyaṁ vṛttir ity ucyate—

**sā ceyam vyañjanā-nāma vṛttir ity ucyate budhaiḥ |
rasa-vyaktau punar vṛttiṁ rasanākhyam pare viduḥ ||5||**

etac ca vivicyoktam rasa-nirūpaṇa-prastāva iti sarvam avadātam |

iti sāhitya-darpaṇe
vyañjanā-vyapāra-nirūpaṇo nāma
pañcamaḥ paricchedaḥ
||5||

--o)0(o--

(6)

ṣaṣṭhaḥ paricchedaḥ

dr̥śya-śravya-kāvya-nirūpaṇaḥ

evaṃ dhvani-guṇībhūta-vyaṅgyatvena kāvyasya bheda-dvayam uktvā punar dr̥śya-śravyatvena bheda-dvayam āha—

**dr̥śya-śravyatva-bhedena punaḥ kāvyam dvidhā matam |
dr̥śyam tatrābhineyam**

tasya rūpaka-samjñā-hetum āha—

.tad-rūpāropāt tu rūpakam ||1||

tad dr̥śyam kāvyam naṭe rāmādi-svarūpāropād rūpakam ity ucyate |

ko'sāv abhinaya ity āha—

**bhaved abhinayo'vasthānukāraḥ sa caturvidhaḥ |
āṅgiko vācikaś caivam āhāryaḥ sāttvikas tathā ||2||**

naṭair āṅgādibhī rāma-yudhiṣṭhirādīnām avasthānukaraṇam abhinayaḥ |

rūpakasya bhedaṅ āha—

**nāṭakam atha prakaraṇam bhāṇa-vyāyoga-samavakāra-ḍimāḥ |
īhāmṛgāṅka-vīthyāḥ prahasanaṃ iti rūpakāṇi daśa ||3||**

kim ca—

**nāṭikā troṭakam goṣṭhī saṭṭakam nāṭya-rāsakam |
prasthānollāpya-kāvyaṇi preṅkhaṇam rāsakam tathā ||4||
samlāpakam śrī-gaditam śilpakam ca vilāsikā |
durmālikā prakaraṇī hallīsako bhāṅketi ca ||5||
aṣṭādaśa prāhur uparūpakāṇi manīṣiṇaḥ |
vinā viśeṣam sarveṣām lakṣma nāṭakavaṅ matam ||6||**

sarveṣām prakaraṇādi-rūpakāṅām nāṭikādy-uparūpakāṅām ca | tatra—

nāṭakam khyāta-vṛttam syāt pañca-sandhi-samanvitam |
vilāsa-rddhyādi-guṇavad yuktaṁ nānā-vibhūtibhiḥ ||7||
sukha-duḥkha-samudbhūti nānā-rasa-nirantaram |
pañcādikā daśa-parās tatrāṅkāḥ parikīrtitāḥ ||8||
prakhyāta-vaṁśo rājarṣi-dhīrodāttaḥ pratāpavān |
divyo'tha divyādivyo vā guṇavān nāyako mataḥ ||9||
eka eva bhaved aṅgī śṛṅgāro vīra eva vā |
aṅgam anye rasāḥ sarve kāryo nirvahaṇe'dbhutaḥ ||10||
catvāraḥ pañca vā mukhyāḥ kārya-vyāpṛta-pūruṣāḥ |
gopucchāgra-samāgram tu bandhanam tasya kīrtitam ||11||

khyātam rāmāyaṇādi-prasiddham vṛttam | yathā—rāma-caritādi | sandhayo vaksyante | nānā-
vibhūtibhir yuktaṁ iti mahā-sahāyam | sukha-duḥkha-samudbhūtatvam rāma-yudhiṣṭhirādi-
vṛttāntesv abhivyaktaṁ | rājarṣayo duṣyantādayaḥ | divyāḥ śrī-kṛṣṇādayaḥ | divyādivyaḥ yo
divyo'py ātmani narābhimāni, yathā śrī-rāmacandraḥ |

gopucchāgra-samagram iti **krameṇāṅkāḥ sūkṣmāḥ kartavyāḥ** iti kecit lanve tv āhuḥ—**yathā
go-pucche kecid bālā hrasvāḥ kecid dīrghās tatheha kānicit kāryāṇi mukha-sandhau
samāptāni kānicit pratimukhe | evam anyeṣv api kānicit kānicit** iti |

pratyakṣa-netṛ-carito rasa-bhāva-samujjvalaḥ |
bhaved agūḍha-śabdāthaḥ kṣudra-cūrṇaka-samyutaḥ ||12||
vicchinnāvāntaraikārthaḥ kiñcit samlagna-bindukaḥ |
yukto na bahubhiḥ kāryair bīja-samhṛtimān na ca ||13||
nānā-vidhāna-samyukto nātipracura-padyavān |
āvaśyakānām kāryāṇām avordhād vinirmitaḥ ||14||
nāneka-dina-nirvartya-kathayā samprayojitaḥ |
āsanna-nāyakaḥ pātrair yuktas tri-caturais tathā ||15||
dūrāhvānam vadho yuddham rājyadeśādi-viplavaḥ |
vivāho bhojanam śāpotsargau mṛtyū rataṁ tathā ||16||
danta-cchedyam nakha-cchedyam anyad vrīḍākaram ca yat |
śayanādhara-pānādi nagarādy-avarodhanam ||17||
snānānulepane caibhir varjito nātivistaraḥ |
devī-parijanādīnām amātya-vaṇijām api ||18||
pratyakṣa-citra-caritair yukto bhāva-rasodbhavaḥ |
anta-niṣkrānta-nikhila-pātro'nka iti kīrtitaḥ ||19||

bindv-ādayo vaksyante | āvaśyakam sandhyā-vandanādi |

aṅka-prasāvād garbhāṅkam āha—

**aṅkodara-praviṣṭo yo raṅga-dārā-mukhādimān |
aṅko'paraḥ sa garbhāṅkaḥ sa-bījaḥ phalavān api ||20||**

yathā bāla-rāmāyaṇe rāvaṇam prati kohalaḥ—

śravaṇaiḥ peyam anekair dṛśyam dīrghaiś ca locanair bahubhiḥ |
bhavad-artham iva nibaddham nātyam sītā-svayamvaraṇam ||

ity ādinā viracitaḥ sītā-svayamvaro nāma garbhāṅkaḥ |

**tatra pūrvam pūrva-raṅgaḥ sabhā-pūjā tataḥ param |
kathanam kavi-samjñāder nātakasyāpy athāmukham ||21||**

tatrete nātake |

**yan nātya-vastunaḥ pūrvam raṅga-vighnopaśāntaye |
kuśīlavāḥ prakurvanti pūrva-raṅgaḥ sa ucyate ||22||
pratyāhārādikāny aṅgāny asya bhūyāmsi yadyapi |
tathāpy avaśyam kartavyā nāndī vighnopaśāntaye ||23||**

tasyāḥ svarūpam āha—

**āśīr-vacana-samyuktā stutir yasmāt prayujyate |
deva-dvija-nṛpādīnām tasmān nāndīti samjñitā ||24||
māṅgalya-śaṅkha-candrābja-koka-kairava-śaṁsinī |
padair yuktā dvādaśabhir aṣṭābhir vā padair uta ||25||**

aṣṭa-padā, yathā anargha-rāghave—niṣpratyūham ity ādi | dvādaśa-padā yathā mama tāta-
pādānām puṣpa-mālāyām—

śirasi dhṛta-surāpage smarārāv
aruṇa-mukhendurucir girīndra-putrī |
atha caraṇa-yugānate sva-kānte
smita-sarasā bhavato'stu bhūti-hetuḥ ||

evam anyatra |

etan nāndīti kasyacin matānusāreṇoktam | vastutas tu pūrva-raṅgasya raṅga-dvārābhidhānam
aṅgam ity anye | yad uktam—

yasmād abhinayo hy atra prāthamyād avatāryate |
raṅga-dvāram ato jñeyam vāg-aṅgābhinayātmakam || iti |

ukta-prakārāyās ca nāndyā raṅga-dvārāt prathamam natair eva kartavyatayā na maharṣiṇā nirdeśaḥ kṛtaḥ |

kālidāsādi-mahākavi-prabandheṣu ca—

vedānteṣu yam āhur eka-puruṣam vyāpya sthitam rodasī
yasminn īśvara ity ananya-viśayaḥ śabdo yathārthākṣaraḥ |
antaryaś ca mumukṣubhir niyamita-prāṇādibhir mṛgyate
sa sthānuḥ sthira-bhakti-yoga-sulabho niḥśreyasāyāstu vaḥ || (Vik. 1.1)

evam ādiṣu nāndī-lakṣaṇāyogāt | uktaṁ ca—**raṅga-dvāram ārabhya kaviḥ kuryāt** ity ādi | ata eva prāktana-pustakeṣu nāndy-ante sūtradhāraḥ ity anantaram eva vedānteṣu ity ādi śloka-likhanam dṛśyate | yac ca paścāt nāndy-ante sūtradhāra idam prayojitavān | itaḥ-prabhṛti mayā nāṭakam upādīyata iti kaver abhiprāyaḥ sūcita iti |

**pūrva-raṅgam vidhāyaiva sūtradhāro nivartate |
praviśya sthāpakas tadvat kāvyam āsthāpayet tataḥ ||26||
divya-martye sa tad-rūpo miśram anyataras tayoh |
sūcayed vastu bījam vā mukham pātram athāpi vā ||27||**

kāvyārthasya sthāpanāt sthāpakaḥ | tadvad iti sūtradhāra-sadṛśa-guṇākāraḥ | idānīm pūrva-raṅgasya samyak-prayogābhāvād eka eva sūtradhāraḥ sarvaṁ prayojayatīti vyavahāraḥ | sa sthāpako divyaṁ vastu divyo bhūtvā, martyaṁ martyo bhūtvā, miśraṁ ca divya-martyayor anyataro bhūtvā sūcayet |

vastu itivṛttam | yathodātta-rāghave—

rāmo mūrdhni nidhāya kānanam agān mālām avājñān guros
tad-bhaktiyā bharatena rājyam akhilaṁ mātrā sahaivojjhitam |
tau sugrīva-vibhīṣaṇāv anugatau nītau parām sampadam
prodvṛttā daśakandhara-prabhṛtayo dhvastāḥ samastā dviṣaḥ ||

bījam, yathā ratnāvalyām—

dvīpād anyasmād api madhyād api jala-nidher diśo'py antāt |
ānīya jhaṭīti ghaṭayati vidhir abhimatam abhimukhī-bhūtaḥ || [ra. 1.7]

atra hi samudre pravahaṇa-bhaṅgam agrotthitāyā ratnāvalyā anukūla-daiva-lālito vatsa-rāja-grha-praveśo yaugandharāyaṇa-vyāpāram ārabhya ratnāvalī-prāptau bījam |

mukham śleṣādinā prastuta-vṛttānta-pratipādako vāg-viśeṣaḥ, yathā—

āsādita-prakaṭa-nirmala-candra-hāsaḥ
prāptaḥ śarat-samaya eva viśuddha-kāntaḥ |

utkhāya gādha-tamasam ghana-kālam ugram
rāmau dasāsyam iva sambhṛta-bandhu-jīvaḥ || [chalita-rāmasya]

pātram, yathā śākuntale—

tavāsmi gīta-rāgeṇa hāriṇā prasabham hr̥taḥ |
eṣa rājeva duṣyantah sāraṅgeṇātiramhasā || [a.śā. 1.5]

**raṅgam prasādya madhuraiḥ ślokaḥ kāvyārtha-sūcakaiḥ |
rūpakasya kaver ākhyām gotrādyāpi sa kīrtayet | 28b
ṛtuṃ ca kañcit prāyeṇa bhāratīm vṛttim āśritaḥ ||28|| 29a**

sa sthāpakaḥ | prāyeṇeti kvacid ṛtor akīrtanam api | yathā ratnāvalyām |

bhāratī-vṛttis tu—

bhāratī saṃskṛta-prāyo vāg-vyāpāro naṭāśrayaḥ ||29||

saṃskṛta-bahulo vāk-pradhāno vyāpāro bhāratī |

**tasyaḥ prarocanā vīthī tathā prahasānamukhe |
aṅgāny atronmukhikāraḥ praśamsātaḥ prarocanā ||30||**

prastutābhīnayeṣu praśamsātaḥ śrotṛṇām pravṛtṭy-unmukhīkaraṇam prarocanā | yathā
ratnāvalyām—

śrī-harṣo nipuṇaḥ kaviḥ pariṣad apy eṣā guṇa-grāhiṇī
loke hāri ca vatsarāja-caritam nātye ca dakṣā vayam |
vas tv ekaikam apiha vāñchita-phala-prāpteḥ padam kim punar
mad-bhāgyopacayād ayaṃ samuditaḥ sarvo guṇānām gaṇaḥ ||

vīthī-prahasane vakṣyete |

**naṭī vidūṣāko vāpi pāripārśvika eva vā |
sūtradhāreṇa sahitāḥ saṃlāpaṃ yatra kurvate ||31||
citarir vākyaiḥ svakāryotthaiḥ prastutākṣepibhir mithaḥ |
āmukham tat tu vijñeyam nāmnā prastāvanāpi sā ||32||**

sūtradhāra-sadṛṣatvāt sthāpako'pi sūtradhāra ucyate | tasyānucaraḥ pāripārśvikaḥ | tasmāt
kiñcid ūno naṭaḥ |

**uddhātyakaḥ kathoddhātaḥ prayogātīsayas tathā |
pravartakā-lagite pañca prastāvanābhīdāḥ ||33||**

tatra –

**padāni tv agatārthāni tad-artha-gataye narāḥ |
yojayanti padair anyaiḥ sa uddhātyaka ucyate ||34||**

yathā mudrā-rākṣase sūtradhāraḥ –

krūra-grahaḥ saketuś candrama-sampūrṇa-maṇḍalam idānīm |
abhibhavitum icchati balāt...

ity anantaram nepathye—āḥ, ka eṣa mayi jīvati candraguptam abhibhavitum icchati iti |
atrānyārthavanty api padāni hrdayasthārthāgatya arthāntare saṅkramayya pātra-praveśaḥ |

**sūtradhārasya vākyam vā samādāyārtham asya vā |
bhavet pātra-praveśaś cet kathodghātaḥ sa ucyate ||35||**

vākyam, yathā ratnāvalyām—dvīpād anyasmād api ity ādi sūtradhāreṇa paṭhite—

nepathye—sādhu bharata-putra sādhu ! evam etat | kaḥ sandehaḥ ? dvīpād anyasmād api ity
ādi paṭhitvā yaugandharāyaṇasya praveśaḥ |

vākyārtho, yathā venyām—

nirvāṇa-vaira-dahanāḥ praśamādarīṇām
nandantu pāṇḍu-tanayāḥ saha mādhavena |
rakta-prasādhita-bhuvāḥ kṣata-vigrahāś ca
svasthā bhavantu kuru-rāja-sutāḥ sa-bhṛtyāḥ || [ve.sam. 1.7]

iti sūtradhāreṇa paṭhitasya vākyasyārtham grhītvā—

nepathye—āḥ, durātman ! vṛthā maṅgala-pāṭhaka katham svasthā bhavantu mayi jīvati
dhārtarāṣṭrāḥ ?

tataḥ sūtradhāra-niṣkrāntau bhīmasenasya praveśaḥ |

**yadi prayoga ekasmin prayogo'nyaḥ prayujyate |
tena pātra-praveśaś cet prayogātīśayas tadā ||36||**

yathā kundamālāyām—

nepathye—ita ita ito'vataratvāryā |

sūtradhāraḥ—ko'yaṁ khalv āryāhvānena sāhāyakam api me sampādayati | (vilokya) kaṣṭam
atīkaruṇam vartate |

lañkeśvarasya bhavane suciram sthiteti
rāmeṇa loka-parivāda-bhayākulena |
nirvāsītām jana-padād api garbha-gurvī
sītām vanāya parikarṣati lakṣmaṇo'yam ||

atra nṛtya-prayogārtham svabhāryāhvānam icchatā sūtradhāreṇa—sītām vanāya parikarṣati
lakṣmaṇo'yam iti sītā-lakṣmaṇayoḥ praveśam sūcayitvā niṣkrāntena sva-prayogam atīśayāna
eva prayogaḥ prayojitaḥ |

**kālam pravṛttam āśritya sūtra-dhṛg yatra varṇayet |
tad-āśrayaś ca pātrasya praveśas tat-pravartakam ||37||**

yathā—āsādita-prakaṭa ity ādi | tataḥ praviśati yathā-nirdiṣṭo rāmaḥ |

**yatraikatra samāveśāt kāryam anyat prasādhyate |
prayoge khalu taj jñeyam nāmnāvalagitaṁ budhaiḥ ||38||**

yathā śākuntale sūtradhāro naṭim prati—“tavāsmi gīta-rāgeṇa” [a.śā. 1.5] ity ādi | tato rājñah
praveśaḥ |

yojyāny atra yathā-lābham vīthy-aṅgānītarāṇy api ||39|| 39a

atra āmukhe | uddhātya-kāvāla-gitayor itarāṇi vīthy-aṅgāni vakṣyamāṇāni |

nakha-kuṭṭas tu—

**nepathoktam śrutam yatra tv ākāśa-vacanam tathā ||40|| 39b
samāśrityāpi kartavyam āmukham nāṭakādiṣu |
eṣām āmukha-bhedānām ekam kañcit prayojayet ||41|| 40
tenārtham atha pātram vā samākṣipyaiḥ sūtra-dhṛk |
prastāvanānte nirgacchet tato vastu prayojayet ||42|| 41**

vastv itivṛttam |

**idam punar vastu budhair dvididham parikalpyate |
ādhikārikam ekam syāt prāsaṅgikam athāparam ||43|| 42
adhikāraḥ phale svāmyam adhikārī ca tat-prabhuḥ |
tasyetivṛttam kavibhir ādhikārikam ucyate ||44|| 43**

phale pradhāna-phale | yathā bāla-rāmāyaṇe rāma-caritam |

asyopakaraṇartham tu prāsaṅgikam itīṣyate ||45|| 44a

asyādhikāriketiṣṭasya upakaraṇa-nimittam yac caritam tat prāsaṅgikam | yathā sugrīvādi-
caritam |

patākā-sthānakam yojyam suvicāryeha vastuni ||46|| 44b

iti nāṭye |

**yatrārthe cintite'nyasmims tal-liṅgo'nyaḥ prayujyate |
āgantukena bhāvena patākā-sthānakam tu tat ||47|| 45**

tad-bhedān āha |

**sahasaiṅvārtha-sampattir guṇavaty upacārataḥ |
patākā-sthānakam idam prathamam parikīrtitam ||48|| 46**

yathā ratnāvalyām—vāsavadatteyam iti rājā yadā tat-kaṅṭha-pāśam mocayati tadā tad uktvā
sāgarikēyam iti pratyabhijñāya—katham ? priyā me sāgarikā |

alam alam atimātram sāhasenāmunā te
tvaritam ayi vimuñca tvarim latā-pāśam etam |
calitam api niroddhum jīvitam jīviteśe
kṣaṇam iha mama kaṅṭhe bāhu-pāśam nidhehi ||

atra phala-rūpārtha-sampattiḥ pūrvāpekṣayopacārātīśayād guṇavaty utkr̥ṣṭā |

**vacaḥ sātiśayam śliṣṭam nānā-bandha-samāśrayam |
patākā-sthānakam idam dvitīyam parikīrtitam ||49|| 47**

yathā veṅyām—

rakta-prasādhita-bhuvāḥ kṣata-vigrahāś ca
svasthā bhavantu kuru-rāja-sutāḥ sa-bhrtyāḥ || [ve.sam. 1.7]

atra raktādīnām rudhira-śarīrārtha-hetuka-śleṣa-vaśena bījārtha-pratipādanān netṛ-maṅgala-
pratipattau satyām dvitīyam patākā-sthānakam |

3. ṭṭīyam patākā-sthānakam

**arthopakṣepakam yat tu līnam sa-vinayam bhavet |
śliṣṭa-pratyuttaropetam ṭṭīyam idam ucyate ||50|| 48**

līnam avyaktārtham | śliṣṭena sambandha-yogyenābhiprāyāntara-prayuktena
pratyuttareṇopetam | sa-vinayam viśeṣa-niścaya-prāptyā sahitam sampādyate yat tat ṭṭīyam
patākā-sthānakam | yathā veṅyām dvitīye'ṅke—

kañcukī : deva bhagnaṁ bhagnaṁ |

rājā : kena ?

kañcukī : bhīmena |

rājā : kasya ?

kañcukī : bhavataḥ |

rājā : āḥ, kiṁ pralapasi ?

kañcukī (sabhayam) : deva, nanu bravīmi | bhagnaṁ bhīmena bhavataḥ |

rājā : dhig vṛddhāpasada | ko'yam adya te vyāmohaḥ ?

kañcukī : deva na vyāmohaḥ | satyam eva bravīmi—

bhagnaṁ bhīmena bhavato marutā ratha-ketanam |
patitaṁ kiñkiṇī-kvāṇa-baddhākrandam iva kṣitau || 2.23 ||

atra duryodhanoru-bhaṅga-rūpa-prastuta-saṅkrāntam arthopakṣepaṇam |

4. caturtham patākā-sthānakam

dvy-artho vacana-vinyāsaḥ suśliṣṭaḥ kāvya-yojitaḥ |
pradhānārthāntarākṣepī patākā-sthānakam param ||51|| 49

yathā ratnāvalyām—

uddāmotkalikām vipāṇḍura-rucam prārabdha-jṛmbhām kṣaṇād
āyāsam śvasanodgamair aviratair ātanvatīm ātmanaḥ |
adyodyānalatām imām sa-madanām nārīm ivānyām dhruvam
paśyan kopa-vipāṭala-dyuti mukham devyāḥ kariṣyāmy aham ||

atra bhāvy-arthaḥ sūcitaḥ |

etāni catvāri patākā-sthānāni kvacin maṅgalārtham kvacid amaṅgalārtham sarva-sandhiṣu
bhavanti | kāvya-kartur icchā-vaśād bhūyo bhūyo'pi bhavanti | yat punaḥ kenacid uktaṁ—
[mukha-sandhim ārabhya sandhi-catuṣṭaye krameṇa bhavanti](#) iti | tad anye na manyante | eṣām
atyantam upādeyānām aniyamena sarvatrāpi sarveṣām api bhavitum yuktatvāt |

yat syād anucitaṁ vastu nāyakasya rasasya vā |

viruddham tat parityājyam anyathā vā prakalpayet ||52|| 50

anucitam itivṛttaṁ, yathā—rāmasya cchadmanā vāli-vadhaḥ | tac codātta-rāghave noktam eva
| vīra-carite tu vāli rāma-vadhārtham āgato rāmeṇa hata ity anyathā kṛtaḥ |

añkeṣv adarśanīyā yā vaktavyaiva ca saṁmatā |
yā ca syād varṣa-paryantam kathā dina-dvayādijā | 51
anyā ca vistarā sūcyā sārthopakṣepair budhaiḥ ||53|| 52a

añkeṣu adarśanīyā kathā yuddhādi-kathā |

varṣād ūrdhvaṁ tu yad vastu tat syād varṣād adhobhavam ||54|| 52

uktam hi muninā—

añka-cchede kāryam māsa-kṛtam varṣa-saṁcitam vāpi |
tat sarvam kartavyam varṣād ūrdhvaṁ na tu kadācit || (nā.śā.)

evam ca caturdaśa-varṣa-vyāpiny api rāma-vana-vāse ye ye virādha-vadhādayaḥ kathāmsās te
te varṣa-varṣāvayava-dina-yugmādīnām ekatamena sūcanīyā na viruddhāḥ |

dināvasāne kāryam yad dine naivopapadyate |
arthopakṣepakair vācyam añka-cchedam vidhāya tat ||55|| 53

atha ke te'rthopakṣepakā ity āha—

arthopakṣepakāḥ pañca viṣkambhaka-praveśakau |
cūlikānkāvatāro'tha syād añka-mukham ity api ||56|| 54

prathamo'rthopakṣepakah, viṣkambhakah

vṛtta-vartiṣyamāṇānām kathāmsānām nidarśakaḥ |
saṅkṣiptārthas tu viṣkambha ādāv añkasya darśitaḥ ||57|| 55
madhyena madhyamābhyām vā pātrābhyām samprayojitaḥ |
śuddhaḥ syāt sa tu saṅkīrṇo nīca-madhyama-kalpitaḥ ||58|| 56

tatra śuddho, yathā mālatī-mādhve śmaśāne kapāla-kunḍalā |

saṅkīrṇo, yathā rāmābhinande kṣapaṇaka-kāpālikau |

atha praveśakaḥ—

praveśako'nudāttoktyā nīca-pātra-prayojitaḥ |

aṅka-dvayāntar vijñeyaḥ śeṣam viṣkambhake yathā ||59|| 57

aṅka-dvayasyāntar iti prathamāṅke'sya pratiśedhaḥ | yathā veṅyām aśvatthāmāṅke rākṣasa-mithunam |

atha cūlikā—

antar-javanikā-samsthaiḥ sūcanārthasya cūlikā ||60|| 58ab

yathā vīra-carite caturthāṅkasyādau nepathye—bho bho vaimānikāḥ, pravartantām raṅga-maṅgalāni ity ādi | rāmeṇa paraśurāmo jitaḥ iti nepathye pātraiḥ sūcitam |

atha aṅkāvatāraḥ—

**aṅkānte sūcitaḥ pātraiḥ tad-aṅkasyāvibhāgataḥ | 58
yatrāṅko'vataraty eṣo'ṅkāvatāra iti smṛtaḥ ||61||**

yathā abhijñāne pañcamāṅke pātraiḥ sūcitaḥ ṣaṣṭhāṅkas tad-aṅkasyāṅga-viśeṣa ivāvatīrṇaḥ |

athāṅka-mukham—

**yatra syād aṅka ekasminn aṅkānām sūcanākhilā | 59
tad-aṅka-mukham ity āhur bījārtha-khyāpakam ca tat ||62||**

yathā mālatī-mādhave prathamāṅkādau kāmandaky-avalokite bhūri-vasu-prabhṛtīnām bhāvi-bhūmikānām parikṣipta-kathā-prabandhasya ca prasaṅgāt sanniveśam sūcitavatyau |

aṅkānta-pātrair vāṅkāsyam chinnāṅkasyārtha-sūcanāt ||63|| 60

aṅkānta-pātrair aṅkānte praviṣṭaiḥ pātraiḥ | yathā vīra-carite dvitīyāṅkānte—

(praviśya) sumantraḥ : bhagavantau vaśiṣṭa-viśvāmitrau bhavataḥ sa-bhārgavān āhvayataḥ |

itare : kva bhagavantau ?

sumantraḥ : mahārāja-daśarathasyāntike |

itare : tat tatraiva gacchāmaḥ | ity aṅka-parisamāptau | tataḥ praviśanty upaviṣṭā vaśiṣṭa-viśvāmitra-paraśurāmāḥ ity atra pūrvāṅkānta eva praviṣṭena sumantra-pātreṇa śatānanda-janaka-kathā-vicchede uttarāṅka-mukha-sūcanād aṅkāsyam iti |

etac ca dhanika-matānusāreṇoktam | anye tu—“aṅkāvataraṇenaivedam gatārtham” ity āhuḥ |

apekṣitaṃ parityājyaṃ nīrasaṃ vastu vistaram |
yadā sandarśayec cheṣam āmukhānantaram tadā | 61
kāryo viṣkambhako nāṭya āmukhākṣipta-pātrakaḥ ||64||

yathā ratnāvalyām yaugandharāyaṇa-prayojitaḥ |

yadā tu sarasaṃ vastu mūlād eva pravartate | 62
ādāv eva tadānke syād āmukhākṣepa-saṃśrayaḥ ||65||

yathā śākuntale |

viṣkambhakādyair api no vadho vācyo'dhikāriṇaḥ | 63
anyo'nyena tirodhānaṃ na kuryād rasa-vastunoḥ ||66||

rasaḥ śṛṅgārādiḥ | yad uktaṃ dhanikena—

na cātirasato vastu dūraṃ vicchinnaṃ nayet |
rasaṃ vā na tirodadhyād vastv-alaṅkāra-lakṣaṇaiḥ || iti |

bījaṃ binduḥ patākā ca prakarī kāryam eva ca | 64
artha-prakṛtayaḥ pañca jñātvā yojyā yathā-vidhi ||67||

artha-prakṛtayaḥ prayojana-siddhi-hetavaḥ | tatra bījam |

alpa-mātraṃ samuddiṣṭaṃ bahudhā yad visarpati | 65
phalasya prathamo hetur bījaṃ tad abhidhīyate ||68||

yathā ratnāvalyām vatsarājasya ratnāvalī-prāpti-hetur daivānukūlya-lālito yaugandharāyaṇa-
vyāpāraḥ | yathā vā veṅyām draupadī-keśa-saṃyamana-hetur bhīmasena-krodhopacito
yudhiṣṭhirotsāhaḥ |

avāntarārtha-vicchede bindur accheda-kāraṇam ||69|| 66ab

yathā ratnāvalyām anaṅga-pūjā-parisamāptau kāvyārtha-vicchede sati “udayanasyendor
ivodvikṣate” iti sāgarikā śrutvā (saharṣaṃ) kadhaṃ eso udaaṇa-ṇarindo [*katham eva sa
udayana-narendraḥ ?*] ity ādi-ravānantarārtha-hetuḥ |

vyāpi prāsāṅgikaṃ vṛttaṃ patākety abhidhīyate ||70|| 66cd

yathā rāma-carite sugrīvādeḥ | veṅyām bhīmādeḥ | śākuntale vidūṣakasya caritam |

patākā-nāyakasya syān na svakīyam phalāntaram | 67
garbhe sandhau vimarśe vā virvāhas tasya jāyate ||71||

yathā sugrīvādeḥa rājya-prāpty-ādi, yat tu muninoktam—“ā garbhād vā vimarśād vā patākā vinivartate” (19.29) iti | “tatra patāketi | patākā nāyaka-phalam nirvaḥaṇa-paryantam api patākāyāḥ pravṛtti-darśanāt” iti vyākhyātam abhinava-gupta-pādaiḥ |

prāsaṅgikam pradeśastham caritam prakarī matā ||72|| 68cd

yathā, kulapaty-aṅke rāvaṇa-jaṭāyu-saṁvādaḥ |

prakarī nāyakasya syān na svakīyam phalāntaram ||73|| 69ab

yathā jaṭāyor mokṣa-prāptiḥ |

apekṣitam tu yat sādhyam ārambho yan nibandhanaḥ | 69cd
samāpanam tu yat-siddhyai tat kāryam iti saṁmatam ||74||

yathā rāma-carite rāvaṇa-vadhaḥ |

avasthāḥ pañca kāryasya prārabdhasya phalārthibhiḥ | 70cd
ārambha-yatna-prāpty-āśā-niyatāpti-phalāgamāḥ ||75||

tatra—

1. ārambhaḥ

bhaved ārabhya autsukyam yan mukhya-phala-siddhaye ||76|| 71cd

yathā ratnāvalyām ratnāvaly-antaḥpura-niveśārtham yaugandharāyaṇasyautsukyam | evam nāyaka-nāyikādīnām apy autsukyaam ākareṣu boddhavyam |

2. yatnaḥ

prayatnas tu phalāvāptau vyāpāro'titvarānvitaḥ ||77|| 72ab

yathā ratnāvalyām—“tahaḥi ṇa atthi aṇyo daṁsaṇa ubāso tti jadhā tadhā ālihia jadhāsamīhidam kara(i)ssam” [*tathāpi nāsty anyo darśanopāya iti yathā tathā ālikhya yathā-samīhitam kariṣyāmi*] | ity ādinā pratipādito ratnāvalyāś citra-lekhanādir vatsarāja-saṅgamopāyaḥ | yathā ca—rāma-carite samudra-bandhanādiḥ |

3. prāpty-āśā

upāyāpāya-śaṅkābhyām prāpty-āśā prāpti-sambhavaḥ ||78|| 72cd

yathā ratnāvalyām ṛṭīye'ṅke veṣa-parivartanābhisaraṇādeḥ saṅgamopāyād vāsava-dattā-lakṣaṇāpāya-saṅkayā cānirdhāritaikānta-saṅgama-rūpa-phala-prāptiḥ prāpty-āśā | evam anyatra |

4. niyatāptiḥ

apāyābhāvataḥ prāptir niyatāptis tu niścītā ||79|| 73ab

apāyābhāvān nirdhāritaikānta-phala-prāptiḥ | yathā ratnāvalyām rājā—“devī-prasādanam tyaktvā nānyam atropāyam paśyāmi” iti devī-lakṣaṇāpāyasya prasādanena nivāraṇān niyata-phala-prāptiḥ sūcitā |

sāvasthā phala-yogaḥ syād yaḥ samagra-phalodayaḥ ||80|| 73cd

yathā ratnāvalyām ratnāvalī-lābhaś cakravartitva-lakṣaṇa-phalāntar-alābha-sahitaḥ | evam anyatra |

yathā-saṅkhyam avasthābhir ābhir yogāt tu pañcabhiḥ |
pañcadhaivetivṛttasya bhāgāḥ syuḥ pañca sandhayaḥ ||81|| 74

tal-lakṣaṇam āha—

antaraikārtha-sambandhaḥ sandhir ekāntaye sati ||82|| 75ab

ekena prayojanenānvitānām kathāmsānām avāntaraika-prayojana-sambandhaḥ sandhiḥ | tad-bhedān āha—

mukhaṁ pratimukhaṁ garbho vimarśa upasāmhṛtiḥ | 75cd
iti pañcāsya bhedāḥ syuḥ kramāl lākṣaṇam ucyate ||83||

yathoddeśam lakṣaṇam āha—

1. mukha-sandhiḥ

yatra bīja-samutpattir nānārtha-rasa-sambhavā | 76cd
prārambheṇa samāyuktā tan mukhaṁ parikīrtitam ||84||

yathā ratnāvalyām prathame'ṅke |

2. pratimukhaḥ

phala-pradhānopāyasya mukha-sandhi-niveśinaḥ | 77cd

lakṣyālakṣya ivodbhedo yatra pratimukham ca tat ||85||

yathā ratnāvalyām dvitīye'ṅke vatsarāja-sāgarikā-samāgama-hetor anurāga-bījasya prathamāṅkopakṣiptasya susaṅgatā-vidūṣakābhyām jñāyamānatayā kiñcil lakṣyasya vāsavadattayā citra-phalaka-vṛttāntena kiñcid unnīyamānasyoddeśa-rūpa udbhedah |

3. garbha-sandhiḥ

phala-pradhānopāyasya prāg-udbhinnasya kiñcana | 78cd garbho yatra samudbhedo hrāsānveṣaṇavān muhuḥ ||86||

phalasya garbhīkaraṇād garbhaḥ | yathā ratnāvalyām dvitīye'ṅke susaṅgataḥ—“sahi adakkhinā dāṇim si tumam jā evam bhaṭṭinā hattheṇa dahidā bi kobam ṇa muñcasi” ity ādau samudbhedaḥ | punar vāsavadattā-praveśe hrāsah |

ṭṛtīye'ṅke—“tad-vārtānveṣaṇāya gataḥ katham cirayati vasantakah” ity anveṣaṇam |

vidūṣakah--hī hī bhoḥ, kosambī-rajja-lambheṇābi ṇa tādiso piabaassassa paritosa jādiso mama saāsādo piyabaaṇam suṇia bhavissadi | [*hī hī bhoḥ, kauśambī-rājya-lābhenāpi na tādrśah priya-vayasyasya paritoṣo yādṛśo mama sakāśāt priya-vacanaṁ śrutvā bhaviṣyati*] ity ādāv udbhedah | punar api vāsavadattā-pratyabhijñānād hrāsah | sāgarikāyāḥ saṅketa-sthāna-gamane'nveṣaṇam | punar latā-pāśa-karaṇe udbhedah |

atha vimarśah—

yatra mukhya-phalopāya udbhinno garbhato'dhikah | 79cd śāpādyaiḥ sāntarāyaś ca sa vimarśa iti smṛtaḥ ||87||

yathā śākuntale caturthāṅkādau anasūyā—piāmbade ja(i)bi gandhabbeṇa bibāheṇa nibutta-kallāṇā sa(u)ntalā aṇurūba-bhattu-bhāiṇī saṁbttā tti nibbudam me hiaam, tahabi ettiam cintanijjam [*halā priyamvade yady api gāndharveṇa vidhinā nirvṛtta-kalyāṇā śakuntalānurūpa-bharṭṛ-gāminī saṁvṛtteti nirvṛtam me hṛdayam tathāpy etāvac cintaniyam*] ity atra ārabhya saptamāṅkopakṣiptāccha-kuntalā-pratyabhijñānāt prāg-artha-saṅcayaḥ śakuntalā-vismaraṇa-rūpa-vighnāliṅgitaḥ |

atha nirvahaṇam—

bijavanto mukhādy-arthā viprakīrṇā yathāyatham | 80cd ekārtham upanīyante yatra nirvahaṇam hi tat ||88||

yathā veṇyām kañcukī—“(upasṛtya saharṣam) mahārāja vardhase | ayam khalu bhīmaseno duryodhana-kṣatajāruṇī-kṛta-sakala-śārīro durlakṣya-vyaktiḥ |” ity ādinā draupadī-keśa-samyamanādi-mukha-sandhyādi-bijānām nija-nija-sthānopakṣiptānām ekārtha-yojanam |

yathā vā—śākuntale saptamānke śakuntalābhijñānād uttaro'rtha-rāsiḥ | eṣām aṅgāny āha—

upakṣepaḥ parikaraḥ parinyāso vilobhanam | 81cd
yuktiḥ prāptiḥ samādhānam vidhānam paribhāvanā |
udbhedāḥ karaṇam bheda etāny aṅgāni vai mukhe ||89|| 82

yathoddeśam lakṣaṇam āha—

1. upakṣepaḥ

kāvyaṛthasya samutpattir upakṣepa iti smṛtaḥ ||90|| 83ab

kāvyaṛtha itivṛtta-lakṣaṇa-prastutatābhidheyaḥ | yathā veṅyaṁ bhīmaḥ—

lākṣā-grhānala-viṣān nasabhā-praveśaḥ
prāṇeṣu vitta-nicayeṣu ca naḥ prahr̥tya |
ākṛṣṭa-pāṇḍava-vadhū-paridhāna-keśāḥ
svasthā bhavantu mayi jīvati dhārtaraṣṭraḥ || (ve.sam. 1.8)

2. parikaraḥ

samutpannārtha-bāhulyam jñeyaḥ parikaraḥ punaḥ ||91|| 83cd

yathā tatraiva—

pravṛddham yad vairam mama khalu śiśor eva kurubhir
na tatrārtho hetur na bhavati kirīṭi na ca yuvām |
jarāsandhasyoraḥsthalam iva virūddham punar api
krudhā bhīmaḥ sandhim vighatayati yūyam ghatayata ||

3. parinyāsaḥ

tan-niṣpattiḥ parinyāsaḥ ||92|| 84a

yathā—

cañcad-bhuja-bhramita-caṇḍa-gadābhighāta-
samcūrṇitoru-yugalasya suyodhanasya |
styānāvanaddha-ghana-śonita-śoṇa-pāṇir
uttamsayiṣyati kacāms tava devi bhīmaḥ || [ve.sam. 1.21]¹

¹ Dhvany-āloka 2.9.

atropakṣepo nāmeti vṛtta-lakṣaṇasya kāvyābhidheyasya saṅkṣepeṇopakṣepaṇa-mātram |
parikaras tasyaiva bahulikaraṇam | parinyāsas tato’pi niścayāpatti-rūpatayā parito hṛdaye
nyasyanam | ity eṣām bhedaḥ | etāni cāṅgāni uktenaiva paurvāparyeṇa bhavanti | aṅgāntarāṇi
tv anyathāpi |

4. vilobhanam

. **guṇākhyānam vilobhanam ||93|| 84b**

yathā tatraiva draupadī—nāha, kiṁ dukkaram tue parikubideṇa ? [*kiṁ nātha duṣkaram tvayā
parikupitena ?*]¹

yathā vā mama candrakalāyām candrakalā-varṇane seyam “tāruṇyasya vilāsaḥ” ity ādi |

yat tu śākuntalādiṣu “grīvābhaṅgābhīrāmam” ityādi mrgādi-guṇa-varṇanam tad-bījārtha-
sambandhābhāvān na sandhy-aṅgam | evam aṅgāntarāṇām apy ūhyam |

5. yuktiḥ

sampradhāraṇam arthānām yuktiḥ. ||94|| 84c

yathā veṇyām sahadevo bhīmam prati—“ārya, kiṁ mahārāja-sandeśo’yam avyutpanna
evāryeṇa grhītaḥ |” ity ataḥ prabhṛti yāvad bhīma-vacanam—

yuṣmān hrepayati krodhāl loke śatru-kula-kṣayaḥ |
na lajjayati dārāṇām sabhāyām keśa-karṣaṇam || [ve.sam. 1.17]

6. prāptiḥ

. **prāptiḥ sukhāgamaḥ ||95|| 84d**

yathā tatraiva—“mathnāmi kaurava-śatam samare na kopāt” [ve.sam. 1.15] ity ādi | draupadī
śrutvā saharṣam—“nāha, assuda-puvvaṁ kkhū edam vaaṇam | tā puṇo puṇo bhaṇāhi |”
[*nātha, aśruta-pūrvam khalv idam vacanam | tat punaḥ punar bhaṇa |*]

7. samādhānam

bījasyāgamanam yat tu tat samādhānam ucyate ||96|| 85ab

yathā tatraiva nepathye kalakalānantaram—“bho bho drupada-virāta-vṛṣṇy-andhaka-
sahadeva-prabhṛtayaḥ ! asmad-akṣauhiṇī-patayaḥ kaurava-camū-pradhāna-yodhās ca
śṛṇvantu bhavantaḥ |

¹ [sandhyaṅga | value="vilobhana" resp="V 6.72" from="ch21" to="pl4"]

yat satyavrata-bhaṅga-bhīru-manasā yatnena mandīkṛtaṃ
yad vismartum apihitaṃ śamavatā śāntiṃ kulasyecchatā |
tad dyūtāraṇi-sambhṛtaṃ nṛpa-vadhū-keśāmbarākarṣaṇaiḥ
krodha-jyotir idam mahat kuru-vane yaudhiṣṭhiraṃ jṛmbhate || [ve.sam. 1.24]

atra “svasthā bhavantu mayi jīvati” ity ādi bījasya pradhāna-nāyakābhimatatvena samyag
āhitatvāt samādhānam |

8. vidhānam

sukha-duḥkha-kṛto yo'rthas tad vidhānam iti smṛtam ||97|| 85cd

yathā bāla-carite—

utsāhātīsayam vatsa tava bālyam ca paśyataḥ |
mama harṣa-viśādābhyām ākrantaṃ yugapan manaḥ || [bā.ca.]

yathā vā mama prabhāvatyām—“nayana-yugāsecanakam” ity ādi |

9. paribhāvanā

kutūhalottarā vācaḥ proktā tu paribhāvanā ||98|| 86ab

yathā veṅyām draupadī yuddham syān na veti samśayānā tūrya-śabdānantaram—“nāha, kim
dāṇiṃ eso palaa-jalahara-tthanida-mantharo khaṇe khaṇe samara-dunduhī tāḍiadi | [nātha,
kim idānīm eṣa pralaya-jala-dhara-stanita-mantharaḥ kṣaṇe kṣaṇe samara-dundubhis tāḍyate]”

10. udbhedah

bījārthasya prarohaḥ syād udbhedah ||99|| 86c

yathā tatraiva draupadī—“aṅṅam ca nāha, puṇo bi tumhehim samarādo āacchia
samāssāsa(i)dabbā | [anyac ca nātha punar api yuṣmābhiḥ samarād āgatyāham
samāśvāsayitavyā]

bhīmaḥ—nanu, pāñcāla-rāja-tanaye ! kim adyāpy alikāśvāsanayā ?

bhūyaḥ paribhava-klānti-lajjā-vidhuritānanam |
aniḥśeṣita-kauravyam na paśyasi vṛkodaram || [ve.sam. 1.26]

11. karaṇam

. karaṇam punaḥ | 86d

prakṛtārtha-samārambhaḥ ||100|| 87a

yathā tatraiva—“devi ! gacchāmo vayam idānīm kuru-kula-kṣayāya |”

12. bhedaḥ

.bhedaḥ samhata-bhedanam ||101|| 87b

yathā tatraiva—“ata evādyā-prabhṛti bhinnō’ham bhavadbhyaḥ |”

kecit tu—“bhedaḥ protsāhanā” iti vadanti |

atha pratimukhāngāni—

vilāsaḥ parisarpaś ca vidhutam tāpanam tathā | 87
narma narma-dyutiś caiva tathā pragamanam punaḥ ||102||
virodhaś ca pratimukhe tathā syāt paryupāsanam | 88
puṣpaṁ vajram upanyāso varṇa-samhāra ity api ||103||

1. vilāsaḥ

samihā rati-bhogārthā vilāsa iti kathyate ||104|| 89cd

rati-lakṣaṇasya bhāvasya yo hetu-bhūto bhogo viṣayaḥ pramadā purulso vā tad-arthā samihā vilāsaḥ | yathā śākuntale—

kāmaṁ priyā na sulabhā manas tu tad-bhāva-darśana-āśvāsi |
akṛta-arthē 'pi manasije ratim ubhaya-prārthanā kurute || [a.śā. 2.1]

2. parisarpaḥ

iṣṭa-naṣṭānusaraṇam parisarpaś ca kathyate ||105|| 90ab

yathā śākuntale—

abhyunnatā purastād avagādhā jaghana-gauravāt paścāt |
dvāre 'sya paṇḍu-sikate pada-paṅktir dṛśyate 'bhinavā || [a.śā. 3.6]

3. vidhutam

kṛtasyānunayasyādau vidhutam tv aparigrahaḥ ||106|| 90cd

yathā tatraiva—“alam vo anteura-viraha-pajjussueṇa rāesiṇā ubaruddheṇa | [*halā kim antaḥ-pura-viraha-paryutsukasya rājarṣer uparodhena*] | [a.śā. 3.16ad]

kecit tu—“vidhṛtaṁ syād aratiḥ” iti vadanti |

4. tāpanam

upāyādarśanaṁ yat tu tāpanaṁ nāma tad bhavet ||107|| 91ab

yathā ratnāvalyāṁ sāgarikā—

dullaha-jaṇānurāo lajjā guruī parabbaso appā |
pia-sahi visamaṁ pemmaṁ maraṇaṁ saraṇaṁ nu varam ekkaṁ || [ra.ā. 2.1]

[*durlabha-jaṇānurāgo lajjā gurvī para-vaśa ātmā* |
priya-sakhi viṣamaṁ prema maraṇaṁ śaraṇaṁ nu varam ekam ||]

5. narma

parihāsa-vaco narma ||108|| 91c

yathā ratnāvalyāṁ susaṅgatā—“sahi ! jassa kide tumam āadā so aam de purado ciṭṭhadi |
[*sakhi, yasya kṛte tvam āgatā so’yam te puras tiṣṭhati*] |

sāgarikā (sābhyasūyam)—kassa kide aham āadā ? [*kasya kṛte’ham āgatā?*]

susaṅgatā—alam aṇṇa-saṁkideṇa | ṇaṁ citta-phalaassa | [*alam anya-śaṅkitena ! nanu citra-phalakasya*] |

6. narma-dyutiḥ

. dhṛtis tu parihāsa-jā | 91d
narma-dyutiḥ. ||109|| 92a

yathā tatraiva susaṅgatā—sahi, adakkhiṇā dāṇim si tumam jā ebbam bhaṭṭiṇā
hatthāvalambidābi kobaṁ ṇa muṅcasi | [*sakhi, adakṣiṇedāṇim asi tvam yad evam bhartrā
hastāvalambitāpi kopaṁ na muṅcasi*] |

sāgarikā (sabhrūbhaṅgam iṣad vihasya)—susaṅgade ! dāṇim bi kilidum na viramasi |
[*susaṅgate ! idāṇim api krīditum na viramasi*] |

kecit tu—“doṣasyācchādanaṁ hāsyam narma-dyutiḥ” iti vadanti |

7. pragamanam

. **pragamanam vākyam syād uttarottaram ||110|| 92b**

yathā vikramorvaśyām urvaśī—“jaadu jaadu mahārāo” | rājā—“mayā nāma jitam yasya tvayā jaya udīryate” ity ādi |

8. virodhaḥ

virodho vyasana-prāptiḥ ||111|| 92c

yathā caṇḍā-kausike rājā—“nūnam asamikṣya-kāriṇā mayā andheneva sphurac-chikhā-kalāpo jvalanaḥ padbhyām samākrāntaḥ |”

9. paryupāsanam

. **.kruddhasyānunayaḥ | 92d**
syāt paryupāsanam ||112|| 93a

yathā ratnāvalyām vidūśakaḥ—“bho, mā kuppā | eśā hi kadālī-gharantaram gadā |” [*bho, mā kuppā | eśā hi kadālī-grhāntaram gatā* |] ity ādi |

10. puṣpam

. **.puṣpam viśeṣa-vacanam matam ||113|| 93b**

yathā tatraiva rājā—haste grhītvā sparśam nāṭayati |

vidūśakaḥ—bhoḥ baassa ! eśā apubbā sirī tae samāsādidā | [*bho vayasya, eśā apūrvā śrīs tvayā samāsāditā* |]

rājā—vayasya, satyam |

śrīr eśā pāṇir apy asyāḥ pārijātasya pallavaḥ |
kuto'nyathā sravaty eśa sveda-cchadmāmṛta-dravaḥ || [ra.ā. 2.17]

11. vajram

pratyakṣa-niṣṭhuraṁ vajram ||114|| 93c

yathā tatraiva rājā—katham ihastho'ham tvayā jñātaḥ ?

susaṅgatā—ṇa kevalam̐ tumam̐ samam̐ citta-phalaṇa | tā jāba gadua debīe
ṇibeda(i)ssam̐ | [*na kevalam̐ tvam̐ samam̐ citta-phalakena | tad yāvad gatvā devyai
nivedayiṣyāmi*]

12. upanyāsaḥ

. upanyāsaḥ prasādanam̐ ||115|| 93d

yathā tatraiva susaṅgatā—bhaṭṭuṇa ! alam̐ saṅkāe mae bi bhaṭṭiṇīe pasādeṇa kilidam̐ jjeba
edihim̐ | tā kim̐ kaṇṇābharaṇeṇa | ado bi me garuaro pasādo eso, jam̐ tue aham̐ ettha ālihidatti
kubidā me pia-sahī sāriā | esā jjeba pasādīadu | [*bhartāḥ ! alam̐ saṅkayā | mayāpi bhartyā
prasādena krīḍitam̐ eva etaiḥ | tat kim̐ kaṇṇābharaṇena | ato'pi me gurutarāḥ pasāda eṣaḥ, yat
tvayāham̐ atra ālikhiteti kupitā me priya-sakhī sāgarikā | eṣā eva prasādyatām*]

kecit tu—“upapatti-kr̥to hy artha upanyāsaḥ” iti vadanti | udāharanti ca tatraiva—“admuharā
kkhu sā gabbhadāsī” iti [*atimukharā khalu sā garbha-dāsī*]

13. varṇa-saṁhāraḥ

cāturvarṇyopagamanam̐ varṇa-saṁhāra iṣyate ||116|| 94ab

yathā mahāvīra-carite ṭṭīye'ṅke—

pariṣad iyam̐ ṛṣiṇām̐ eṣa vīro yudhyajit
saha nṛpatir amātyair lomapādaś ca vṛddhaḥ |
ayam̐ avirata-yajñō brahmavādī purāṇaḥ
prabhur api janakānām̐ aṅga bho yācakās te || [*ma.vī.ca. 3.5*]

ity atra ṛṣi-kṣatrādīnām̐ varṇānām̐ melanam̐ | abhinava-gupta-pādās tu—“varṇa-śabdena
pātrāṇy upalakṣyante | saṁhāro melanam̐” iti vyācakṣate | udāharanti ca ratnāvālyām̐
dvitīyāṅke—“ado bi me aam̐ garuaro pasādo eso” [*ato'pi me ayam̐ gurutarāḥ prasādaḥ*] ity
āder ārabhya “ṇam̐hatthe geṇhia pasādehi ṇam̐” [*nanu haste gṛhītvā prasādaya enām*] | rājā—
ko'sāv ity ādi |

atha garbhāṅgāni—

abhūtāharaṇam̐ mārgo rūpodāharaṇe kramaḥ | 94cd
saṅgrahaś cānumānam̐ ca prārthanā kṣiptir eva ca |
troṭakādhilodvegā garbhe syur vidravas tathā ||117|| 95

1. abhūtāharaṇam

tatra vyājāśrayam̐ vākyaṁ abhūtāharaṇam̐ matam̐ ||118|| 96ab

yathā aśvatthāmānke—

aśvatthāmā hata iti pṛthā-sūnunā spaṣṭam ukṭvā
svairam śeṣe gaja iti kila vyāhṛtam satyavācā |
tac chrutvāsau dayita-tanayaḥ pratyayāt tasya rājñāḥ
śaṣṭraṇy ājau nayana-salilam cāpi tulyam mumoca || [ve.sam. 3.11]

2. mārgaḥ

tattvārtha-kathanam mārgaḥ ||119|| 96c

yathā caṇḍa-kaśike rājā—bhagavan !

gṛhyatām arjitam idam bhāryā-tanaya-vikrayāt |
śeṣasyārthe kariṣyāmi caṇḍāle'py ātma-vikrayam ||

3. rūpam

. **.rūpam vākyaṁ vitarkavat ||120|| 96d**

yathā ratnāvālyām rājā—

manaḥ prakṛtyaiva calam durlakṣyam ca tathāpi me |
kamenaitat katham viddham samam sarvaiḥ śilīmukhaiḥ ||

4. udāharaṇam

udāharaṇam utkarṣa-yuktaṁ vacanam ucyate ||121|| 97ab

yathā aśvatthāmānke [ve.sam. 3.32]¹—

yo yaḥ śāstram bibharti sva-bhuja-guru-madaḥ pāṇḍavīnām camūnām
yo yaḥ pāñcāla-gotre śisur adhika-vayā garbha-śayyām gato vā |
yo yas tat-karma-sākṣī carati mayi raṇe yaś ca yaś ca pratīpaḥ
krodhāndhas tasya tasya svayam api jagatām antakasyāntako'ham ||

5. kramaḥ

bhāva-tattvopalabdhis tu kramaḥ syāt ||122|| 97c

yathā śākuntale rājā—sthāne khalu vismṛta-nimeṣeṇa cakṣuṣā priyām avalokayāmi | tathā
hi—

¹ Dhvany-āloka 2.9.

unnamita-eka-bhrū-latam ānanam asyāḥ padāni racayantyāḥ |
kaṅṭakitena prathayati may anurāgam kapolena || [a.śā. 3.13]

6. saṅgrahaḥ

. saṅgrahaḥ punaḥ | 97d
sāma-dānārtha-sampannaḥ. ||123|| 98a

yathā ratnāvalyām rājā—“sādhu vayasya ! idaṁ te pāritoṣikam” iti kaṭakam dadāti |

7. anumānaḥ

. liṅgād ūho’numānatā ||124|| 98b

yathā jānakī-rāghave nāṭake, rāmaḥ—

līlā-gatair api taraṅgayato dharitrīm
ālokanair namayato jagatām śirāṁsi |
tasyānumāpayati kāñcana-kānti-gaura-
kāyasya sūrya-tanayatvam adhr̥ṣyatām ca ||

8. prārthanā

rati-harṣotsavānām tu prārthanam prārthanā bhavet ||125|| 98

yathā ratnāvalyām—priye sāgarike !

śītāṁsur mukham utpale tava dṛṣau padmānukārau karau
rambhā-stambha-nibham tathoru-yugalam bāhū mṛṇālopamau |
ity āhlāda-karākhilāṅgi rabhasān niḥśaṅkam āliṅgya mām
aṅgāni tvam anaṅgatāpa-vidhurāṅy ehy ehi nrvāpaya ||

idaṁ ca prārthanākhyam aṅgam | yan mate nirvahaṇe bhūtāvasaratvāt praśāasti-nāmāṅgam
nāsti tan-matānusāreṇoktam | anyathā pañca-śaṣṭhi-saṅkhyatva-prasaṅgāt |

9. kṣiptiḥ

rahasyārthasya tad-bhedaḥ kṣiptiḥ syāt ||126|| 99a

yathāśvatthāmānke—

ekasyaiva vipāko’yam dāruṇo bhuvi vartate |

keśa-grahe dvitīye'smin nūnam niḥśeṣitāḥ prajāḥ || [ve.sam. 3.14]

10. troṭakam

.toṭakam punaḥ | 99b
samrabdha-vāk ||127|| 99c

yathā caṇḍa-kausike, kauśikaḥ—“āḥ, punaḥ katham adyāpi na sambhūtā svarṇa-dakṣiṇā” |

11. adhibalam

. adhibalam abhisandhi-cchalena yaḥ ||128|| 99d

yathā ratnāvalyām, kāñcanamālā—bhaṭṭiṇi, iyaṁ sā citta-sāliā | vasantaassa saṇṇam karomi |
[bhartri, iyaṁ sā citrasālikā | tad yāvad vasantasya samjñām karomi || ity ādi |

12. udvegaḥ

nṛpādi-janitā bhītir udvegaḥ parikīrtitaḥ ||129|| 100ab

yathā veṇyām—

prāptāv ekarathārūḍhau pṛchantau tvām itas tataḥ |
sa karṇāriḥ sa ca krūro vṛkakarmā vṛkodaraḥ || [ve.sam. 5.25]

13. vidravaḥ

śānkābhaya-trāsa-kṛtaḥ sambhramo vidravo mataḥ ||130|| 100cd

kālāntaka-karālāsyaṁ krodhodbhūtaṁ daśānanam |
vilokya vānarānīke sambhramaḥ ko'py ajāyata ||

atha vimarsāṅgāni—

apavādo'tha sampheṭo vyavasāyo dravo dyutiḥ |
śaktiḥ prasaṅgaḥ khedaś ca pratiśedho virodhanam | 101
prarocanā vimarśe syād ādānam chādanam tathā ||131||

1. apavādaḥ

doṣa-prakhyāpavādaḥ syāt ||132|| 102c

yathā veṇyām, yudhiṣṭhiraḥ—

pāñcālaka ! kaccid āsāditā tasya durātmanaḥ kauravādhamasya padavī ?

pāñcālakaḥ : deva ! na kevalam padavī | sa eva durātmā devī-keśa-pāśa-sparśa-pātaka-
pradhāna-hetur upalabdhaḥ |

2. samphetaḥ

. sampheto roṣa-bhāṣaṇam ||133|| 102d

yathā tatraiva duryodhanaḥ—

are re maruttanaya kim evaṁ vṛddhasya rājñāḥ purato ninditavyam ātma-karma
ślāghase | api ca—

kṛṣṭā keśeṣu bhāryā tava tava ca paśos tasya rājñāḥ tayor vā
pratyakṣam bhūpatīnām mama bhuvana-pater ājñayā dyūta-dāsī |
asmin vairānubandhe vada kim apakṛtaṁ tair hatā ye narendrā
bāhvor vīryātireka-draviṇa-guru-madam mām ajitvaiva darpaḥ || [ve.sam. 5.30]

bhīmaḥ (sakrodham)—āḥ pāpa !

duryodhanaḥ—āḥ pāpa ity ādi |

3. vyavasāyaḥ

vyavasāyas tu vijñeyaḥ pratijñā-hetu-sambhavaḥ ||134|| 103ab

yathā tatraiva bhīmaḥ—

nihatāśeṣa¹-kauravyaḥ kṣībo duḥśāsanāsrjā |
bhañktā suyodhanasyorvor bhīmo 'yaṁ śirasāñcati || [ve.sam. 5.28]

4. dravaḥ

dravā guru-vyatikrāntiḥ śokāvegādi-sambhavā ||135|| 103cd

yathā tatraiva, yudhiṣṭhiraḥ—bhagavan kāmāpāla ! kṛṣṇāgraja ! subhadrā-bhrātaḥ !

jñāti-prītir manasi na kṛtā kṣatriyāṇām na dharmo
rūḍham sakhyam tad api gaṇitam nānujasyārjunena |
tulyaḥ kāmam bhavatu bhavataḥ śiṣyayoḥ sneha-bandhaḥ

¹ cūrṇitā

ko'yaṁ panthā yad asi vimukho manda-bhāgye mayīttham¹ || [ve.sam. 6.20]

5. dyutih

tarjanodvejane proktā dyutih. ||136|| 104a

yathā tatraiva duryodhanam prati kumāra-vṛkodareṇoktam—

janmendor vimale kule vyapadiśasy adyāpi dhatse gadām
mām duḥśāsana-koṣṇa-śoṇita-surākṣībam ripum manyase |
darpāndho madhukaiṭabha-dviṣi harāv apy uddhatam ceṣṭase
me trāsān nṛpaśo vihāya samaram paṅke'dhunā liyase || [ve.sam. 6.7]

6. śaktih

. śaktih punar bhavet |
virodhasya praśamanam ||137|| 104bc

yathā tatraiva—

kurvantv āptā hatānām raṇa-śirasi janā bhasma²-sād-deha-bhārān
aśrūn miśram kathamcid dadatu jalam amī bāndhavā bāndhavebhyaḥ |
mārgantām jñāti-dehān hata-naga³-gahane khaṇḍitān grdhra-kaṅkair
astam bhāsvān prayātaḥ saha ripubhir ayaṁ saṁhriyantām balāni || [ve.sam. 5.36]

7. prasāṅgaḥ

. prasāṅgo guru-kīrtanam ||138|| 104d

yathā mṛc-chakaṭikāyām cāṇḍalakaḥ—

eso kkhu sāgaladattassa sudo ajja-vissa-dattassa ṇattio cāludatto bābādidum
bajjhaṭṭhaṇam ṇijja(i) | edeṇa kila gaṇiā vasantaseṇā suaṇṇa-loheṇa vāvādidetti | [eṣa
khalu sāgaradattasya suta ārya-viśva-dattasya naptā cārudatto vyāpādayitum vadhya-
sthānam nīyate | etena kila gaṇikā vasantaseṇā suvarṇa-lobhena vyāpāditeti]

cārudattaḥ (sa-nirvedam svagatam)—

makha-śata-paripūtam gotram udbhāsitam yat
sadasi niviḍa-caitya-brahma-ghoṣaiḥ purastāt |

¹ mayi tvam |

² vahni

³ nara

mama nidhana-daśāyām vartamānasya pāpais
tad asadṛśa-manuṣyair ghuṣyate ghoṣaṅyām ||

ity anena cārudatta-vadhābhyudayānukūla-prasaṅgād guru-kīrtanam iti prasaṅgaḥ |

8. khedaḥ

manaś ceṣṭā-samutpannaḥ śramaḥ kheda iti smṛtaḥ ||139|| 105ab

manaḥ-samutpanno, yathā mālatī-mādhava—

dalati hṛdayam gādhodvegam dvidhā na tu bhidyate
vahati vikalaḥ kāyo mūrccām na muñcati cetanām |
jvalayati tanūm antardāhaḥ karoti na bhasmasāt
praharati vidhir marmacchedī na kṛntati jīvitam || [mā.mā. 9.11]¹

evam ceṣṭā-samutpanno'pi |

9. pratiṣedhaḥ

īpsitārtha-pratīghātaḥ pratiṣedha itīṣyate ||140|| 105cd

yathā mama prabhāvatyām vidūṣakaṁ prati pradyumnaḥ—sakhe ! katham iha tvam ekākī
vartase ? kva nu punaḥ priya-sakhī-janānugamyamānā priyatamā me prabhāvatī ?

vidūṣakaḥ—asuraba(i)ṅā āāria kahim bi ṅidā | [*asura-patinā ākārya kutrāpi nītā*]

pradyumnaḥ (dīrgham niśvāsyā)—

hā pūrṇa-candra-mukhi matta-cakora-netre
mām ānatāṅgi parihāya kuto gatāsi |
gaccha tvam adya nanu jīvita tūrṇam eva
daivam kadhathana-param kṛta-kṛtyam astu ||

10. virodhanam

kāryātyayopagamanam virodhanam iti smṛtam ||141|| 106ab

yathā veṅyām, yudhiṣṭhiraḥ—

tūrṇam bhīṣma-mahodadhau katham api droṇānale nirvṛte
karnāśī-viṣa-bhogini praśamite śalye ca yāte divam |

¹ u.rā.ca. 3.31, padyā. 325, sū.mu. 43.39

bhīmena priya-sāhasena rabhasāt svalpāvaśeṣe jaye
sarve jīvita-saṁśayaṁ vayam amī vācā samāropitaḥ || [ve.sam. 6.1]

11. prarocanā

prarocanā tu vijñeyā saṁhārārtha-pradarśinī ||142|| 106cd

yathā veṅyām, pāñcālakaḥ—“ahaṁ ca devena cakrapāṇinā sahitaḥ” ity upakramya—kṛtaṁ sandehena—

pūryantām salilena ratna-kalaśā rājyābhīsekāya te
kṛṣṇātyanta-cirojjhite ca kabarī-bandhe karotu kṣaṇam |
rāme ghora-kuṭhāra-bhāsura-kare kṣatra-drumocchedini
krodhāndhe ca vṛkodare paripatatyājau kutaḥ saṁśayaḥ || [ve.sam. 6.12]

12. ādānam

kārya-saṅgraha ādānam ||143|| 107a

yathā veṅyām **bhīmasenaḥ** (uddhataṁ parikrāman) : bho bhoḥ samanta-pañcaka-saṁcāriṇaḥ
sainikāḥ ko 'yam āvegaḥ ?

nāhaṁ rakṣo na bhūto ripu-rudhira-jala-plāvitāṅgaḥ prakāmaṁ
nistīrṇoru-pratijñā-jalanidhi-gahanaḥ krodhanaḥ kṣatriyo 'smi |
bho bho rājanya-vīrāḥ samara-śikhi-śikhā-dagdha-śeṣāḥ kṛtaṁ vas
trāsenānena līnair hataka-rituragāntarhitair āsyate yat || [ve.sam. 6.37]

atra samasta-ripu-vadha-kāryasya saṁgrhītatvād ādānam |

13. chādanam

. **tad āhuś chādanam punaḥ |**
kāryārtham apamānadeḥ sahanaṁ khalu yad bhavet ||144|| 107bcd

yathā tatraiva arjunaḥ— ārya prasīda | kim atra krodhena |

apriyāṇi karoty eṣa vācā śakto na karmaṇā |
hata-bhrātr-śato duḥkhī pralāpair asya kā vyathā || [ve.sam. 5.31]

--o)0(o--

atha nirvahaṅgāni—

sandhir vibodho grathanam nirṇayaḥ paribhāṣaṇam |

kr̥tiḥ prasāda ānandaḥ samayo'py upagūhanam ||145|| 108
bhāṣaṇam pūrva-vākyam ca kāvya-samhāra eva ca |
praśastir iti samhāre jñeyāny aṅgāni nāmataḥ ||146|| 109

1. sandhiḥ

tatra—

bījopagamanam sandhiḥ ||147|| 110a

yathā tatraiva bhīmasenaḥ— smarati bhavati yan mayoktam—cañcad-bhujety ādiḥ | anena mukhe kṣipta-bījasya punar-upagamanam iti sandhiḥ |

2. vibodhaḥ

.vibodhaḥ kārya-mārgaṇam ||148|| 110b

yathā tatraiva bhīmaḥ—muñcatu nāmāryaḥ kṣaṇam ekam |

yudhiṣṭhiraḥ—kim aparam avaśiṣṭam ?

bhīmaḥ—sumahad avaśiṣṭam | samyacchāmi tāvad anena suyodhana-śoṇitokṣitena pāṇinā pāñcālyā duḥśāsanāvakṣṭam keśa-hastam |

yudhiṣṭhiraḥ—gacchatu bhavān | anubhavatu tapasvinī veṇīsamhāram |

ity anena keśa-samyamana-kāryasyānveṣaṇād vibodhaḥ |

3. grathanam

upanāyāsas tu kāryāṇām grathanam ||149|| 110c

yathā tatraiva bhīmaḥ—pāñcāli, na khalu mayi jīvati samhartavyā duḥśāsana-vilulitā veṇir ātma-pāñibhyām | tiṣṭha, svayam evāham samharāmi |

ity anena kāryasyopakṣepād grathanam |

4. nirṇayaḥ

.nirṇayaḥ punaḥ | 110d
anubhūtārtha-kathanam ||150||

“iha ca mukha-sandhau upakṣepa-parinyāsa-yukty-udbheda-samādhānānām pratimukhe ca parisarpaṇa-pragamana-vajropanyāsa-puṣpānām garbhe’bhūtāharaṇa-mārga-toṭakādhi-bala-kṣepānām vimarśe’pavāda-śakti-vyavasāya-prarocanādānānām prādhānyam | anyeṣām ca yathā sambhava-sthitiḥ” iti kecit |

--o)0(o--

**catuḥ-ṣaṣṭi-vidham hy etad aṅgam proktaṁ manīṣibhiḥ |
kuryād aniyate tasya sandhāv api niveśanam | 115
rasānugunātām vikṣya rasasyaiva hi mukhyatā ||161||**

yathā veṇī-samhāre ṛṭiyānke duryodhana-karṇayor mahat sampradhāraṇam | evam anyatrāpi yat tu rudraṭādibhiḥ | niyama eva ity uktam tal-lakṣya-viruddham |

**iṣṭārtha-racanāścarya-lābho vṛttānta-vistarahaḥ | 116
rāga-prāptiḥ prayogasya gopyānām gopanaṁ tathā ||162||
prakāśanaṁ prakāśyānām aṅgānām ṣaḍ-vidham phalam | 117
aṅga-hīno naro yadvan naivārambha-kṣamo bhavet ||163||
aṅga-hīnam tathā kāvyam na prayogāya yujyate | 118
sampādayetām sandhy-aṅgam nāyaka-pratināyakau |
tad-abhāve patākādyās tad-abhāve tathetarat ||164|| 119**

prāyeṇa pradhāna-puruṣa-prayojyāni sandhy-aṅgāni bhavanti | kintūpakṣepādi-trayaṁ bijasyālpa-mātra-samuddiṣṭatvād apradhāna-puruṣa-prayojitam eva sādhu |

**rasa-vyaktim apekṣyaiṣām aṅgānām samniveśanam |
na tu kevalayā śāstra-sṭhiti-sampādanecchayā ||165|| 120**

yathā ca yad veṇyām duryodhanasya bhānumatyā saha vipralambho darśitaḥ | tat tādṛṣe’vasare’tyantam anucitam |

**aviruddham tu yad vṛttaṁ rasādi-vyaktaye’dhikam |
tad apy anyathayed dhīmān vaded vā kadācana ||166|| 121**

anayor udāharaṇam sat-prabandheṣv abhivyaktam eva |

--o)0(o--

atha vṛttayaḥ—

śṛṅgāre kauṣikī vīre sāttvaty ārabhaṭī punaḥ |

rasedraude ca bībhatse vṛttiḥ sarvatra bhāratī ||167|| 122
catasro vṛttayo hy etāḥ sarva-nātyasya mātrkāḥ |
syur nāyikādi-vyāpāra-viśeṣā nāṭakādiṣu ||168|| 123

1. kauśikī vṛttiḥ

yā ślakṣṇa-nepathya-viśeṣa-citrā
strī-saṅkulā puṣkala-nṛtya-gītā |
kāmapabhoga-prabhavopacārā
sā kauśikī cāru-vilāsa-yuktā ||169|| 124

1.1 narma

narma ca narma-sphūrjo narma-sphoto'tha narma-garbhaś ca |
catvāry aṅgāny asyā

tatra—

.vaidagdhya-kriḍitaṁ narma ||170|| 125
iṣṭa-janāvarjana-kṛt tac cāpi trividhaṁ matam |
vihitaṁ śuddha-hāsyena sa-śṛṅgāra-mayena ca ||171|| 126

tatra kevala-hāsyena vihitaḥ, yathā **ratnāvalyām**—

vāsavadattā (phalakam uddiśya sa-hāsam) : eśā bi abarā taba samībe jadhā-
lihidā edam kim ajja-basantassa binṇāṇaṁ | [eṣāpi avarā tava samīpe yathā-
likhitā idam kim ārya-vasantasya vijñānam]

śṛṅgāra-hāsyena, yathā **śakuntale** rājānaṁ prati—

śakuntalā : asantuṭṭho uṇa kim karissadi ? [asantuṭṭho punaḥ kim kariṣyati ?]

rājā : idam | (iti vyavasitaḥ śakuntalā-vaktraṁ dhaukate)

sabhaya-hāsyena, yathā **ratnāvalyām** ālekhyā-darśanāvasare—

susaṅgatā : jāṇido mae eso buttanto samaṁ citta-phalaena | tā debīe gadua
nibeda(i)ssaṁ | [jñāto mayaiṣa vṛttāntaḥ samaṁ citra-phalakena | tad devyai
gatvā nivedayiṣyāmi]

etad-vākya-sambandhi narmodāhṛtam | evaṁ veṣa-ceṣṭā-sambandhy api |

1.2 narma-sphūrjaḥ

narma-sphūrjaḥ sukhārambho bhayānto nava-saṅgamaḥ ||172|| 127ab

yathā mālavikāyām saṅketa-nāyakam abhisṛtāyām nāyakaḥ—

visrja sundari saṅgama-sādhvasam
nanu cirāt-prabhṛti praṇayonmukhe |
parigrhāṇa gate sahakāratām
tvam atimukta-latā-caritam mayi ||

mālavikā : bhaṭṭā, debīe bhaeṇa appaṇo bi pia ka(u)m ṇa pāremi [*bhartah, devyā bhayena ātmano'pi priyam kartum ṇa pārayāmi* |] ityādi |

(3) narma-sphoṭaḥ

narma-sphoṭo bhāva-leśaiḥ sūcitālpa-raso mataḥ ||173|| 127cd

yathā mālatī-mādhave—

gamanam alasaṁ śūnyā dṛṣṭiḥ śarīram asauṣṭhavam
śvasitam adhikam kintv etat syāt kim anyad ito'thavā |
bhramati bhuvane kandarpājñā vikāri ca yauvanam
lalita-madhurās te te bhāvāḥ kṣipanti ca dhīratām ||

alasa-gamanādibhir bhāva-leśair mādhavya mālatyām anurāgaḥ stokaḥ prakāśitaḥ |

(4) narma-garbhaḥ

narma-garbho vyavahṛtir netuḥ pracchanna-vartinaḥ ||174|| 128ab

yathā tatraiva sakhī-rūpa-dhāriṇā mādhavena mālatyā maraṇa-vyavasāya-vāraṇam |

2. sātvatī vṛttiḥ

atha sātvatī—

sāttvatī bahulā sattva-śaurya-tyāga-dayārjavaiḥ | 128
saharṣā kṣudra-śṛṅgārā viśokā sādbhutā tathā ||175||
utthāpako'tha sāṅghātyaḥ saṁlāpaḥ parivartakaḥ | 129
viśeṣā iti catvāraḥ sāttvatyāḥ parikīrtitāḥ |
uttejana-karo śatror vāg-utthāpaka ucyate ||176|| 130

yathā mahāvīra-carite—

ānandāya ca vismayāya ca mayā dṛṣṭo'si duḥkhāya vā

vaitṛṣṇyaṃ tu mamāpi samprati kutas tvad-darśane cakṣuṣaḥ |
tvat-sāṃgatya-sukhasya nāsmi viṣayas tat kiṃ vṛthā vyāhṛtair
asmin viśruta-jāmadagnya-damane pāṇau dhanur jṛmbhatām ||

mantrārtha-daiva-śaktyādeḥ sāṅghātyaḥ saṅgha-bhedanam ||177|| 131ab

mantra-śaktyā, yathā mudrā-rākṣase rākṣasa-sahāyānām caṇakyena sva-buddhyā bhedanam |
artha-śaktyāpi tatraiva | deva-śaktyā, yathā rāmāyaṇe rāvaṇād vibhīṣaṇasya bhedaḥ |

samlāpaḥ syād gabhīroktir nānā-bhāva-samāśrayaḥ ||178|| 131cd

yathā vīra-carite rāmaḥ—ayaṃ saḥ | yaḥ kila saparivāra-kārttikeya-vijayāvarjitena bhagavatā
nīla-lohitena parivatsara-sahasrāntevāsine tubhyaṃ prasādīkṛtaḥ paraśuḥ |

paraśurāmaḥ—rāma dāśarathe ! sa evāyam ārtha-pādānām priyaḥ paraśuḥ | ity ādi |

prārabdhdād anya-kāryāṇām karaṇam parivartakaḥ ||179|| 132ab

tathā veṅyām bhīmaḥ—sahadeva, gaccha tvam gurum anuvartasva | aham apy āyudhāgāraṃ
praviśyāyudha-sahāyo bhavāmīti yāvat | athavā āmantrayitavyā mayā pāñcālīti |

(3) ārabhaṭī-vṛttih

athārabhaṭī—

māyendrajāla-saṅgrāma-krodhodbhrāntādi-ceṣṭitaiḥ | 132cd
saṃyuktā vadha-bandhādyair uddhatārabhaṭī matā ||180||
vastūtthāpana-saṃpheṭo saṃkṣipir avapātanam |133
iti bhedās tu catvāra ārabhaṭyāḥ prakīrtitāḥ |
māyādy-utthāpitaṃ vastu vastūtthāpanam ucyate ||181|| 134

athodāta-rāghave—

jīyante jayino'pi sāndra-timira-vrātair viyad-vyāpibhir
bhāsvantaḥ sakalā raver api karāḥ kasmād akasmād amī |
ete cogra-kabandha-kaṅṭha-rudhirair ādhmāyamānodarā
muñcanti ānana-kandarānala-mucas tīvrān ravān pheravāḥ || ity ādi |

sampheṭas tu samāghātaḥ kruddha-satvarayor dvayoḥ ||182|| 135ab

yathā mālatyām mādhavāghora-ghaṅṭayoh |

saṅkṣiptā vastu-racanā śilpair itarathāpi vā | 135

saṅkṣiptiḥ sthān nivṛttau ca netur netrantara-grahaḥ ||183||

yathodayana-carite kaliṅja-hasti-prayogaḥ | dvitīyam, yathā vāli-nivṛtṭyā sugrīvaḥ | yathā vā paraśurāmasyaudhatya-nivṛtṭyā śāntatvāpādānam—“puṇyā brāhmaṇa-jātiḥ” iti |

praveśa-trāsa-niṣkrānti-harṣa-vidrava-sambhavam | 136cd
avapātanam ity uktam ||184|| 137a

yathā kṛtyārāvaṇe ṣaṣthe'ṅke—“praviśya khaḍga-hastaḥ puruṣaḥ” ity atah prabhṛti niṣkramaṇa-paryantam |

. pūrvam uktaiva bhāratī ||185|| 137b

--o)0(o--

atha nāṭyoktayaḥ—

aśrāvyaṃ khalu yad vastu tad iha svagataṃ matam | 137
sarva-śrāvyaṃ prakāśaṃ syāt tad bhaved apavāritam ||186||
rahasyaṃ tu yad anyasya parāvṛtya prakāśyate | 138
tripatāka-karenānyān apavāryāntarā kathāṃ ||187||
anyonyāmantraṇaṃ yat syāt taj-janānte janāntikam | 139
kiṃ bravīṣīti yan-nāṭye vinā pātraṃ prayujyate |
śrutvevānuktam apy arthaṃ tat syād ākāśa-bhāṣitam ||188|| 140

yaḥ kaścid artho yasmād gopaniyas tasyāntarata ūrdhvaṃ sarvāṅgulināmitānāmikaṃ tripatāka-lakṣaṇaṃ karaṃ kṛtvānyena saha yan mantryate taj janāntikam | parāvṛtyānyasya rahasya-kathanam apavāritam | śeṣaṃ spaṣṭam |

dattāṃ siddhāṃ ca senāṃ ca veśyānāṃ nāma darśayet |
datta-prāyāṇi vaṇijāṃ ceṭa-cetyos tathā punaḥ | 141
vasantādiṣu varṇasya vastuno nāma yad bhavet ||189||

veśyā yathā vasantasenādiḥ | vaṇig viṣṇudattādiḥ | ceṭaḥ kalahamsādiḥ | ceṭī mandārikādiḥ |

nāma kāryaṃ nāṭakasya garbhitārtha-prakāśakam ||190|| 142

yathā rāmābhyudayaḥ |

nāyikānāyakākhyānāt samjñā prakaraṇādiṣu ||191|| 143ab

yathā mālatī-mādhavādiḥ |

nāṭikā-saṭṭakādīnām nāyikābhir viśeṣaṇam ||192|| 143cd

yathā ratnāvalī-karpūra-mañjary-ādih |

prāyeṇa ṇy-antakaḥ sādhir gameḥ sthāne prayujyate ||193|| 144ab

yathā śākuntale—ṛṣī gacchāvaḥ ity arthe sādhyāvas tāvat |

rājā svāmīti deveti bhṛtyair bhṛṭṭeti cādhamaiḥ | 144
rājarsibhir vayasyeti tathā vidūṣakeṇa ca ||194||
rājann ity ṛṣibhir vācyāḥ so'patya-pratyayena ca | 145
svecchayā nāmabhir viprair vipra āryeti cetaiḥ ||195||
vayasyety athavā nāmnā vācyo rājñā vidūṣakaḥ | 146
vācyau naṭī-sūtradhārāvārya-nāmnā parasparam ||196||
sūtradhāram vaded bhāva iti vai pāripārśvikaḥ | 147
sūtradhāro māriṣeti haṇḍe ity adhamaiḥ samāḥ ||197||
vayasyety uttamair haṁho madhyair āryeti cāgrajaḥ | 148
bhagavann iti vaktavyāḥ sarvair devarṣi-liṅginaḥ ||198||
vaded rājñīm ca cetīm ca bhavatīti vidūṣakaḥ | 149
āyusman rathinaṁ sūto vṛddham tāteti cetaḥ ||199||
vatsa-putraka-tāteti nāmnā gotreṇa vā sutaḥ | 150
śiṣyo'nujaś ca vaktavyo'mātya āryeti cādhamaiḥ ||200||
viprair ayam amātyeti saciveti ca bhāṇyate | 151
sādho iti tapasvī ca praśāntaś cocyate budhaiḥ ||201||
sva-grhītābhidhaḥ pūjyāḥ śiṣyādyair vinigadyate | 152
upādhyāyety cācāryo mahārājeti bhūpatiḥ ||202||
svāmīti yuvarājas tu kumāro bharṭṛ-dārikaḥ | 153
bhadra-saumya-mukhety evam adhamais tu kumārakaḥ ||203||
vācyā prakṛtibhī rājñāḥ kumārī bharṭṛ-dārikā | 154
patir yathā tathā vācyā jyeṣṭha-madhyādhamaiḥ striyāḥ ||204||
haleti sadṛśī preṣyā hajje veśyājjukā tathā | 155
kuṭṭiny ambety anugatiḥ pūjyā ca jaratī janaiḥ ||205||
āmantraṇaiś ca pāśāṇḍā vācyāḥ svasamayāgataiḥ | 156
śakyādayaś ca sambhāṣyā bhadra-dattādi-nāmabhiḥ ||206||
yasya yat karma śilpaṁ vā vidyā vā jātir eva vā | 157
tenaiva nāmnā vācyo'sau jñeyāś cānye yathocitam ||207||

atha bhāṣā-vibhāgaḥ—

puruṣāṇām anīcānām saṃskṛtaṃ syāt kṛtātmanām | 158
 saurasenī prayoktavyā tādrśīnām ca yoṣitām ||208||
 āsām eva tu gāthāsu mahārāṣṭrīm prayojayet | 159
 atroktā māgadhi bhāṣā rājāntaḥpura-cāriṇām ||209||
 ceṭānām rāja-putrāṇām śreṣṭhānām cārdha-māgadhi | 160
 prācyām vidūṣakādīnām dhūrtānām syād avantijā ||210||
 yodhanāgarikādīnām dākṣiṇātyā hi dīvyatām || 161
 śabarāṇām śakādīnām śābarīm samprayojayet ||211||
 vāhlikamāṣodīcyānām drāviḍī drāviḍādiṣu || 162
 ābhīreṣu tathābhīrī cāṇḍālī pukkasādiṣu ||212||
 ābhīrī śābarī cāpi kāṣṭha-pātropajīviṣu || 163
 tathaiṅgāra-kārādau paiśācī syāt piśāca-vāk ||213||
 ceṭānām apy anīcānām api syāt saurasenikā || 164
 bālānām ṣaṇḍakānām ca nīca-graha-vicāriṇām ||214||
 unmattānām āturāṇām saiva syāt saṃskṛtaṃ kvacit || 165
 aiśvaryeṇa pramattasya dāridryopadrutasya ca ||215||
 bhikṣu-vaḥka-dharādīnām prakṛtaṃ samprayojayet || 166
 saṃskṛtaṃ samprayoktavyaṃ liṅginīṣūttamāsu ca ||216||
 devī-mantri-sutā-veśyāsv api kaiścit tathoditam || 167
 kāryataś cottamādīnām kāryo bhāṣā-viparyayaḥ ||217|| 168
 yoṣit-sakhī-bāla-veśyā-kitavāpsarasām tathā |
 vaidagdhyaṛthaṃ pradātavyaṃ saṃskṛtaṃ cāntarāntarā ||218|| 169

eṣām udāharaṇāny ākareṣu boddhavyāni | bhāṣā-lakṣaṇāni mama tāta-pādānām **bhāṣārṇave** |

ṣaṭtrimśal-lakṣaṇāny atra nāṭyālaṅkṛtayas tathā |
 trayastrimśat-prayojyāni vīthy-aṅgāni trayodaśa | 170
 lāsyaṅgāni daśa yathā-lābham rasa-vyapekṣayā ||219||

yathā-lābham prayojyānīti sambandhaḥ | atreti nāṭake |

nāṭya-lakṣaṇāni

tatra lakṣaṇāni—

bhūṣaṅkṣara-saṅghātau śobhodāharaṇam tathā | 171
 hetu-saṃśaya-drṣṭāntās tulya-tarkaḥ padocayaḥ ||220||
 nidarśanābhīprāyo ca prāptir vicāra eva ca | 172
 diṣṭopadiṣṭe ca guṇātipātātiśayau tathā ||221||

viśeṣaṇa-niruktī ca siddhi-bhramśa-viparyayau | 173
dākṣiṇyānunayau mālārthāpattir garhaṇam tathā ||222||
pṛcchā prasiddhiḥ sārūpyam samkṣepo guṇa-kīrtanam | 174
leśo manoratho'nukta-siddhiḥ priya-vacas tathā ||223||

1. bhūṣaṇam

tatra—

lakṣaṇāni guṇaiḥ sālaṅkāir yogas tu bhūṣaṇam ||224|| 175

yathā—

ākṣipanty aravindāni mugdhe tava mukha-śriyam |
koṣa-daṇḍa-samagrāṇām kim eṣām asti duṣkaram ||

2. akṣara-saṅghātaḥ

varṇanākṣara-saṅghātaś citrārthair akṣarair mitaiḥ ||225|| 176ab

yathā śākuntale rājā—kaccit sakhīm vo nātibādgate śarīra-santāpaḥ |

priyamvadā—sampadam laddhosaho uasamam gamissadi | [*sāmpratam labdhauśadham
upaśamam gamiṣyati*]

3. śobhā

siddhair arthaiḥ samam yatrāprasiddho'rthaḥ prakāśate | 176
śliṣṭa-lakṣaṇa-citrārthā sā śobhety abhidhīyate ||226||

yathā—

sad-vamśa-sambhavaḥ suddhaḥ koṭido'pi guṇānvitaḥ |
kāmam dhanur iva krūro varjanīyaḥ satām prabhuḥ ||

4. udāharaṇam

yatra tulyārtha-yuktena vākyenābhipradarśanāt | 177
sādhyate'bhimataś cārthas tad-udāharaṇam matam ||227||

yathā—

anuyāntyā janātītam kāntam sādhu tvayā kṛtam |
kā dina-śrīr vinārkeṇa kā niśā śaśinā vinā ||

5. hetuḥ

hetur vākyam samāsoktam iṣṭakṛd dhetu-darśanāt ||228|| 178cd

yathā veṅyām bhīmam prati ceṭī—mae evvam bhaṇidam | ai bhānumadi tumhānam
amukkesu kesesu kahaṁ devīe kesā saṁjamīanti tti | [*mayā evam bhaṇitam | ayi bhānumati
yuṣmākamamukteṣu keṣeṣu katham devyāḥ keśāḥ saṁyamyanta iti*]

6. saṁśayaḥ

saṁśayo'jñāta-tattvasya vākye syād yad anīścayaḥ ||229|| 179ab

yathā yayāti-vijaye—

iyam svargādhināthasya lakṣmīḥ kim yakṣa-kanyakā |
athavā vipinasyaiva devatā kim u pārvati ||

7. dṛṣṭāntaḥ

dṛṣṭānto yas tu pakṣe'rtha-sādhanāya nidarśanam ||230|| 179cd

yathā veṅyām, sahadevaḥ—“ārya ! ucitam evaitat tasyā, yato duryodhana-kalatraṁ hi sā” ity
ādi | [ve.sam 1.19ad]

8. tulya-tarkaḥ

tulya-tarko yad-arthena tarkaḥ prakṛti-gāminā ||231|| 180ab

yathā tatraiva—

paryāyeṇa hi dṛśyante svapnāḥ kāmam śubhāśubhāḥ |
śata-saṁkhyā punar iyam sānujam sprśatīva mām || [ve.sam. 2.13]

9. padoccayaḥ

sañcayo'rthānurūpo yaḥ padānām sa padoccayaḥ ||232|| 180cd

yathā śākuntale—

adharaḥ kisalaya-rāgaḥ komala-viṭapa-anukāriṇau bāhū |
kusumam iva lobhanīyam yauvanam aṅgeṣu saṁnaddham || [a.śā. 1.19]

atra padapadārthayoḥ saukumāryam sadṛśam eva |

10. nidarśanam

yatrārthānām prasiddhānām kriyate parikīrtanam |
para-pakṣa-vyudāsārtham tan nidarśanam ucyate ||233|| 181

yathā—

kṣātra-dharmocitair dharmair alam śatru-vadhe nṛpāḥ |
kim tu vālini rāmeṇa mukto bāṇaḥ parānmukhe ||

11. abhiprāyaḥ

abhiprāyas tu sādṛśyād abhūtārthasya kalpanā ||234|| 182ab

yathā śākuntale—

idaṁ kila-avyāja-manoharam vapus
tapaḥ-kṣamam sādhayitum ya icchati |
dhruvam sa nīlotpala-patra-dhārayā
śamī-latām chettum ṛṣir vyavasyati || [a.śā. 1.17]

12. prāptiḥ

prāptiḥ kenacid aṁsena kiñcid yatrānumīyate ||235|| 182cd

yathā mama prabhāvatyām—“anena khalu savataś caratā cañcarīkeṇāvaśyam viditā bhaviṣyati
priyatamā me prabhāvātī |”

13. vicāraḥ

vicāro yukti-vākyair yad apratyakṣārtha-darśanam ||236|| 183ab

yathā mama candrakalāyām, rājā—nūnam iyam antaḥ-pihita-madana-vikārā vartate, yataḥ—

hasati paritoṣa-rahitam nirīkṣyamāṇāpi nekṣate kiñcit |
sakhyām udāharantyaṁ asamañjasam uttaram datte ||

14. diṣṭam

deśa-kāla-svarūpeṇa varṇanā diṣṭam ucyate ||237|| 183cd

yathā venyām, sahadevaḥ—

yad vaidyutam iva jyotir ārye krudhe'dya sambhṛtam |
tat prāvṛḍ iva kṣṇeyam nūnam samvardhayiṣyati || [ve.sām. 1.14]

15. upadiṣṭam

upadiṣṭam manohāri vākyam sāstrānusārataḥ ||238|| 184ab

yathā śākuntale—

śuśrūṣasva gurūn kuru priya-sakhī-vṛttim sapatnī-jane
bharṭṛ-viprakṛtā api roṣaṇatayā mā sma pratīpam̐ gamaḥ |
bhūyiṣṭham bhava dakṣiṇā parijane bhāgyeṣv anutsekīnī
yānty evam̐ gr̥hiṇī-padam̐ yuvatayo vāmāḥ kulasyādhayaḥ || [a.śā. 4.18]

16. guṇātipātaḥ

guṇātipātaḥ kāryam vad viparītam guṇān prati ||239|| 184cd

yathā mama candrakalāyām candram̐ prati—

ja(i) sam̐harija(i) tamo gheppa(i) saalehi te pāo |
basasi sire pasuba(i)ṇo tahabi ha itthīa jāṇam̐ harasi ||

[yadi sam̐hriyate tamo gr̥hyate sakalais tava pādaḥ |
vasasi śirasi paśupates tathāpi strīṇām̐ jīvanam̐ harasi ||]

17. guṇātiśayaḥ

yaḥ sāmān guṇodrekaḥ sa guṇātiśayo mataḥ ||240|| 185ab

yathā tatraiva, rājā—

asāv antaś cañcad-vikaca-nava-līlābja-yugalaś
tala-sphūrjat-kambur vilasad-ali-sam̐ghāta upari |
vinā doṣāsaṅgam̐ satata-paripūrṇākhila-kalaḥ
kutaḥ prāptaś candro vīgālita-kalaṅkaḥ sumukhi te ||

18. viśeṣaṇam

siddhān arthān bahūn ukṭvā viśeṣoktir viśeṣaṇam ||241|| 185cd

yathā—

tr̥ṣṇāpahārī vimalo dvijāvāso jana-priyaḥ |
hradaḥ padmākaraḥ kintu budhas tvaṁ sa jalāśayaḥ ||

19. niruktiḥ

pūrvā-siddhārtha-kathanam niruktir iti kīrtyate ||242|| 186ab

yathā veṅyām—“nihatāśeṣa-kauravyaḥ” [ve.sam. 5.28] ity ādi |

20. siddhiḥ

bahūnām kīrtanam siddhir abhipretārtha-siddhaye ||243|| 186cd

yathā—

yad vīryam kūrma-rājasya yaś ca śeṣasya vikramah |
pṛthivyā rakṣaṇe rājann ekatra tvayi tat-sthitam ||

21. bhramśaḥ

dṛptādīnām bhavad bhramśo vācyād anyatarad vacaḥ ||244|| 187ab

yathā veṅyām kañcukinam prati duryodhanah—

saha-bhṛtya-gaṇam sa-bāndhavam
saha-mitraṁ sa-sutaṁ sahānujam |
sva-balena nihanti samyuge
na cirāt pāṇḍu-sutaḥ suyodhanam || [ve.sam. 2.5]

22. viparyayaḥ

vicārasyaṅyathābhāvaḥ sandehāt tu viparyayaḥ ||245|| 187cd

yathā—

matvā lokam adātāram santoṣe yaīḥ kṛtā matiḥ |
tvayi rājani te rājan na tathā vyavasāyinaḥ ||

23. dākṣiṇyam

dākṣiṇyam ceṣṭayā vācā para-cittānuvartanam ||246|| 188ab

vācā, yathā—

prasādhaya purīm laṅkāṁ rājā tvam hi vibhīṣaṇa |
āryeṅānuḡhītasya na vighnaḥ siddhim antarā ||

evam ceṣṭayāpi |

24. anunayaḥ

vākyaiḥ snigdhair anunayo bhaved arthasya sādhanam ||247|| 188cd

yathā venyām, aśvatthāmānam prati kṛpaḥ—divyāstra-grāma-kovide bhāradvāja-tulya-
parākrame kim na sambhāvya te tvayi | (3.24/25)

25. mālā

mālā syād yad abhīṣṭārtham naikārtha-pratipādanam ||248|| 189ab

yathā śākuntale, rājā—

kim śītalaiḥ klama-vinodibhir ārdra-vātān
sañcārayāmi nalinī-dala-tāla-vṛntaiḥ |
aṅke nidhāya karabha-ūru yathā-sukham te
samvāhayāmi caraṇāv uta padma-tāmrau || [a.śā. 3.19]

26. arthāpattiḥ

arthāpattir yad anyārtho'rthāntarokteḥ pratīyate ||249|| 189cd

yathā venyām droṇo'śvatthāmānam rājye'bhīṣektum icchatīti kathayantam karṇam prati rājā
duryodhanaḥ—“sādhu aṅgarāja sādhu,

dattvābhayaṁ so'tiratho badhyamānam kirīṭinā |
sindhu-rājam upekṣeta naivam cet katham anyathā || [ve.sam. 3.28]

27. garhaṇam

dūṣaṇodghoṣaṇāyām tu bhartsanā garhaṇam tu tat ||250|| 190ab

yathā tatraiva karṇam prati aśvatthāmā—

nirvīryam guru-śāpa-bhāṣita-vaśāt kim me tavevāyudham
sampraty eva bhayād vihāya samaram prāpto 'smi kim tvam yathā |
jāto 'ham stuti-vamśa-kīrtana-vidām kim sārathīnām kule
kṣudrārāti-kṛtāpriyam pratikaromy asreṇa nāstreṇa yat || [ve.sam. 3.35]

28. pṛcchā

abhyarthanāparair vākyaiḥ pṛcchārthānveṣaṇam matā ||251|| 190cd

yathā tatraiva sundarakaḥ—

ajjā abi ṇāma imassim uddese sārāhi-dudīo ditṭho tumhehim mahārāa-dujjohaṇo ṇa
vetti | [*āryāḥ api nāmāsmiṇ deṣe sārāthi-dvitīyo dṛṣṭo yuṣmābhir mahārāja-duryodhana*
na veti] [ve.sam. 4]

29. prasiddhiḥ

prasiddhir loka-siddhārthair utkr̥ṣṭair artha-sādhanam ||252|| 191ab

yathā vikramorvaśyām, rājā—

sūryācandramasau yasya mātāmaha-pitāmahau |
svayam̐ kṛtaḥ patir dvābhyām urvaśyā ca bhuvā ca yaḥ ||

30. sārūpyam

sārūpyam anurūpasya sārūpyāt kṣobha-varḍhanam ||253|| 191cd

yathā veṇyām duryodhana-bhrāntyā bhīmaṁ prati yudhiṣṭhiraḥ—durātman duryodhana-
hataka ity ādi |

31. saṅkṣepaḥ

saṅkṣepo yat tu saṅkṣepād ātmāny arthe prayujyate ||254|| 192ab

yathā mama candrakalāyām, rājā—priye !
aṅgāni khedayasi kiṁ śirīṣa-kusuma-paripelavāni mudhā |
(ātmānaṁ nirdīśya)
ayam̐ ihita-kusumānām̐ sampādayitvā tavāsti dāsajanaḥ ||

32. guṇa-kīrtanam

guṇānām̐ kīrtanaṁ yat tu tad eva guṇa-kīrtanam ||255|| 192cd

yathā tatraiva—netre khañjana-gaṅjane sarasija-pratyathi ity ādi |

33. leśaḥ

sa leśo bhaṅyate vākyaṁ yat sādṛśya-puraḥsaram ||256|| 193ab

yathā veṇyām, rājā—

hate jarati gāṅgeye puraskṛtya śikhaṇḍinam |
yā ślāghā pāṇḍu-putrāṇām̐ saivāsmākaṁ bhaviṣyati || [ve.sam. 2.4]

34. manorathah

manorathas tv abhiprāyasyoktir bhaṅgyantareṇa yat ||257|| 193cd

yathā—

rati-keli-kalaḥ kiñcid eṣa manmatha-mantharaḥ |
paśya subhru samāmbhāt kādambaś cumbati priyām ||

35. anukta-siddhiḥ

viśeṣārthoha-vistāro'nukta-siddhir udīryate ||258|| 194ab

yathā gr̥ha-vṛkṣa-vāṭikāyām—

dṛśyete tanvi yāv etau cārucandramasāṃ prati |
prājñe kalyāṇa-nāmānāv ubhau tiṣya-punarvasū ||

35. priyokti-priya-vacanam

syāt prayāṇayitum pūjyam priyoktir harṣa-bhāṣaṇam ||259|| 194cd

yathā śākuntale—

udeti pūrvaṃ kusumaṃ tataḥ phalaṃ
ghanodayaḥ prāk tad-anantaram payaḥ |
nimitta-naimittikayor ayam kramas
tava prasādasya puras tu saṃpadaḥ || [a.śā. 7.30]

atha nāṭyālankārāḥ—

āśīr ākranda-kapaṭākṣamā-garvodyamāśrayāḥ |
utprāsana-spr̥hā-kṣobha-paścāt-tāpopapattayaḥ ||260|| 195
āśamsādhyavasāyau ca visarpollekha-samjñitau |
uttejanaṃ parivādo nītir artha-viśeṣaṇam ||261|| 196
protsāhanaṃ ca sāhāyāṃ abhimāno'nuvartanam |
utkīrtanam yathā yācñā parihāro nivedanam ||262|| 197
pravartanākhyāna-yukti-praharṣās copadeśanam |
iti nāṭyālankṛtayo nāṭya-bhūṣaṇa-hetavaḥ ||263|| 198

1. āśīḥ

āśīr iṣṭa-janāśamsā ||264|| 199a

yathā śākuntale—

yayāter iva śarmiṣṭhā patyur bahu-matā bhava |
putraṁ tvam api samrājāṁ seva pūrum avāpnuhi || [a.śā. 4.7]

2. ākrandaḥ

. ākrandaḥ pralapitaṁ śucau ||265|| 199b

yathā veṅyām kañcukī—hā devi kunti, rāja-bhavana-patāke ity ādi |

3. kapaṭam

kapaṭam māyayā yatra rūpam anyad vibhāvyaṭe ||266|| 199cd

yathā kula-paty-añke—

mṛga-rūpam parityajya vidhāya kapaṭam vapuḥ |
nīyate rakṣasā tena lakṣmaṇo yudhi saṁśayam ||

4. akṣamā

akṣamā sā paribhavaḥ svalpo'pi na viśahyate ||267|| 200ab

yathā śākuntale, rājā—bhoḥ satya-vādinna ! abhyupagataṁ tāvad asmābhiḥ | kim punar imāṁ
atisandhāya labhyate | śārṅgaravaḥ—vinipātaḥ ity ādi | (5.25)

5. garvam

garvāvalepajam vākyam ||268|| 200c

yathā tatraiva, rājā—mamāpi sattvair abhibhūyante gṛhāḥ | (6.26)

6. udyamaḥ

. kāryasyārambha udyamaḥ ||269|| 200d

yathā kumbhāñke, rāvaṇaḥ—paśyāmi śoka-vivaśo'ntakam eva tāvat |

7. āśrayaḥ

grahaṇam guṇavat kārya-hetora āśraya ucyate ||270|| 201ab

yathā vibhīṣaṇa-nirbhartsanānke, vibhīṣaṇaḥ—rāmam evāśrayāmi iti |

8. utprāsanam

utprāsanam tūpahāso yo'sādhau sādhu-mānini ||271|| 201cd

yathā śākuntale, śārṅgaravaḥ—rājan ! atha punaḥ pūrva-vṛttāntam anya-saṅgād vismṛto bhavān | tat katham adharma-bhīror dāra-parityāgaḥ (5.28) ity ādi |

9. ākāṅkṣā

ākāṅkṣā ramaṇiyatvād vastuno yā sprhā tu sā ||272|| 202ab

yathā tatraiva, rājā—

cāruṇā sphuritenāyam aparikṣata-komalaḥ |
pipāsato mamānujñām dadātīva priyādharah ||

10. kṣobhaḥ

adhikṣepa-vacaḥ-kārī kṣobhaḥ proktaḥ sa eva tu ||273|| 202cd

yathā—

tvayā tapasvi-cāṅḍāla pracchanna-vadha-vartinā |
na kevalam hato vālī svātmā ca para-lokataḥ ||

11. paścāttāpaḥ

mohāvadhīritārthasya paścāttāpaḥ sa eva tu ||274|| 203ab

yathānutāpānke, rāmaḥ—“kiṁ devyā na vicumbito'smi bahuśo mithyābhiśaptas tadā” iti |

12. upapattiḥ

upapattir matā hetor upanyāso'rtha-siddhaye ||275|| 203cd

yathā vadhyasīlāyām—

mriyate mriyamāṇe yā tvayi jīvati jīvati |
tām yadicchasi jīvantīm rakṣātmānam mamāsubhiḥ ||

13. āśāmsā

āśāmsanam syād āśāmsā ||276|| 204a

14. adhyavasāyaḥ

. pratijñādhyavasāyakaḥ ||277|| 204b

15. vimarṣaḥ

visarpo yat samārabdham karmāniṣṭa-phala-pradam ||278|| 204cd

16. ullekhaḥ

kārya-grahaṇam ullekhaḥ ||279|| 205a

yathā śākuntale, rājānam prati tāpasau—samid-āharaṇāya prasthitāv āvām | iha cāsmad-guroḥ
kaṇvasya kula-pateḥ sādhidaiyata iva śakuntalayānumālinī-tīram āśramo dṛśyate | na ced
anya-kāryātipātaḥ | pravīśya pratighyatām ātitheyaḥ satkāraḥ (1.13) iti |

17. uttejanam

. uttejanam itīṣyate |
sva-kārya-siddhaye'nyasya preraṇāya kaṭhora-vāk ||280|| 205bcd

yathā—

indraji caṇḍa-vīryo'si nāmnaiva balavān asi |
dhik dhik pracchanna-rūpeṇa yudhyase'smad-bhayākulaḥ ||

18. parīvādaḥ

bhartsanā tu parīvādo ||281|| 206a

yathā sundarānke duryodhanaḥ—“dhig dhik sūta, kim kṛtavān asi | vatsasya me prakṛti-
durlalitasya pāpaḥ pāpam vidhāsyati” ity ādi |

19. nītiḥ

. nītiḥ śāstreṇa vartanam ||282|| 206b

yathā śākuntale duṣyantāḥ—“vinīta-veṣa-praveśyāni tapo-vanāni” iti |

20. artha-viśeṣaṇam

uktasyārthasya yat tu syād utkīrtanam anekadhā | 206cd
upālambha-viśeṣeṇa tat syād artha-viśeṣaṇam ||283|| 207ab

yathā śākuntale rājānam prati śārṅgaravaḥ—āḥ katham idam nāma ? kim upanyastam iti ?
nanu bhavān eva nitarām loka-vṛttānta-niṣṇātāḥ |

satīm api jñāti-kula-eka-samśrayām
jano 'nyathā bhartṛmatīm viśaṅkate |
ataḥ samīpe pariṇetur iṣyate |
priyāpriyā vā pramadā sva-bandhubhiḥ || [a.śā. 5.17]

21. protsāhanam

protsāhnam syād utsāha-girā kasyāpi yojanam ||284|| 207cd

yathā bāla-rāmāyaṇe—

kāla-rātrikarāleyam strīti kim vicikitsasi |
taj jagat-tritayam trātum tāta tādaya tādakām ||

22. sāhāyyam

sāhāyyam saṅkate yat syāt sānukūlyam parasya ca ||285|| 208ab

yathā veṅyām, kṛpam prati aśvatthāmā—“tvam api tāvad asya rājñāḥ pārśva-vartī bhava” |
kṛpaḥ—“vāñchāmy aham adya pratikartum” ity ādi |

23. abhimānaḥ

abhimānaḥ sa eva syāt ||286|| 208c

yathā tatraiva duryodhanaḥ—“mātaḥ kim apy asadṛśam kṛpaṇam vacas te” ity ādi |

24. anuvartanam

. praśrayād anuvartanam | 208d
anuvṛttir ||287||

yathā śākuntale rājā śakuntalām prati—“ayi tapo vardhate ?” anasūyā—“dāṇīm adidhi-bisesa-
lāheṇa” [idānīm atithi-viśeṣa-lābhena] ity ādi |

25. utkīrtanam

. bhūta-kāryākhyānam utkīrtanam matam ||288|| 209b

yathā bāla-rāmāyaṇe—

atrāsīt phaṇi-pāsa-bandhana-vidhiḥ śaktyā bhavad devare
gāḍham vakṣasi tāḍite hanumatā droṇādrir atrārḥṭaḥ |
divyair indrajid atra lakṣmaṇa-śarair lokāntaram prāpitaḥ
kenāpy atra mrgākṣi rākṣasa-pateḥ kṛttā ca kaṇṭhātavī ||

26. yācñā

yācñā tu kvāpi yācñā yā svayaṁ dūta-mukhena vā ||289|| 209cd

yathā—

adyāpi dehi vaidehīm dayālus tvayi rāghavaḥ |
śirobhiḥ kanduka-kriḍām kiṁ kārayasi vānarān ||

27. parihāraḥ

parihāra iti proktaḥ kṛtānucita-mārjanam ||290|| 210ab

yathā—

praṇa-prayāṇa-duḥkhārta uktavān asmy anakṣaram |
tat kṣamasva vibho kiṁ ca sugrīvas te samarpitaḥ ||

28. nivedanam

avadhīrita-kartavya-kathanam tu nivedanam ||291|| 210cd

yathā rāghavābhyudaye lakṣmaṇaḥ—“ārya, samudrābhyarthanayā gantum udyato'si tat kim etat ?”

29. pravartanam

pravartanam tu kāryasya yat syāt sādhu-pravartanam ||292|| 211ab

yathā veṅyām rājā—“kañcukin ! devasya devakī-nandanasya bahu-mānād vatsasya me vijaya-maṅgalāya pravartyantām tad ucitāḥ samārambhāḥ |”

30. ākhyānam

ākhyānam pūrva-vṛttoktiḥ ||293|| 211c

yathā tatraiva—“deśaḥ so'yam arāti-śoṇita-jalair yasmin hradāḥ pūritāḥ” [ve.sam. 3.33]

31. yuktiḥ

.yuktir arthāvadhāraṇam ||294|| 211d

yathā tatraiva—

yadi samaram apāsyā nāsti mṛtyor
bhayam iti yuktam ito'nyataḥ prayātum |
atha maraṇam avaśyam eva jantoḥ
kim iti mudhā malinaṁ yaśaḥ kurudhve || [ve.sam. 3.6]

32. praharṣaḥ

praharṣaḥ pramadādhikyam||295|| 212a

yathā śākuntale, rājā—“tat kim idānim ātmānam pūrṇa-manoratham nābhinandāmi |”

33. upadeśanam

.śikṣā syād upadeśanam ||296|| 212b

yathā tatraiva—“sahi, ṇa juttam assama-bāsiṇo jaṇassa akida-sakkāram adidhi-visesam ujjhia sacchandado gamaṇam” [sakhi, na yuktaṁ āśrama-vāsino janasya akṛta-satkāram atithi-viśeṣam visṛjya svachandato gamanam |]

eṣāṁ ca lakṣaṇa-nātyālaṅkāraṇam sāmānyata eka-rūpatve'pi bhedena vyapadeśo gaḍḍulikā-pravāheṇa | eṣu ca keṣāñcid guṇālaṅkāra-bhāva-sandhy-aṅga-viśeṣāntarbhāve'pi nāṭake prayatnataḥ kartavyatvāt tad-viśeṣoktiḥ | etāni ca—

pañca sandhi catur-vṛtti catuḥ-ṣaṣṭy-aṅga-saṁyutam |
ṣaṭ-trimśal-lakṣaṇopetaṁ guṇālaṅkāra-bhūṣitam ||
mahā-rasaṁ mahā-bhogam udātta-vacanānvitam |
mahā-puruṣa-saṁcāraṁ sādhv-ācāra-jana-priyam ||
suśliṣṭa-sandhi-saṁyogaṁ suprayogaṁ sukhāśrayam |
mṛdu-śabdābhidhānaṁ ca kaviḥ kuryāt tu nāṭakam || [nā.śā. 19.139-141]

iti muninoktatvān nāṭake'vaśyam kartavyāny eva |

vīthy-aṅgāni vakṣyante—

geya-padam sthita-pāṭhyam āsīnam puṣpa-gaṇḍikā | 212cd
pracchedakas trigūḍham ca saindhavākhyam dvigūḍham ||297||
uttamottamakam cānyad-ukta-pratyuktam eva ca | 213

lāsyē daśavidham hy etad-aṅgam uktaṁ maṇṣibhiḥ ||298||

1. geya-padam

tantrī-bhāṇḍam puraskṛtyopaviṣṭasyāsane puraḥ | 214cd
śuddham gānam geya-padam ||299||

yathā—gaurī-grhe vīṇām vādayantī malayavatī |

utphulla-kamala-kesara-
parāga-gaura-dyute mama hi gauri |
abhivāñchitam prasiddhyatu
bhagavati yuṣmat-prasādena ||¹

2. sthita-pāṭhyam

. sthita-pāṭhyam tad ucyate |
madanottāpitā yatra paṭhati prākṛtam sthitā ||300|| 215

abhinava-gupta-pādās tv āhuḥ—“upalakṣaṇam caitat | krodhodbhrāntasyāpi prākṛta-
paṭhanam sthita-pāṭhyam” iti |

3. āsīna, 4. puṣpa-gaṇḍikā, 5. pracchedakaḥ

nikhilātodya-rahitam śoka-cintānvitābalā |
aprasādhita-gātram yad āsīnāsīnam eva tat ||301|| 216
ātodya-miśritam geyam chandāmsi vividhāni ca |
strī-puṁsayor viparyāsa-ceṣṭitam puṣpa-gaṇḍikā ||302|| 217
anyāsaktam patim matvā prema-viccheda-manyunā |
vīṇā-puraḥ-saram gānam striyāḥ pracchedako mataḥ ||303|| 218

6. nigūḍhakam

strī-veṣa-dhāriṇām puṁsām nāṭyam ślakṣṇam trigūḍhakam ||304|| 219ab

yathā mālatyām, makarandaḥ—“eṣo’smi mālatī samvṛttaḥ” |

7. saindhavaḥ

kaścana bhraṣṭa-saṅketaḥ suvyakta-karaṇānvitaḥ | 219
prākṛtam vacanam vakti yatra tat saindhavam matam ||305||

¹ kā.pra. 147

karaṇam vīṇādi-kriyā |

8. dvigūḍhaka

caturasra-padam gītam mukha-pratimukhānvitam | 220
dvigūḍham rasa-bhāvāḍhyam ||306|| 221a

9. uttamottamakam

. uttamottamakam punaḥ |
kopa-prasādajan adhikṣepa-yuktaṁ rasottaram ||307|| 221bcd

10. ukta-prayuktam

hāva-helānvitam citra-śloka-bandha-manoharam |
ukti-pratyukti-samyuktaṁ sopālabham alīkavat | 222
vilāsānvita-gītārtham ukta-pratyuktam ucyate ||308||

spaṣṭāny udāharaṇāni |

etad eva yadā sarvaiḥ patākā-sthānakair yutam | 223
aṅkais ca daśabhir dhīrā mahānāṭakam ūcire ||309||

etad eva nāṭakam | yathā bāla-rāmāyaṇam |

atha prakaraṇam—

bhavit prakaraṇe vṛttaṁ laukikaṁ kavi-kalpitam | 224
śṛṅgāro'ṅgī nāyakas tu vipro'mātyo'thavā vaṇik |
sāpāya-dharma-kāmārtha-paro dhīra-prasāntakaḥ ||310|| 225

vipra-nāyakaṁ yathā mṛcchakaṭikam | amātya-nāyakaṁ mālatī-mādhavam | vaṇiṅ-nāyakaṁ
puṣpa-bhūṣitam |

nāyikā kulajā kvāpi veśyā kvāpi dvayaṁ kvacit |
tena bhedās trayas tasya tatra bhedas tṛtīyakaḥ | 226
kitava-dyūta-kārādi-viṭa-ceṭaka-saṅkulaḥ ||311||

kula-strī puṣpa-bhūṣite | veśyā tu raṅga-vṛtte | dve api mṛcchakaṭike | asya nāṭaka-prakṛtitvāc
cheṣam nāṭakavat |

atha bhāṇaḥ—

bhāṇaḥ syād dhūrta-carito nānavasthāntarātmakaḥ | 227
ekāṅka eka evātra nipuṇaḥ paṇḍito viṭaḥ ||312||
raṅge prakāśayet svenānubhūtam itareṇa vā | 228
sambodhanokti-pratyuktī kuryād ākāśa-bhāṣitaiḥ ||313||
sūcayed vīra-śṛṅgārau śaurya-saubhāgya-varṇanaiḥ | 229
tatretivṛttam utpādyam vṛttiḥ prāyeṇa bhāratī |
mukha-nirvahaṇe sandhī lāsyāṅgāni daśāpi ca ||314|| 230

atrākāśa-bhāṣita-rūpa-para-vacanam api svayam evānuvadann uttara-pratyuttare kuryāt |
śṛṅgāra-vīra-rasau ca saubhāgya-śaurya-varṇanayā sūcayet | prāyeṇa bhāratī, kvāpi kaiśiky api
vṛttir bhavati | lāsyāṅgāni geya-padādīni | udāharaṇam—līlā-madhukaraḥ |

atha vyāyogaḥ—

khyātetivṛtto vyāyogaḥ svalpa-strī-jana-samyutaḥ |
hīno garbha-vimarśabhyām narair bahubhir āsritaḥ ||315|| 231
ekāṅkaś ca bhaved astrī-nimittam amarodayaḥ |
kaiśikī-vṛtti-rahitaḥ prakhyātas tatra nāyakaḥ ||316|| 232
rājarṣir atha divyo vā bhaved dhīroddhataś ca saḥ |
hāsyā-śṛṅgāra-śāntebhya itare'trāṅgino rasāḥ ||317|| 233

yathā saugandhikāharaṇam |

atha samavakāraḥ—

vṛttam samavakāre tu khyātam devāsurāśrayam |
sandhayo nirvimarśās tu trayo'ṅkās tatra cādime ||318|| 234
sandhī dvāv antyayos tadvad eka eko bhavet puṇaḥ |
nāyakā dvādaśodāttāḥ prakhyātā deva-mānavāḥ ||319|| 235
phalam pṛthak pṛthak teṣām vīra-mukhyo'khilo rasaḥ |
vṛttayo manda-kaiśikyo nātra bindu-praveśakau ||320|| 236
vīthy-aṅgāni ca tatra syur yathālābham trayodaśa |
gāyatri-uṣṇiṅ-mukhāny atra cchandāmsi vividhāni ca ||321|| 237
tri-śṛṅgāras tri-kapaṭaḥ kāryaś cāyam trivid-ravaḥ |
vastu dvādaśa-nālībhir niṣpādyam prathamāṅkagam | 238
dvitiye'ṅke catasṛbhir dvābhyām aṅke tṛtīyake ||322||

nālikā ghaṭikā-dvayam ucyate | bindu-praveśakau ca nāṭakoktāv api neha vidhātavyau |
tatra—

dharmārtha-kāmais trividhaḥ śṛṅgāraḥ kapataḥ punaḥ | 239
svābhāvikaḥ kṛtrimaś ca daivajo vidravaḥ punaḥ |
acetanaś cetanaś ca cetanācetanaiḥ kṛtaḥ ||323|| 240

tatra śāstrāvirodhena kṛto dharmā-śṛṅgāraḥ | artha-lābhārtha-kalpito'rtha-śṛṅgāraḥ |
prahasana-śṛṅgāraḥ kāma-śṛṅgāraḥ | tatra kāma-śṛṅgāraḥ prathamāṅka eva | anyayos tu na
niyama ity āhuḥ | cetanācetanā gajādayaḥ | samavakīryante bahavo'rthā asminn iti
samavakāraḥ | yathā samudra-mathanam |

atha ḍimaḥ—

māyendra-jāla-saṅgrāma-krodhodbhrāntādi-ceṣṭitaiḥ |
aparāgaś ca bhūyiṣṭho ḍimaḥ khyātetivṛttakaḥ ||324|| 241
aṅgī raudra-rasas tatra sarve'ṅgāni rasāḥ punaḥ |
catvāro'ṅkā matā neha viṣkambhaka-praveśakau ||325|| 242
nāyakā deva-gandharva-yakṣa-rakṣo-mahoragāḥ |
bhūta-preta-piśācādyāḥ ṣoḍaśātyantam uddhatāḥ ||326|| 243
vṛttayaḥ kaiśikī-hīnā nirvimarśās ca sandhayaḥ |
dīptāḥ syuḥ ṣaḍ-rasāḥ śānta-hāsya-śṛṅgāra-varjitāḥ ||327|| 244

atrodāharaṇam ca tripura-dāhaḥ iti maharṣiḥ |

atha ihāmṛgaḥ—

ihāmṛgo miśra-vṛttaś caturaṅgaḥ prakīrtitaḥ |
mukha-pratimukhe sandhī tatra nirvahaṇam tathā ||328|| 245
nara-divyāvani-yamau nāyaka-pratināyakau |
khyātau dhīroddhatāv anyo gūḍha-bhāvād ayukta-kṛt ||329|| 246
divyas triyama-nicchantīm apahārādinecchataḥ |
śṛṅgārābhāsam apy asya kiñcit kiñcit pradarsāyet ||330|| 247
patākā-nāyakā divyā martyā vāpi daśoddhatāḥ |
yuddham ānīya samrambham param vyājān nivartate ||331|| 248
mahātmāno vadha-prāptā api vadhyāḥ syur atra no |
ekāṅko deva evātra netety āhuḥ pare punaḥ | 249
divya-strī-hetukam yuddham nāyakāḥ ṣaḍ ititare ||332||

miśram khyātākhyātam | anyāḥ pratināyakaḥ | patākānāyakās tu nāyaka-pratināyakayor militā
daśa | nāyako mṛgavad alabhyām nāyaikām atra ihate vāñchatītihāmṛgaḥ | yathā
kusumaśekhara-vijayādih |

atha aṅkaḥ—

utsṛṣṭikāṅka ekāṅko netāraḥ prakṛtā narāḥ | 250
raso'tra karuṇaḥ sthāyī bahu-strī-paridevitam ||333||
prakhyātam itivṛttam ca kavir buddhyā prapañcayet | 251
bhāṇavat sandhi-vṛtty-aṅgāny asmin jaya-parājayau |
yuddham ca vācā kartavyam nirveda-vacanam bahu ||334|| 252

iyam ca kecit nātakādy-antaḥ-pāty-aṅka-paricchedārtham utsṛṣṭikāṅka-nāmānam āhuḥ | anye
tu—utkrāntā viloma-rūpā sṛṣṭir yatrey utṛṣṭikāṅkaḥ | yathā—śarmiṣṭhā-yayātiḥ |

atha vīthī—

vīthyām eko bhaved aṅkaḥ kaścīd eko'tra kalpyate |
ākāśa-bhāṣitair uktaiś citrām pratyuktim āśritaḥ ||335|| 253
sūcayed bhūri śṛṅgāram kiñcid anyān rasān prati |
mukha-nirvahaṇe sandhī artha-prakṛtayo'khilāḥ ||336|| 254

kaścīd uttamo madhyamo'dhamo vā śṛṅgāra-bahulatvāc cāsyāḥ kaiśikī-vṛtti-bahulatvam |

asyās trayodaśāṅgāni nirdiśanti manīṣiṇaḥ |
uddhātyakāvalagite prapañccas trigatam chalam ||337|| 255
vāk-kely-adhibale gaṇḍam avasyandita-nālike |
asat-pralāpa-vyāhāra-mārdavāni ca tāni tu ||338|| 256

tatroddhātyatakāvalagite prastāvanāprastāve sodāharaṇam lakṣite |

mitho vākyam asadbhūtam prapañco hāsya-kṛṇ mataḥ ||339|| 257ab

yathā vikramorvaśyām—balabhīṣṭha-vidūṣaka-cetyor anyonya-vacanam |

trigatam syād anekārtha-yojanam śruti-sābhyataḥ ||340|| 257cd

yathā tatraiva, rājā—

sarva-kṣiti-bhṛtām nātha dṛṣṭā sarvāṅga-sundarī |
rāmā ramye vanānte'smin mayā virahitā tvayā ||

nepathye tatraiva pratiśabdaḥ | rājā—katham dṛṣṭety āha | atra praśna-vākyam evottaratvena
yojitam | naṭādi-tritaya-viṣayam evedam iti kaścīd |

priyābhair apriyair vākyair vilobhya-cchalanācchalam ||341|| 258ab

yathā venyām bhīmārjuna—

kartā dyūta-cchalānām jatumaya-śaraṇoddīpanaḥ so'timānī
kṛṣṇā-keśottariya-vyapanayana-marut pāṇḍavā yasya dāsāḥ |
rājā duḥśāsanāder gurur anuja-śatasyāṅgarājasya mitram
kvāste duryodhano'sau kathayata na ruṣā draṣṭum āgatau svaḥ || [ve.sam. 5.26]

**anye tvāhuś chalam kiñcit kāryam uddīśya kasyacit | 258
udīryate yad vacanam vañcanāhāsya-roṣa-kṛt ||342||**

6. vāk-keliḥ

vāk-kelir hāsya-sambandho dvitri-pratyuktito bhavet ||343|| 259

dvitritī upalakṣaṇam—

bhikṣo māmsa-niṣevānam prakuruṣe kim tena madyam vinā
madyam cāpi tava priyam priyam aho vārāṅganābhiḥ saha |
veśyāpy artha-ruciḥ kutas tava dhanam dyūtena cauryeṇa vā
caurya-dyūta-parigraho'pi bhavato naṣṭasya kānyā gatiḥ ||

kecit—“prakrānta-vākyasya sākāṅkṣasyaiva nivṛttir vākya-keliḥ” ity āhuḥ | anye “anekasya praśnasyaikam uttaram” |

anyonya-vākyādhikyoktiḥ spardhayādhibalam matam ||344|| 260ab

yathā mama prabhāvatyām, vajranābhāḥ—

asya vakṣaḥ kṣaṇenaiva nirmathya gadayānaya |
līlayonmūlayāmy eṣa bhuvana-dvayam adya vaḥ ||

pradyumnaḥ—are are asurāpasada ! alam amunā bahu-pralāpena |

mama khalu—

asya pracaṇḍa-bhuja-daṇḍa-samarpitoru-
kodaṇḍa-nirgalita-kāṇḍa-samūha-pātaiḥ |
āstām samasta-ditija-kṣatajokṣiteyam
kṣoṇiḥ kṣaṇena piśitāśana-lobhanīyā ||

8. gaṇḍam

gaṇḍam prastuta-sambandhi bhinnārtham satvaram vacaḥ ||345|| 260cd

yathā veṅyāṁ, rājā—

adhyāsituṁ tava ciraṁ jaghana-sthalasya
paryāptam eva karabhoru mamoru-yugmam || [ve.sam. 2.22] ity anantaram—

(praviśya) kañcukī : deva bhagnam bhagnam ity ādi | atra ratha-ketana-bhaṅgārtham
vacanam ūrubhāṅgārthe sambandhe sambaddham |

9. avasyanditam

vyākhyānam sva-rasoktasyānyathāvasyanditam bhavet ||346|| 261ab

yathā chalita-rāme, sītā—jāda, kāllam kkhu aojjhāeṇa gantabbarṁ | tahiṁ so rājā biṇaṇa
paṇayidabbo | [*jāta, kalyaṁ khalu ayodhyāyāṁ gantavyaṁ | tatra sa rājā vinayena
praṇayitavyaḥ*] |

lavaḥ—atha kim āvābhyāṁ rājopajīvibhyāṁ bhavitavyam |

sītā—jāda, so kkhu tumhāṇam pitā | [*jāta, sa khalu yuvayoḥ pitā*] |

lavaḥ—kim āvayo raghupatiḥ pitā ?

sītā (sāśaṅkam)—mā aṇṇadhā saṅkadam, ṇa kkhu tumhāṇam saalāe jjeba puhābīetti | [*mā
anyathā śaṅkadham, na khalu yuvayoḥ sakalāyā eva pṛthivyāḥ*] |

10. nālikā

prahelikaiva hāsyena yuktā bhavati nālikā ||347|| 261cd

saṁvaraṅakāry-uttaram prahelikā | yathā ratnāvalyāṁ susaṅgatā—“sahi ! jassa kide tumam
āadā so aam de purado citṭhadi | [*sakhi, yasya kṛte tvam āgatā so'yam te puras tiṣṭhati*] |

sāgarikā (sābhyasūyam)—kassa kide aham āadā ? [*kasya kṛte'ham āgatā?*]

susaṅgatā—alam aṇṇa-saṁkideṇa | ṇam citta-phalaassa | [*alam anya-śaṅkitena ! nanu citra-
phalakasya*] |

atra tvam rājñāḥ kṛte āgatety arthaḥ saṁvṛttaḥ |

11. asat-pralāpaḥ

**asat-pralāpo yad-vākyam asambaddham tathottaram |
agrḥṇato'pi mūrkhasya puro yac ca hitam vacaḥ ||348|| 262**

tatrādyam yathā mama prabhāvatyām, pradyumnaḥ (sahakāra-vallīm avalokya sānandam)—
aho katham ihaiva—

ali-kula-mañjula-keśi parimala-bahulā rasāvahā tanvī |
kiśalaya-peśala-pāṇiḥ kokila-kala-bhāṣiṇī priyatamā me ||

evam asambadhottare'pi | ṛtīyam yathā—venyām duryodhanam prati gāndhārī-vākyam |

12. vyāhārah

vyāhāro yat parasyārthe hāsya-kṣobha-karam vacaḥ ||349|| 263ab

yathā mālavikāgnimitre lāsya-prayogāvasāne mālavikā nirgantum icchati vidūśakaḥ—mā dāva
ubadesa-muddhā gamissasi [*mā tāvad upadeśa-mugdhā gamiṣyati*] (ity upakrameṇa)

gaṇadāsaḥ (vidūśakam prati)—ārya! ucyatām yas tvayā krama-bhedo lakṣitaḥ |

vidūśakaḥ—paḍhamam bambhaṇa-pūā bhodi sā imāe laṅghidā | [*prathamam brāhmaṇa-pūjā
bhavati, sā anayā laṅghitā*] (mālavikā smayate) ity ādinā nāyakasya viśuddha-nāyikā-
darśana-prayuktena hāsa-lobha-kāriṇā vacasā vyāhārah |

13. mṛdavam

doṣā guṇā guṇā doṣā yatra syur mṛdavam hi tat ||350|| 263cd

krameṇa yathā—

priya jīvitatā-krauryam niḥsnehatvam kṛtaghnatā |
bhūyas tvad-darśanād eva mamaite guṇatām gatāḥ ||
tasyās tad-rūpa-saundaryam bhūṣitam yauvana-śriyā |
sukhaikāyatanam jātam duḥkhāyaiva mamādhunā ||

etāni cāṅgāni nāṭakādiṣu sambhavanty api vīthyām avaśyam vidheyāni spaṣṭatayā nāṭakādiṣu
viniviṣṭāny apīhodāhṛtāni | vīthīva nānā-rasānām cātra mālā-rūpatayā sthitatvād vīthīyam |
yathā mālavikā |

atha prahasanam—

**bhāṇavat sandhi-sandhy-aṅga-lāsyaṅkānkair vinirmitam |
bhavet prahasanam vṛttam nindyānām kavi-kalpitam ||351|| 264
atra nārabhaṭī nāpi viṣkambhaka-praveśakau |
aṅgī hāsya-rasas tatra vīthy-aṅgānām sthitir na vā ||352|| 265**

tatra—

tapasvi-bhagavad-vipra-prabhṛtiṣv atra nāyakaḥ |
eko yatra bhaved dhṛṣṭo hāsyam tac chuddham ucyate ||353||

yathā kandarpa-keliḥ |

āśṛitya kañcana janaṁ saṅkīrṇam iti tad viduḥ ||354|| 266

yathā dhūrta-caritam |

vṛttam bahūnām dhṛṣṭānām saṅkīrṇam kecid ūcire |
tat punar bhavati dvy-aṅgam athavaikāṅka-nirmitam ||355|| 267

yathā laṭakamelakādiḥ |

munis tv āha—

veśyā ceṭana-puṁsaka-vita-dhūrtā bandhak ca yatra syuḥ |
avikṛta-veṣa-paricchada-ceṣṭita-karaṇam tu saṅkīrṇam || iti |

vikṛtam tu vidur yatra ṣaṇḍha-kañcuki-tāpasāḥ |
bhujāṅga-cāraṇa-bhaṭa-prabhṛter veṣa-vāg-yutāḥ ||356|| 268

itam tu saṅkīrṇenaiva gatātham iti muninā pṛthaṅ noktam |

atha uparūpakāṇi | tatra—

nāṭikā kṛpta-vṛttā syāt strī-prāyā caturaṅkikā |
prakhyāto dhīra-lalitas tatra syān nāyako nṛpaḥ ||357|| 269
syād antaḥpura-sambaddhā saṅgīta-vyāpṛtāthavā |
navānurāgā kanyātra nāyikā nṛpa-vaṁśajā ||358|| 270
sampravarteta netāsyām devyās trasena śaṅkitaḥ |
devī bhavet punar jyeṣṭhā pragalbhā nṛpa-vaṁśajā ||359|| 271
pade pade mānavatī tad-vaśaḥ saṅgamo dvayoh |
vṛtṭiḥ syāt kaisīkī svalpa-vimarśāḥ sandhayaḥ punaḥ ||360|| 272

dvayor nāyikā-nāyakayoh | yathā ratnāvali-viddhaśālabhaṅjikādi |

atha troṭakam—

saptāṣṭa-nava-pañcāṅkam divyayānuṣa-saṁśrayam |
troṭakam nāma tat prāhuḥ pratyaṅkam saṁvidūṣaṇam ||361|| 273

pratyāṅka-savidūṣkatvād atra śṛṅgāro'ṅgī | saptāṅkaṁ, yathā stambhita-rambham |
pañcāṅkaṁ, yathā vikramorvaśīyam |

atha goṣṭhī—

prākṛtair navabhiḥ pumbhir daśabhir vāpy alaṅkṛtā |
nodātta-vacanā goṣṭhī kaiśikī-vṛtti-śālinī ||362|| 274
hīnā garbha-vimarśābhyāṁ pañca-ṣaḍ-yoṣid-anvitā |
kāma-śṛṅgāra-samyuktā syād ekāṅka-vinirmitā ||363|| 275

yathā raivata-madanikā |

atha saṭṭakam—

saṭṭakam prākṛtāśeṣa-pāṭhyam syād apraveśakam |
na ca viṣkambhako'py atra pracuraś cādbhuto rasaḥ | 276
aṅkā javanikākhyāḥ syuḥ syād anyan nāṭikāsamam ||364||

yathā karpūra-mañjarī |

atha nāṭya-rāsakam—

nāṭya-rāsakam ekāṅkaṁ bahu-tāla-laya-sthiti | 277
udātta-nāyakam tadvat pīṭhamardopanāyakam ||365||
hāsyo'ṅgy atra sa-śṛṅgāro nārī vāsaka-sajjikā | 278
mukha-nirvahane sandhī lāsyāṅgāni daśāpi ca |
kecit pratimukham sandhim iha necchanti kevalam ||366|| 279

tatra sandhi-dvayavatī, yathā narmavatī | sandhi-catuṣṭayavatī, yathā vilāsavatī |

atha prasthānakam—

prasthāne nāyako dāso hīnaḥ syād upanāyakaḥ |
dāsī ca nāyikā vṛttiḥ kaiśikī bhāratī tathā ||367|| 280
surāpāna-samāyogād uddiṣṭārthasya samhṛtiḥ |
aṅkau dvau laya-tālādir vilāso bahulas tathā ||368|| 281

yathā śṛṅgāratilakam |

atha ullāpyam—

udātta-nāyakam divya-vṛttam ekāṅka-bhūṣitam |

śilpakāṅgair yutam hāsya-śṛṅgāra-karuṇai rasaiḥ ||369|| 282
ullāpyam bahu-saṅgrāmam astra-gīta-manoharam |
catasro nāyikās tatra trayo'ṅkā iti kecana ||370|| 283

śilpakāṅgāni vakṣyamāṇāni, yathā devī-mahādevam |

atha kāvyam—

kāvyam ārabhaṭī-hīnam ekāṅkam hāsya-saṅkulam |
khaṇḍa-mātrād vipadikābhagnatālair alaṅkṛtam ||371|| 284
varṇa-mātrāchadḍaṇikā-yutam śṛṅgāra-bhāṣitam |
netā strī cāpy udāttātra sandhī ādyau tathāntimaḥ ||372|| 285

yathā yādavodayam |

atha preṅkhaṇam—

garbhāvamarśa-rahitam preṅkhaṇam hīna-nāyakam |
asūtradhāram ekāṅkam aviṣkambha-praveśakam ||373|| 286
niyuddha-sampheta-yutam sarva-vṛtti-samāśritam |
nepathye gīyate nāndī tathā tatra prarocanā ||374|| 287

yathā bāli-vadhaḥ |

atha rāsakam—

rāsakam pañca-pātram syān mukha-nirvahaṇānvitam |
bhāṣā-vibhāṣā-bhūyiṣṭham bhāratī-kaiśikī-yutam ||375|| 288
asūtradhāram ekāṅkam sa-vīthy-aṅgam kalānvitam |
śliṣṭa-nāndī-yutam khyāta-nāyikam mūrkhā-nāyikam ||376|| 289
udāta-bhāva-vinyāsa-samśritam cottarottaram |
iha pratimukham sandhim api kecit pracakṣate ||377|| 290

yathā menakāhitam |

atha saṁlāpikam—

saṁlāpike'ṅkās catvāras trayo vā nāyakaḥ punaḥ |
pāṣaṇḍaḥ syād rasas tatra śṛṅgāra-karuṇottaraḥ ||378|| 291
bhaveyuḥ pura-saṁrodha-cchala-saṅgrāma-vidravāḥ |
na tatra vṛttir bhavati bhāratī na ca kaiśikī ||379|| 292

yathā māyā-kāpālikam |

atha śrī-gaditam—

prakhyāta-vṛttam ekāṅkam prakhyātodātta-nāyakam |
prasiddha-nāyikam garbha-vimarsābhyām vivarjitam ||380|| 293
bhāratī-vṛtti-bahulam śrīti-śabdena saṅkulam |
matam śrī-gaditam nāma vidvadbhir uparūpakam ||381|| 294

yathā kriḍā-rasāalam |

śrīr āsīnā śrī-gadite gāyet kimcit paṭhed api |
ekāṅko bhāratī-prāya iti kecit pracakṣate ||382|| 295

ūhyam udāharaṇam |

atha śilpikam—

catvāraḥ śilpake'ṅkāḥ syuś catasro vṛttayas tathā |
asānta-hāsyās ca rasā nāyako brāhmaṇo mataḥ ||383|| 296
varṇanātra śmasānāder hīnaḥ syād upanāyakaḥ |
saptaviṃśatir aṅgāni bhavanty etasya tāni tu ||384|| 297
āsaṁsā-tarka-sandeha-tāpodvega-prasaktayaḥ |
prayatna-grathanotkaṅṭhāvahitthā-pratipattayaḥ ||385|| 298
vilāsālasya-bāṣpāṇi praharṣāśvāsa-mūḍhatāḥ |
sādhanaṅgucocchvāsa-vismaya-prāptayas tathā ||386|| 299
lābha-vismṛti-sampheṭā vaiśāradyam prabodhanam |
camatkṛtiś cety amīṣām spaṣṭatvāl lakṣma nocyate ||387|| 300

sampeta-grathanayoḥ pūrvam uktatvād eva lakṣma siddham | yathā kanakāvati-mādhavaḥ |

atha vilāsikā—

śṛṅgāra-bahulaikāṅkā daśa-lāsyāṅga-saṁyutā |
vidūṣaka-viṭābhyām ca pīṭhamardena bhūṣitā ||388|| 301
hīnā garbha-vimarsābhyām sandhibhyām hīna-nāyakā |
svalpavattā sunepathyā vikhyātā sā vilāsikā ||389|| 302

kecit tu tatra vilāsikā-sthāne vināyiketi paṭhanti | tasyās tu durmallikāyam antarbhāva ity
ante |

atha durmallikā—

durmallī caturaṅkā syāt kaiśikī-bhāratī-yutā |
agarbhā nāgaranarā nyūna-nāyaka-bhūṣitā ||390|| 303
trināliḥ prathamo'ṅkāsyām viṭa-krīḍā-mayo bhavet |
pañcanāliḥ dvitīyo'ṅko vidūṣaka-vilāsavān ||391|| 304
ṣaṅṅālikas tṛtīyas tu pīṭhamarda-vilāsavān |
caturtho daśanāliḥ syād aṅkaḥ krīḍita-nāgaraḥ ||392|| 305

yathā bindumatī |

atha prakaraṇikā—

nāṭikaiva prakaraṇī sārthavāhādi-nāyakā |
samāna-vaṁśajā netur bhaved yatra ca nāyikā ||393|| 306
hallīsa eka evāṅkaḥ saptāṣṭau daśa vā striyaḥ |
vāg-udāttaika-puruṣaḥ kaiśikī-vṛttir ujjvalā |
mukhāntimau tathā sandhī bahutālalaya-sthitiḥ ||394|| 307

yathā keli-raivatakam |

atha bhāṇikā –

bhāṇikā ślakṣṇa-nepathyā mukha-nirvahaṇānvitā |
kaiśikī-bhāratī-vṛtti-yuktaikāṅka-vinirmitā ||395|| 308
udātta-nāyikā manda-nāyakātrāṅga-saptakam |
upanyāso'tha vinyāso virodhaḥ sādhasam tathā ||396|| 309
samarpaṇam nivṛttiś ca saṁhāra iti saptamaḥ |
upanyāsaḥ prasaṅgena bhavet kāryasya kīrtanam ||397|| 310
nirveda-vākya-vyutpattir vinyāsa iti sa smṛtaḥ |
bhrānti-nāśo vibodhaḥ syān mithyākhyānam tu sādhasam ||398|| 311
sopalambha-vacaḥ kopa-pīḍayeha samarpaṇam |
nidarśanasyopanyāso nivṛttir iti kathyate | 312
saṁhāra iti ca prāhur yat-kāryasya samāpanam ||399|| 313ab

spāṣṭāny udāharaṇāni | yathā **kāma-dattā** | eteṣām sarveṣām nāṭaka-prakṛitve'pi yathaucityam
yathālābham nāṭakokta-viśeṣa-parigrahaḥ | yatra ca nāṭakoktasyāpi punar upādānam tava tat-
sad-bhāvasya niyamaḥ |

atha śravya-kāvyaṇi –

śravyaṁ śrotavya-mātram tat-padya-gadya-mayaṁ dvidhā ||400|| 313cd

tatra padyamayāny āha –

chando-baddha-padam padyam tena muktena muktakam |

dvābhyām tu yugmakam sāndānitakam tribhir iṣyate | 314
kalāpakam caturbhiś ca pañcabhiḥ kulakam matam ||401||

tatra muktakam, yathā mama –

sāndrānandam anantam avyayam ajam yad yogino'pi kṣaṇam
sākṣāt kartum upāsate prati muhur dhyānaikatānāḥ param |
dhanyās tā mathurā-purī-yuvatayas tad brahma yā kautukād
āliṅganti samālapanti śatadhā'karṣanti cumbanti ca ||

yugmakam, yathā mama –

kim karoṣi karopānte kānte gaṇḍa-sthalim imām |
praṇaya-pravaṇe kānte'naikānte nocitāḥ krudhaḥ ||
iti yāvat kuraṅgākṣim vaktum ihāmahe vayam |
tāvad āvirabhūc cūte madhuro madhupa-dhvaniḥ ||

evam anyāny api |

sarga-bandho mahā-kāvyaṁ tatraiko nāyakaḥ suraḥ | 315
sad-vaṁśaḥ kṣatriyā vāpi dhīrodātta-guṇānvitāḥ ||402||
eka-vaṁśa-bhavā bhūpāḥ kulajā bahavo'pi vā | 316
śṛṅgāra-vīra-sāntānām eko'ṅgī rasa iṣyate ||403||
aṅgāni sarve'pi rasāḥ sarve nāṭaka-sandhayaḥ | 317
itihāsodbhavam vṛttam anyad vā sajjanāśrayam ||404||
catvāras tasya vargāḥ syus teṣv ekaṁ ca phalam bhavet | 318
ādau namaskriyāśir vā vastu-nirdeśa eva vā ||405||
kvacin nindā khalādīnām satām ca guṇa-kīrtanam | 319
eka-vṛtta-mayaḥ padyair avasāne'nya-vṛttakaiḥ ||406||
nātisvalpā nātidīrghāḥ sargā aṣṭādhikā iha | 320
nānā-vṛtta-mayaḥ kvāpi sargaḥ kaścana dṛśyate ||407||
sargānte bhāvi-sargasya kathāyāḥ sūcanam bhavet | 321
sandhyā-sūryendu-rajanī-pradoṣa-dhvānta-vāsarāḥ ||408||
prātar madhyāhna-mṛgayā-śaila-rtu-vana-sāgarāḥ | 322
sambhoga-vipralambhau ca muni-svarga-purādhvarāḥ ||409||
raṇa-prayāṇopayama-mantra-putrodayādayaḥ | 323
varṇanīyā yathā-yogaṁ sāṅgopāṅgā amī iha ||410||
kaver vṛttasya vā nāmnā nāyakasyetarasya vā | 324
nāmāsyā sargopādeya-kathayā sarga-nāma tu ||411||

sandhy-aṅgāni yathā-lābham atra vidheyāni avasāne'nya-vṛttakaiḥ iti bahu-vacanam
avivakṣitam | sāṅgopāṅgā iti jala-keli-madhupānādayaḥ | yathā raghuvamśa-śiśupālavadha-
naiśadhādayaḥ | yathā vā mama rāghava-vilāsādiḥ |

asminn ārṣe punaḥ sargā bhavanty ākhyāna-samjñakāḥ ||412|| 325

asmin mahā-kāvye | yathā mahābhāratam |

**prākṛtair nirmite tasmin sargā āśvāsa-samjñakāḥ |
chandasā skandhakenaitat kvacid galitakair api ||413|| 326**

yathā setubandhaḥ | yathā vā mama kuvalayāśva-caritam |

**apabhramśa-nibaddhe'smin sargāḥ kuḍavakābhidhāḥ |
tathāpabhramśa-yogyāni cchandāmsi vividhāny api ||414|| 327**

yathā karṇa-parākramaḥ |

**bhāṣāvibhāṣāniyamāt kāvyam sarga-samujjhitam |
ekārtha-pravaṇaiḥ padyaiḥ sandhi-sāmagrya-varjitam ||415|| 328**

yathā bhikṣātanam ārya-vilāsaś ca |

khaṇḍa-kāvyam bhavet kāvyasyaika-deśānusāri ca ||416|| 329ab

yathā meghadūtādi |

**koṣaḥ śloka-samūhas tu syād anyonyānapekṣakaḥ | 329cd
vrajyā-krameṇa racitaḥ sa evātimanoramaḥ ||417|| 330ab**

sajātīyānām ekatra sanniveśo vrajyā | yathā muktāvaly-ādiḥ |

atha gadya-kāvyaṇi | tatra gadyam—

**vṛtta-gandhojjhitam gadyam muktakam vṛtta-gandhi ca | 330
bhaved utkalikā-prāyam cūrṇakam ca caturvidham ||418||
ādyam samāsa-rahitam vṛtta-bhāg ayutam param | 331
anyad-dīrgha-samāsādhyam turyam cālpa-samāsakam ||419||**

muktakam, yathā gurur vacasi pṛthur urasi ity ādi |

vṛtta-gandhi, yathā mama—samara-kaṇḍūla-nivīḍa-bhuja-daṇḍa-kuṇḍalīkṛta-kodaṇḍa-
śiṅginītaṅkārojjāgarita-vairi-nagara ity ādi | atra kuṇḍalīkṛta-kodaṇḍa ity anuṣṭub-vṛttasya
pādaḥ | samara-kaṇḍūla- ca iti prathamākṣara-dvaya-rahitas tasyaiva pādaḥ |

utkalikā-prāyaḥ, yathā mamaiva—aṅṣa-visumara-ṅṣida-sara-visara-vidalida-samara-
parigada-pavara-parabala [*aniṣa-visṛmāra-niṣita-śara-visara-vidalita-samara-parigata-pravara-
parabala*] ity ādi |

cūrṇakam, yathā mama—guṇaratna-sāgara ! jagad-eka-nāgara ! kamini-madana ! jana-
rañjana ! ity ādi |

kathāyām sarasam vastu gadyair eva vinirmitam | 332
kvacid atra bhaved āryā kvacid vaktrāpavaktrake |
ādau padyair namaskāraḥ khalāder vṛtta-kīrtanam ||420|| 333

yathā kādambaryādiḥ |

ākhyāyikā kathāvat syāt kaver vaṁśānukīrtanam |
asyām anya-kavīnām ca vṛttam padyam kvacit kvacit ||421|| 334
kathāṁśānām vyavaccheda āśvāsa iti badhyate |
āryā-vaktrāpavaktrāṅām chandasā yena kenacit | 335
anyāpadeśenāśvāsa-mukhe bhāvy-artha-sūcanam ||422||

yathā harṣacaritādiḥ | api tv aniyamo dṛṣṭas tatrāpy anyair udīraṇāt | iti daṇḍy-ācārya-vacanāt
kecit ākhyāyikā nāyakenaiva nibaddhavyā ity āhuḥ | tad ayuktam | ākhyānādayaś ca
kathākhyaikayor evāntarbhāvān na pṛthag uktāḥ | tad uktam daṇḍinaiva—“atraivāntar-
bhaviṣyanti śeṣāś cākhyāna-jātayaḥ” iti | eṣām udāharaṇam pañcatantrādi |

atha gadya-padya-mayāni—

gadya-padya-mayam kāvyam campūr ity abhidhīyate ||423|| 336

yathā deśarāja-caritam |

gadya-padya-mayī rāja-stutir virudam ucyate ||424|| 337ab

yathā viruda-maṇi-mālā |

karambhakam tu bhāṣābhīr vividhābhīr vinirmitam ||425|| 337cd

yathā mama ṣoḍaśa-bhāṣā-mayī praśasti-ratnāvalī |

evam anye'pi bhedā uddeśa-mātra-prasiddhatvād ukta-bhedānatikramāc ca na pṛthag-
lakṣitāḥ |

iti sāhitya-darpaṇe
dṛśya-śravya-kāvya-nirūpaṇo nāma
ṣaṣṭhaḥ paricchedaḥ
||6||

—o)0(o—

(7)

saptamaḥ paricchedaḥ

doṣa-nirūpanaḥ

iha hi prathamataḥ kāvyē doṣa-guṇ-rīty-alāṅkāraṇām avasthiti-kramo darśitaḥ | samprati ke ta
ity apekṣayām uddeśa-krama-prāptānām doṣāṇām svarūpam āha—

rasāpakarṣakā doṣāḥ. ||1|| 1a

asyārthaḥ—prāg eva sphuṭīkṛtaḥ | tad-viśeṣān āha—

. te punaḥ pañcadhā matāḥ |
pade tad-amśe vākye'rthe sambhavanti rase'pi yat ||2|| 1

spaṣṭam | tatra—

duḥśrava trividhāślīlānucitārthāprayuktatāḥ |
grāmyo'pratīta-sandigdha-neyārtha-nihatārthatāḥ ||3|| 2
avācakatvaṁ kliṣṭatvaṁ viruddham atikāritā |
avimṛṣṭa-vidheyāṁśa-bhāvaś ca pada-vākyayoḥ ||4|| 3
kecid doṣā bhavanty eṣu padāmśe'pi pade'param
nirarthakāsamarthatve cyuta-saṁskāratā tathā ||5|| 4

(1) paruṣa-varṇatayā śruti-duḥkhāvahatvaṁ duḥśravatvaṁ, yathā—"kārtārthyam yātu
tanvaṅgī kadānaṅga-vaśamvadā |"

(2) aślīlatvaṁ, vṛidā-jugupsāmaṅgala-vyañjakatvāt trividham | krameṇodāharaṇam, yathā—
"dṛptāri-vijaye rājan sādhanam sumahat tava |" "prasasāra śanair vāyur vināśe tanvi te tadā |"
atra sādhana-vāyu-vināśa-śabdā aślīlāḥ |

(3) "śūrā amaratām yānti paśu-bhūtā raṇādhvare |" atra paśu-padam kātaryam abhivyanaktīti
anucitārthatvam |

(4) aprayuktatvaṁ tathā prasiddhāv api kavibhir anādṛtatvaṁ, yathā—"bhāti padmaḥ
sarovare" | atra "padma"-śabdaḥ puṁ-liṅgaḥ |

(5) grāmyatvaṁ, yathā—"kaṭis te harate manaḥ |" atra kaṭi-śabdo grāmyaḥ |

(6) apratītatvaṁ eka-deśa-mātra-prasiddhatvaṁ, yathā—"yogena dalitāśayaḥ |" atra yoga-
śāstre eva vāsanārtha āśaya-śabdaḥ |

(7) "āsiḥ-paramparām vandyām karṇe kṛtvā kṛpām kuru |" atra vandyām iti kim vandībhūtāyām uta vandanīyām iti **sandehaḥ** |

(8) **neyārthatvam** rūḍhi-prayojanābhāvād aśakti-kṛtam lakṣyārtha-prakāśanam, yathā— "kamale caraṇāghātam mukham sumukhi te'karot |" atra caraṇāghātena nirjitatvam lakṣyam |

(9) **nihatārthatvam** ubhayārthasya śabdasyāprasiddhe'rthe prayogaḥ | yathā—"yamunā-śambaram ambarām vyatānīt" | śambara-śabdo daitye prasiddhaḥ | iha tu jale nihatārthaḥ |

(10) yathā—"gīteṣu karṇam ādatte" | atrān-pūrvō dān-dhātur dānārthe'vācakaḥ |

yathā vā—"dinam me tvayi samprāpte dhvāna-cchannāpi yāminī" | atra dinam iti prakāśa-mayārthe'vācakam |

(11) **kliṣṭatvam** artha-pratīter vyavahitatvam | yathā—kṣīrodajā-vasati-janma-bhuvah prasannāḥ | atra kṣīrodajā lakṣmīḥ, tasyā vasatiḥ padmam, tasya janma-bhuvo jalānīti vyavahitiḥ |

(12) "bhūtaye'stu bhavānīśaḥ" | atra bhavānīśa-śabdo bhavānyāḥ paty-antara-pratīti-kāritvād **viruddha-mati-kṛt** |

(13) vidheyasya vimarśābhāvena guṇī-bhūtatvam **avimṛṣṭa-vidheyāmsatvam** | yathā—"svarga-grāmatikā-viluṅṭhana-vṛthocchūnaiḥ kim ebhir bhujaiḥ |" atra vṛthātvaṁ vidheyam | tac ca samāse guṇībhāvād anuvādyatva-pratīti-kṛt |

yathā vā—"rakṣyāmsy api puraḥ sthātum alaṁ rāmānujasya me |" atra rāmasyeti vācyam |

yathā vā—"āsamudra-kṣitīśānām" | atrāsamudram iti vācyam |

yathā vā—"yatra te patati subhru kaṭākṣaḥ ṣaṣṭha-bāṇa iva pañca-śarasya" | atra ṣaṣṭha ivety utprekṣyam |

yathā vā—"amuktā bhavatā nātha muhūrtam api sā purā" | atrāmuktety atra "nānaḥ prasahya-pratiṣedhatvam" iti vidheyatvam evocitam | yad āhuḥ—

aprādhānyam vidher yatra pratiṣedhe pradhānatā |
prasajya-pratiṣedho'sau kriyayā saha yatra nañ ||

yathā—"nava-jala-dharaḥ samnaddho'yam na dṛpta-niśācaraḥ" | uktodāharaṇe tu tat-puruṣa-samāse guṇībhāvān nañ paryudāsatayā niṣedhasya vidheyatayānavagamaḥ | yad āhuḥ—

pradhānatvam vidher yatra pratiṣedhe'pradhānatā |
paryudāsaḥ sa vijñeyo yatrottara-padena nañ ||

tena—

jugopātmānam atrasto bheje dharmam anāturaḥ |
agrḍhnur ādade so'rthān asaktaḥ sukham anvabhūt ||

atrātrastatvād yam anūdyā mātma-gopanādy eva vidheyam iti nañāḥ paryudāsatayā guṇī-
bhāvo yuktaḥ |

nanu "aśrāddha-bhojī brāhmaṇaḥ" "asūryampaśyā rāja-dārā" ity ādivat "amuktā" ity atrāpi
prasajya-pratiṣedho bhavatīti cet, na | atrāpi yadi bhojanādi-rūpa-kriyāmsena nañāḥ
sambandhaḥ syāt, tadaiva tatra prasajya-pratiṣedhatvaṁ vaktuṁ śakyam | na ca tathā |
viśeṣatayā pradhānena tad-bhojyārthena kartr-amśenaiva nañāḥ sambandhāt | yad āhuḥ—

yad āhuḥ—

śrāddha-bhojana-śīlo hy atra kartā pratīyate |
na tad-bhojana-mātraṁ tu kartarīner vidhānataḥ || iti |

"amuktā" ity atra tu kriyayaiva saha sambandha iti doṣa eva |

ete ca kliṣṭatvādayaḥ samāsa-gatā eva pada-doṣāḥ |

vākye duḥśravatvam, ~~ādyam~~, yathā—

“smarārty-andhaḥ kadā lapsye kārtārthyam virahe tava |”

aślīlatvam, yathā—

“kṛta-pravṛttir anyārthe kavir vāntam samaśnute |”

atra jugupsā-vyañjikāślīlatā |

neyārthatvam, yathā—

“udyat-kamala-lauhityair vakroābhir bhūṣitā tanuḥ |”

atra kamala-lauhityam padma-rāgaḥ, vakrābhir vāmābhiḥ, iti neyārthatā |

kliṣṭatvam, yathā—

dhammillasya na kasya prekṣya nikāmaṁ kuraṅga-śāvākṣyāḥ |
rajyaty apūrva-bandha-vyutpatter mānasaṁ śobhām ||

atra dhammillasya śobhām prekṣya kasya mānasam na rajyatīti sambandhaḥ kliṣṭaḥ |

avimṛṣṭa-vidheyāmśatvam, yathā—"nyakkāro hy ayam eva yad arayaḥ" iti | atra cāyam eva nyakkāra iti nyakkārasya vidheyatvam vivakṣitam | tac ca śabda-racanā-vaiparītyena guṇībhūtam | racanā ca pada-dvayasyāpi viparīteti vākya-doṣaḥ |

“ānandayati te netre yo’sau subhru samāgataḥ |” ity ādiṣu, “yat-tador nitya-sambandhaḥ” iti nyāyād upakrāntasya yac-chabdasya nirākāṅkṣatva-pratītaye tac-chabda-samānārthatayā pratiyamānā idam-etaḍ-adaḥ-śabdā vidheyā eva bhavitum yuktāḥ | atra tu yac-chabda-nikaṭatayānuvāda-pratīti-kṛd evādaḥ śabdaḥ | tac-chabdasyāpi yac-chabda-nikaṭa-sthitasyāpi prasiddha-parāmarśitva-mātram | yathā—yaḥ sa te nayanānanda-dātā rādhe samāgataḥ | yac-chabda-vyavadhānena tu sthitās te nirākāṅkṣatvam avagamayanti | yathā—ānandayati te netre rādhe yaḥ purataḥ sa tu | yatra tu yat-tador ekasyārthatvam sambhavati | tatraikasyopādāne’pi nirākāṅkṣatva-pratītir iti lakṣyate | tathā hi, yac-chabdasyottara-vākya-gatatvenopādāne sāmartyāt pūrva-vākye tac-chabdasyārthatvam | yathā—“ahaṁ jānāmi yaḥ kṛṣṇaḥ |”

evam, “yam sarva-śailāḥ parikalpya vatsam” ity ādāv api | tac-chabdasya ca prakānta-prasiddhānubhūtarthatve yac-chabdasyārthatvam | krameṇa, yathā—“sa hatvā bālinam vīra” ity ādi | “sa vaḥ śaśikalā-maulir” ity ādi | “tām gopa-vaiśā-kamalam” ity ādi | yatra ca yac-chabda-nikaṭa-sthitānām idam ādīnām bhinna-liṅga-vibhaktitvam | tatrāpi nirākāṅkṣatvam eva | krameṇa yathā—

vibhāti mṛgaśāvākṣī yedaṁ bhuvana-bhūṣaṇam |

indur vibhāti yas tena dagdhāḥ pathika-yoṣitaḥ |

kvacid anupādānāt tayor dvayor api sāmartyād avagamaḥ, yathā—

na me śamayitā ko’pi bhārasyety ūrvi mā śucaḥ |
nandasya bhavane ko’pi bālo’sty adbhuta-pauruṣaḥ ||

atra yo’sti sa te bhārasya śamayiteti budhyate |

yad yad viraha-duḥkham me tat ko vāpahariṣyati ||

ity atraiko yac-chabdaḥ sākāṅkṣa iti na vācyam | tathā hi—yad yad ity anena kenacid rūpeṇa sthitam sarvātmakam vastu vivakṣitam | tathābhūtasya tasya tac-chabdena parāmarśaḥ | evam anyeṣāṁ api vākya-gatatvenodāharaṇam bodhyam |

(1) **padāmśe duḥśravatvam, yathā**—“tad gaccha siddhyai kuru deva-kāryam |”

(2) “dhātu-mattām girir dhatte” ity atra mattā-śabdaḥ kṣibārthe **nihataḥ** |

(3) “varṇyate kim mahā-seno vijayo yasya tāraḥ |” atra vijaya iti kṛt-pratyayaḥ kta-pratyayārtho’**vācakaḥ** |

(4) “pāṇiḥ pallava-pelavaḥ” | pelava-śabdasyādyākṣare aślīle |

(5) “saṅgrāme nihatāḥ sūrā vaco-bāṇatvam āgatāḥ |” atra vacaḥ-śabdasya gīḥ-śabda-vācakatve **neyārthatvam** | tathā tatraiva bāṇa-sthāne śareti pāṭhe | atra pada-dvayam api na parivṛtti-saham | jaladhyādau tūttara-padaṁ bāḍavānalādau pūrva-padam |

evam anye’pi yathā-sambhavaṁ padāmśe doṣā jñeyāḥ | nirarthakatvādīnām trayāṇām tu pada-mātra-gatatvenaiva lakṣye sambhavaḥ |

kramaṇa, yathā—

(1) “muñca mānaṁ hi rādhike |” atra hi-śabdo vṛtta-mātra-pūraṇa-prayogaḥ |¹

(2) “kuñjam hanti hari-priyā |” atra hantīti gamanārthe paṭhitam api na tatra samartham |²

(3) “gāṇḍivī kanaka-śilā-nibham bhujābhyām ājaghne viṣama-vilocanasya vakṣaḥ |” “āṇo yama-hanaḥ” [pā. 1.3.28], svāṅga-karmakasyaivātmanepadaṁ niyāmitam |³ iha tu tal-laṅghitam iti vyākaraṇa-lakṣaṇa-hīnatvāc **cyuta-saṁskāratvam** |

nanv atra “ājaghne” iti padasya svato na duṣṭatā, api tu padāntarāpekṣayaivety asya vākya-doṣatā ? maivam | tathā hi guṇa-doṣālaṅkāraṇām śabdārtha-gatatvena vyavasthites tad-anvaya-vyatirekānuvidhāyitvaṁ hetuḥ | iha tu doṣasya “ājaghne” iti pada-mātrasyavānvaya-vyatirekānuvidhāyitvaṁ, padāntarāṇām parivartane’pi tasya tādavasthyād iti pada-doṣatvam eva | tathā yathehātmanepadasya parivṛttāv api na pada-doṣaḥ | tathā han-prakṛter apīti na padāmśa-doṣaḥ | evaṁ “padmaḥ” ity atrāprayuktasya pada-gatatvaṁ bodhyam | evaṁ prakṛtādi-vyākaraṇa-lakṣaṇa-hānāv api cyuta-saṁskāratvam ūhyam |

iha tu śabdānām sarvathāprayogābhāve tv asamarthatvam | virala-prayoge nihatārthatvam | nihatārthatvam anakārtha-śabda-viṣayam | apratītatvaṁ tv ekārthasyāpi śabdasya sārva-trika-prayoga-virahaḥ | aprayuktatvam ekārtha-śabda-viṣayam | asamarthatvam anakārtha-śabda-viṣayam | asamarthatve hantya-ādayo’pi gamanārthe paṭhitāḥ | avācakatve dinādayaḥ prakāśamayādy-arthaṁ na tatheti paraspara-bhedaḥ |

evaṁ pada-doṣa-sajātīyā vākya-doṣā uktāḥ | samprati tad-vijātīyā ucyante |

varṇānām pratikūlatvaṁ luptāhata-visargate |
adhika-nyūna-kathita-padatā-hata-vṛttatāḥ ||6|| 5
patat-prakarṣatā sandhau viśleṣāślīla-kaṣṭatāḥ |
ardhāntaraika-padatā samāpta-punar-āttatā ||7|| 6

¹ nirarthakatva-doṣaḥ |

² asamarthatva-doṣaḥ |

³ “āṇo yama-hanaḥ” [pā. 1.3.28], “svāṅga-karmakāc ca” ity anuśāsana-balād ān-pūrvasya han svāṅga-karmakasyaivātmanepadaṁ niyāmitam |

abhavan mata-sambandhākramāmata-parārthatāḥ |
vācyasyānabhidhānam ca bhagna-prakramatā tathā ||8|| 7
tyāgaḥ prasiddher asthāne nyāsaḥ pada-samāsayoḥ |
saṅkīrṇatā garbhitatā doṣaḥ syur vākya-mātragāḥ ||9|| 8

(1) varṇānām rasānugūṇya-viparītatvaṁ pratikūlatvaṁ, yathā mama—

obaṭṭa(i) ullatṭa(i) saṇe karhipi moṭṭāi no parihaṭṭa(i) |
hiaeṇa phitṭa(i) lajjāi khuṭṭa(i) dihiē sā ||

[udvartayati ulloṭayati śayane karhy api moṭṭayati no parighaṭṭayati |
hṛdayena sphittayati lajjayā khuṭṭayati dhṛteḥ sā ||]

atra ṭa-kārāḥ śrṅgāra-rasa-paripanthinaḥ kevalam śakti-pradarśanāya nibaddhāḥ | eṣāṁ caika-
dvi-tri-catuḥ-prayoge na tādr̥g-rasa-bhaṅga iti na doṣaḥ |

(2) “gatā niśā imā bāle |” atra **luptā visargāḥ** |

(3) **āhatā** o-tvaṁ prāptā **visargā** yatra | yathā—“dhīro vīro naro yāti |”

(4) “pallavākṛti-raktoṣṭhī |” atrākṛti-padam **adhikam** | evaṁ “sadā-śivam naumi pināka-
pāṇim” iti viśeṣaṇam adhikam |

(5) “yadi mayy arpitā dṛṣṭiḥ kim mamendratayā tadā |” atra prathame tvayeti padam **nyūnam** |

(6) “rati-līlā-śramam bhinte sa-līlam anilo vahan |” atra līlā-śabdaḥ **punar-uktaḥ** |

(7) **hata-vṛttam** lakaṇānusaraṇe'py aśravayam | rasān anugūṇam aprāpta-guru-laghu-
bhāvānta-laghu ca | krameṇa, yathā—

“hanta satatam etasyā hṛdayam bhinte manobhavaḥ kupitaḥ |”

“ayi mayi mānini mā kuru mānam |” idaṁ vṛttam hāsya-rasasyaivānukūlam |

“vikasita-sahakāra-bhāra-hāri-parimala eṣa samāgato vasantaḥ |”

yat-padānte laghor api guru-bhāva uktaḥ | tat sarvatra dvitīya-caturtha-pāda-viṣayam |
prathama-tṛtīya-pada-viṣayam tu vasanta-tilakāder eva | atra “pramudita-saurabha āgato
vasanta” iti tu pāṭho yuktaḥ |

anyās tā guṇa-ratna-rohaṇa-bhuvo dhanyā mṛd-anyaiva sā
sā sambhārāḥ khalu te'nya eva vidhinā yair eṣa sṛṣṭo yuvā |
śrīmat-kānti-juṣām dviṣām kara-talāt strīṇām nitamba-sthalād

dr̥ṣṭe yatra patanti mūḍha-manasām astrāṇi vastrāṇi ca ||¹

atra “vastrāṇi ca” iti bandhasya ślathatva-śrutiḥ | “vastrāṇy api” iti pāṭhe tu dārḍhyam iti na doṣaḥ | “idam aprāpta-guru-laghu-bhāvānta-laghu” iti kāvya-prakāśa-kāraḥ | vastutas tu lakṣaṇānusaraṇe’py aśravyam ity anye |

(8) projjvalaj-jvalana-jvālā-vikātoru-saṭā-cchaṭaḥ |
śvāsa-kṣipta-kula-kṣmā-bhṛt pātu vo nara-keśarī ||

atra krameṇānuprāsa-prakarṣaḥ patitaḥ |

(9) "dalite utpale ete akṣiṇī amalāṅgi te |" evaṁ-vidha-sandhi-viśleṣasyāsakṛt prayoga eva doṣaḥ | anuśāsanam ullaṅghya vṛtta-bhaṅga-bhaya-mātreṇa sandhi-viśleṣasya tu sakṛd api | yathā—“vāsavāśā-mukhe bhāti induś candana-binduvat |”

(10) "calaṅḍāmara-ceṣṭitaḥ |" ity atra sandhau jugupsā-vyañjakam aślilatvam |

(11) "urvy asāv atra tarv-ālī marv-ante cārv-avasthitiḥ |"² atra sandhau kaṣṭatvam |

(12) indur vibhāti karpūra-gaurair dhavalayan karaiḥ |
jagan mā kuru tanvaṅgi mānaṁ pādānate priye ||

atra jagad iti prathamārdhe paṭhitum ucitam |

(13) nāśayanto ghana-dhvāntaṁ tāpayanto viyoginaḥ |
patanti śāśinaḥ pādā bhāsayantaḥ kṣamā-talam ||

atra caturtha-pādo vākye samāptāv api punar-upāttaḥ |

(14) abhavan-mata-sambandho, yathā—

yā jaya-śrīr manojasya yayā jagad-alaṅkṛtam |
yāmeṅākṣīm vinā prāṇā viphalā me kuto’dya sā ||

atra yac-chabda-nirdiṣṭānām vākyānām paraspara-nirapekṣātvāt tad-ekāntaḥ-pātinā tv eṅākṣī-śabdenānyeṣām sambandhaḥ kaver abhimato’pi nopapadyata eva | “yām vināmī vṛthā prāṇā eṅākṣī sā kuto’dya me” iti tac-chabda-nirdiṣṭa-vākyāntaḥ-pātitve’pi yac-chabda-nirdiṣṭa-vākyaiḥ sambandho ghaṭate |

yathā vā—“ikṣase yat kaṭākṣeṇa tadā dhanvī manobhavaḥ” | atra “yad” ity anena “tad” ity anena sambandho na ghaṭate | “ikṣase cet” iti tu yuktaḥ pāṭhaḥ |

¹ Kāvya-prakāśa 218

² kā.pra. 214.

yathā vā—

 jyotsnā-cayaḥ payaḥ-pūras tārakāḥ kairavāṇi ca |
 rājati vyoma-kāsāra-rājahamsaḥ sudhākarah ||

atra vyoma-kāsāra-śabdasya samāse guṇi-bhāvāt tad-arthasya na sarvaiḥ samyogaḥ |
vidheyāvimarśe yad evāvimṛṣtam tad eva duṣtam | iha tu pradhānasya kāsāra-padārthasya
prādhānyenāpratīteḥ sarvo'pi payaḥ-pūrādi-śabdārthas tad-aṅgatayā na pratiyate iti sarva-
vākyārtha-virodhāvabhāsa ity ubhayor bhedaḥ |

 anena chindatā mātuḥ kaṅṭham paraśunā tava |
 baddha-spardhaḥ kṛpāṇo'yaṁ lajjate mama bhārgava ||

atra “bhārgava-nindāyām prayuktasya māṭṛ-kaṅṭha-cchedana-karṭṛtvasya paraśunā
sambandho na yuktaḥ” iti prācyāḥ | “paraśu-nindā-mukhena bhārgava-nindādhikeyam eva
vaidagdhyam dyotayati” ity ādhunikāḥ |

(15) **akramatā, yathā—**

 samaya eva karoti balābalaṁ praṇigadanta itīva śarīriṇām |
 śaradi hamsa-ravāḥ paruṣīkṛta-svara-mayūram ayū-ramaṇīyatām ||

atra parāmṛśyamāna-vākyānantaram eva iti-śabda-prayogo yujyate | na tu praṇigadanta ity
anantaram | evam—

 dvayaṁ gataṁ samprati śocanīyatām
 samāgama-prārthanayā kapālinaḥ |
 kalā ca sā kāntimatī kalāvatas
 tvam asya lokasya ca netra-kaumudī ||¹

atra tvam ity anantaram eva ca-kāro yuktaḥ |

(16) **amata-parārthatā, yathā—**“rāma-manmatha-śareṇa tāḍitā”² ity ādi | atra śṛṅgāra-rasasya
vyañjako dvitīyo'rthaḥ prakṛta-rasa-virodhivād anīṣṭaḥ |

(17) **vācyasyānabhidhānam, yathā—**“vyatikrama-lavam kaṁ me vīkṣya vāmākṣi kupyasi |”
atra vyatikrama-lavam apīty apir avaśyaṁ vaktavyo noktaḥ | nyūna-padatve vācaka-
padasyaiva nyūnatā vivakṣitā | apes tu tathātvam ity anayor bhedaḥ | evam anyatrāpi |

yathā vā—“caraṇānata-kāntāyās tanvi kopas tathāpi te” | atra caraṇānata-kāntāsīti vācyam |

(18) **bhagna-prakramatā, yathā—**“evam ukto mitra-mukhyai rāvaṇaḥ pratyabhāṣata |” atra
vaca-dhātunā prakrāntam prativacanam api tenaiva vaktum ucitam | tena “rāvaṇaḥ

¹ kā.pra. 186, 252.

² kā.pra. 254.

pratyavocata” iti pāṭho yuktaḥ | evaṁ ca sati na kathita-padatva-doṣaḥ | tasyoddeśya vyatirika-
viṣayakatvāt | iha hi vacana-prativacanayor uddeśya-pratinirdeśitvam | yathā—“udeti savitā
tāmras tāmra evāstam eti”¹ ity atra hi yadi padāntareṇa sa evārthaḥ pratipādyate tadānyo'rtha
iva bhāsamānaḥ pratītiṁ sthagayati |

yathā vā—

te himālayam āmantrya
punaḥ prekṣya ca śūlinam |
siddham cāsmāi nivedyārtham
tad viśṣṭāḥ kham udyayuḥ || (ku.sām. 6)

atra “asmai” itīdamā prakrāntasya tenaiva tat-samānābhyām etad adaḥ-śabdābhyām vā
parāmarśo yukto, na tac-chabdena |

yathā vā—“udanvacchinnā bhūḥ sa ca patir apām yojana-śatam” | atra “mitā bhūḥ patyāpām
sa ca patir apām” iti yuktaḥ pāṭhaḥ |

evaṁ—

yaśo'dhigantum sukha-lipsayā vā
manuṣya-saṅkhyām ativartitum vā |
nirutsukānām abhiyoga-bhājām
samutsukevāṅkam upaiti siddhiḥ || (ki.a. 3.40)²

atra “sukham īhitum” ity ucitam |

(19) prasiddhi-tyāgo, yathā—“ghoro vārimucām ravaḥ” | atra meghānām garjitam eva
prasiddham | yad āhuḥ—

mañjīrādiṣu raṇita-prāyam pakṣiṣu kūjita-prabhṛti |
svanita-maṇitādi surate meghādiṣu garjita-mukham || ity ādi |

(20) asthāna-padatā, yathā—

tīrthe tadiye gaja-setu-bandhāt
pratīpagām uttarato'sya gaṅgām |
ayatna-bāla-vyajani-babhūvur
hamsā nabho-laṅghana-lola-pakṣāḥ || [ra.vam. 16.33]

atra tadiya-padāt pūrvam gaṅgām ity asya pāṭho yuktaḥ | evam—“hitān na yaḥ samśṛṇue sa
kim prabhuḥ” | atra “samśṛṇuta” ity ataḥ pūrvam nañāḥ sthitir ucitā |

¹ kā.pra. 244.

² kā.pra. 245.

atra ca nahir asthāna-patitaḥ | atra pada-mātrasyāsthāne niveśe'pi sarvam eva vākyam
vivakṣitārtha-pratyāyane mantharam iti vākya-doṣatā | evam anyatrāpi |

iha kecid āhuḥ—“pada-śabdena vācakam eva prāyaśo nigadyate | na ca naño vācakatā
nirvivādāt svātantryeṅārtha-bodha-virahāt iti | yathā “dvayam gatam” ity ādau tvam ity
anantaram ca-kārānupādānād akramatā tathehātrāpī |

(21) **asthānastha-samāsātā, yathā—**

adyāpi stana-śaila-durga-viṣame kṛṣṇa-priyāṅam hṛdi
sthātum vāñchati māna eṣa dhig iti krodhād ivālohitaḥ |
udyan duratara-prasārīta-karaḥ karṣaty asau tat-kṣaṇāt
phullat kairava-koṣa-niḥsarad-ali-śreṇī kṛpāṅīm śāśī ||¹

atra kopina uktau samāso na kṛtaḥ | kaver uktau kṛtaḥ |

(22) vākyāntara-padānām vākyāntare'nupraveśaḥ **saṅkīrṇatvam** | yathā—“candram muñca
kuraṅgākṣi paśya mānam nabho'ṅgane |” atra “nabho'ṅgane candram paśya mānam muñca”
iti yuktam | “kliṣṭatvam eka-vākya-viṣayam” ity asmād bhinnam |

(23) vākyāntara-madhye vākyāntarānupraveśo **garbhitvam** | yathā—

ramaṇe caraṇa-prānte praṇati-pravaṇe'dhunā |
vadāmi sakhi tattvam te kadācin nocitāḥ krudhaḥ ||

--o)0(o--

artha-doṣān āha—

apuṣṭa-duṣkrama-grāmya-vyāhatāślīla-kaṣṭatāḥ |
anavīkṛta-nirhetu-prakāśita-viruddhatāḥ ||10|| 9
sandigdha-punaruktatve khyāti-vidyā-viruddhate |
sākāṅkṣatā-sahacara-bhinnatāsthāna-yuktatā ||11|| 10
aviśeṣe viśeṣaś cāniyame niyamas tathā |
tayor viparyayo vidhy-anuvādāyuktate tathā | 11
nirmukta-punaruktatvam artha-doṣāḥ prakīrtitāḥ ||12|| 12ab

tad-viparyayo viśeṣe'viśeṣo niyame'niyamaś ca |

(1) atra **apuṣṭatvam** mukhyānupakāritvam | yathā—“vilokya vitate vyomni vidhum muñca
ruṣam priye |” atra vitata-śabdo māna-tyāgam prati na kiñcid upakurute | adhika-padatve
padārthānvaya-pratīteḥ sama-kālam eva bādha-pratibhāsaḥ | iha tu paścād iti viśeṣaḥ |

¹ kā.pra. 238.

(2) **duṣkramatā**, yathā—“dehi me vājinam rājan gajendram vā madālasam |” atra gajendrasya prathamam yācanam ucitam |

(3) **grāmyatā**, yathā—“svapihi tvam samipe me svapimy evādhunā priye |” atrārtho grāmyaḥ |

(4) kasyacit prāg utkārṣam apakarṣam vābhidhāya paścāt tad anyathā pratipādanam **vyāhatatvam**, yathā—

haranti hṛdayam yūnām na navendu-kalādayaḥ |
vikṣyate yair iyam tanvī loka-locana-candrikā ||

atra yeṣām indu-kalā nānanda-hetus teṣām evānandāya tanvyās candrikātvāropāḥ |

(5) **aślīlatā**, yathā—

hantum eva pravṛttasya stabdhasya vivaraiṣiṇaḥ |
yathāśu jāyate pāto na tathā punar unnatiḥ ||¹

atrārtho’ślīlaḥ |

(6) **kaṣṭatā**, yathā—arthasya durūhatvam kaṣṭatvam |

varṣaty etad aharpatir na tu ghano dhāma-stham accham payaḥ
satyam sāvituḥ sutā sura-sarīt puro yayā plāvitaḥ |
vyāsasyoktiṣu viśvasity api na kaḥ śraddhā na kasya śrutau
na pratyeti tathāpi mugdha-hariṇī bhāsvan-marīciṣv apaḥ ||

atra yasmāt sūryād vṛṣṭer yamunāyās ca prabhavas tasmāt tayor jalam api sūrya-prabhavam |
tataś ca sūrya-marīciām jala-pratyaya-hetutvam ucitam | tathāpi mṛgī-bhrāntatvāt tatra jala-
pratyayam na karoti | ayam aprastuto’py artho durbodhaḥ | dūre cāsmāt prastutārtha-bodha
iti kaṣṭārthatvam |

(7) **anavīkṛtatā**, yathā—

sadā carati khe bhānuḥ sadā vahati mārutaḥ |
sadā dhatte bhuvam śeṣaḥ sadā dhīro’vikatthanah ||

atra sadety anavīkṛtam | atrāsya padasya paryāyāntareṇopādāne’pi yadi nānyad vicchity-
antaram, tadāsya doṣasya sad-bhāva iti kathita-padatvād bhedaḥ |

navīkṛtatvam, yathā—

¹ kā.pra. 285.

bhānuḥ sakṛd-yukta-turaṅga eva
rātrindivam gandhavahaḥ prayāti |
bibharti śeṣaḥ satataṁ dharitrīm
ṣaṣṭhāmśa-vṛtter api dharma eṣaḥ || [kālīdāsa] iti |

(8) **nirhetutā**, yathā—

gr̥hītaṁ yenāsiḥ paribhava-bhayān nocitam api
prabhāvād yasyābhūn na khalu tava kaścin na viṣayaḥ |
parityaktaṁ tena tvam asi suta-śokān na tu bhayād
vimokṣye śāstra tvām aham api yataḥ svasti bhavate || (ve.sam. 3.19)

atra dvitīya-śāstra-mocane hetur nokta iti nirhetutvam |

(9) **prakāśita-viruddhatā**, yathā—“kumāras te narādhiśa śriyaṁ samadhir gacchatu |” atra
“tvam mriyasva” iti viruddhārtha-prakāśanāt prakāśita-viruddhatvam |

(10) **sandigdhatā**, yathā—“acalā abalā vā syuḥ sevyā brūta maṇiṣiṇaḥ |” atra prakaraṇābhāvāc
chānta-śṛṅgāriṇoḥ ko vakteti niścayābhāvāt sandigdhatvam |

(11) **punaruktatvam**, yathā—

sahasā vidadhīta na kriyām avivekaḥ paramāpadām padam |
vṛṇvate hi vimṛśya-kāriṇam guṇa-lubdhāḥ svayam eva sampadaḥ ||

atra dvitīyārdha-vyatiरेकेṇa dvitīya-pādasyaivārtha iti punar-uktatā |

(12) **prasiddhi-viruddhatā**, yathā—“tataś cacāra samare śita-sūla-dharo hariḥ |” atra hareḥ
sūlam loke'prasiddham |

yathā vā—“pādāghātād aśokas te sañjātānkura-kaṇṭakaḥ |” atra pādāghātād aśokeṣu puṣpam
eva jāyate iti prasiddham | na tv ankura iti kavi-samaya-khyāti-viruddhatā |

(13) **vidyā-viruddhatā**, yathā—“adhare karaḥ kṣataṁ mṛgākṣyāḥ |” atra śṛṅgāra-śāstra-
viruddhatvād vidyā-viruddhatā | evam anya-śāstra-viruddhatvam api |

(14) **sākāṅkṣatā**, yathā—

aśāsya dhanuṣo bhaṅgam kṣatrasya ca samunnatim |
strī-ratnam ca katham nāma mṛṣyate bhārgāvo'dhunā ||

atra strī-ratnam upekṣitum iti sākāṅkṣā |

(15) **sahacara-bhinnatā**, yathā—

sajjano durgatau magnaḥ kāmīnī galita-stanī |
khalah pūjyaḥ samajyāyām tāpāya mama cetasaḥ ||

atra sajjanaḥ kāmīnī ca śobhanau tat-sahacaraḥ khalo’śobhana iti sahacara-bhinnatvam |

(16) **asthāna-yuktatā**—

ājñā śakra-śikhāmaṇi-praṇayinī śāstrāṇi cakṣur navam
bhaktir bhūta-patau pinākini padam laṅketi divyā purī |
utpattir druhiṇānvaye ca tad aho nedṛg varo labhyate
syāc ced eṣa na rāvaṇaḥ kva nu punaḥ sarvatra sarve guṇāḥ ||¹

atra “na rāvaṇaḥ” ity atra eva samāpyam |

(17) **aviśeṣo**, yathā—“hīrakāṇām nidher asya sindhoḥ kim varṇayāmahe |” atra ratnānām
nidher ity aviśeṣa eva vācyaḥ |

(18) **aniyame niyamo**, yathā—

āvarta eva nābhis te netre nīla-saroruhe |
bhaṅgās ca valayas tena tvaṁ lāvaṇyāmbu-vāpikā ||

atrāvarta eveti niyamo na vācyaḥ |

(19) **viśeṣe’viśeṣo**, yathā—“yānti nīla-nicolinyo rajanīṣv abhisārikāḥ |” atra tamisrāsv iti
rajanī-viśeṣo vācyaḥ |

(20) **niyame’niyamo**, yathā—“āpāta-surase bhoge nimagnaḥ kim nu kurvate |” atra āpāta
eveti niyamo vācyaḥ |

nanu, vācyānabhidhāne vyatikrama-lavam ity ādau aper abhāvaḥ | iha eva-kārasyeti ko’nayor
bhedaḥ | atrāha— vyatikramety ādau: niyamasya vacanam eva pṛthag-bhūtaṁ niyama-
parivṛtter viśayaḥ iti | tan na tathā saty api dvayoḥ śabdārtha-doṣatāyām niyāmakābhāvāt | tat
kā gatiḥ iti cet ? vyatikrama-lavaṁ ity ādau śabdoccāraṇānantaram eva doṣa iti pratibhāsate |
iha tv artha-pratyayānantaram eveti bhedaḥ | evaṁ ca śabda-parivṛtti-sahatvāsahatvābhyām
pūrvair ādṛto’pi śabdārtha-doṣa-vibhāga eva paryavasyatīti yo doṣaḥ śabda-parivṛtṭy-asahaḥ sa
śabda-doṣa eva | yaḥ padārthānvaya-pratīty-anantara-bodhyaḥ so’rthāśraya iti | evaṁ
cāniyama-parivṛtṭyāder apy adhika-padatvāder bhedo boddhavyaḥ | amata-parārthatve tu
“rāma-manmatha-śareṇa” ity ādau niyamena vākya-vyāpītvābhiprāyād vākya-doṣatā |
aślīlatvādau tu na niyamena vākya-vyāpītvam iti |

(21) **vidhy-ayuktatā**, yathā—“ānandita-sva-pakṣo’sau para-pakṣān haniṣyati |” atra para-
pakṣān hatvā sva-pakṣam ānandayīṣyatīti vidheyam |

¹ kā.pra. 278.

(22) anuvādāyuktatā, yathā—

caṇḍīśa-cūḍābharaṇa candra loka-tamopaha !
virahi-prāṇa-haraṇa kdarthaya na mām vṛthā ||

atra virahiṇa uktau tṛtīya-pādasyārtho nānuvādyah |

(23) nirmukta-punaruktatā, yathā—

lagnaṁ rāgāvṛtāṅgyā sudṛḍham iha yayaivāsi-yaṣṭyāri-kaṇṭhe
mātaṅgānām apīhopari para-puruṣair yā ca dṛṣṭā patantī |
tat-sakto'yaṁ na kiñcid gaṇayati viditaṁ te'stu tenāsmi dattā
bhṛtyebhyaḥ śrī-niyogād gaditum iti gatevāmbudhiṁ yasya kīrtiḥ ||¹

atra viditaṁ te'stv ity anena samāpitam api vacanaṁ tenety ādinā punar upāttam ||

--o)0(o--

atha rasa-doṣān āha—

rasasyoktiḥ sva-śabdena sthāyi-sañcāriṇor api | 12
paripanthir asāṅgasya vibhāvādeḥ parigrahaḥ ||13||
ākṣepaḥ kalpitaḥ kṛcchrād anubhāva-vibhāvayoḥ | 13
akāṇḍe prathana-cchedau tathā dīptiḥ punaḥ punaḥ ||14||
aṅgino'nanusandhānam anaṅgasya ca kīrtanam | 14
ativistṛtir aṅgasya prakṛtīnām viparyayaḥ |
arthānaucityam anye ca doṣā rasa-gatā matāḥ ||15|| 15

(1) rasasya sva-śabdo rasa-śabdaḥ śṛṅgārādi-śabdaś ca | krameṇa, yathā—

“tam udvikṣya kuraṅgākṣī raso naḥ ko'py ajāyata |”

“candra-maṇḍalam ālokya śṛṅgāre'maganam antaram |”

(2) sthāyi-bhāvasya sva-śabda-vācyatvaṁ, yathā—

“ajāyata ratis tasyās tvayi locana-gocare |”

(3) vyabhicāriṇaḥ sva-śabda-vācyatvaṁ, yathā—

“jātā lajjavati mugdhā priyasya paricumbane |”

¹ kā.pra. 241, 253, 280.

atra prathame pāde “āsīn mukulitākṣī sā” iti lajjāyā evānubhāva-mukhena kathane yuktaḥ pāṭhaḥ |

(4) “mānam mā kuru tanvaṅgi jñātvā yauvanam asthiram” | atra yauvanāsthairya-nivedanam śṛṅgārasya paripanthinaḥ śānta-rasasyāṅgam śāntasyaiva ca vibhāva iti śṛṅgāre tat-parigraho na yuktaḥ |

(5) dhavalayati śīsira-rociṣi bhuvana-talam loka-locanānande |
īṣat kṣipta-kaṭākṣā smeramukhī sā nirīkṣitā gopī ||

atra śṛṅgāra-rasasya uddīpanāmbana-vibhāvāv anubhāva-paryavasāyinau sthitāv ity eṣā **kaṣṭa-kalpanā** | svairatayā ceṣṭite'pi tat-sambhavāt |

(6) pariharati ratim matim lunite
skhalati bhṛṣam parivartate ca bhūyaḥ |
iti bata viṣamā dasāsya deham
paribhavati prathamam kim atra kurmaḥ ||¹

iha rati-parihārādīnām karuṇādāv api sambhavati | kāmīnī-rūpo vibhāvaḥ **kṛcchrād**
ākṣepyāḥ |

(7) **akāṇḍe prathanam**, yathā veṇī-sambhāre dvitīyāṅke pravartamānāneka-vīra-saṅkṣaye'kāle duryodhanasya bhānumatyā saha śṛṅgāra-prathanam |

(8) **chedo**, yathā vīra-carite rāghava-bhārgavayor dhārādhīrūḍhe'nyonya-samrambhe “kaṅkaṇa-mocānyā gacchāmi” iti rāghavasyoktiḥ |

(9) **punaḥ punar dīptir**, yathā kumāra-sambhave rati-vilāpe |

(10) **aṅgino'nanusandhānam**, yathā ratnāvalyām caturthāṅke bābhavyāgamane sāgarikāyā vismr̥tiḥ |

(11) **anaṅgasya kīrtanam**, yathā karpūra-mañjaryām rāja-nāyikayoḥ svayam kṛtam vasantasya varṇanam anādr̥tya vandi-varṇita-prasāmsā |

(12) **aṅgasyātivistr̥tir**, yathā kirāte surāṅganā-vilāsādi |

(13) **prakṛtayo divyā adivyā divyādivyās ceti** | teṣām ca dhīrodāttādītā | teṣām apy uttama-madhyamādhamatvam | teṣu ca yo yathā-bhūtas tasyāyathā-varṇane prakṛti-viparyāyo doṣaḥ | yathā dhīrodāttasya rāmasya dhīroddhatavat chadmanā bāli-vadhaḥ |

¹ kā.pra. 326.

yathā vā, kumāra-sambhave pārvatī-maheśvarayoḥ sambhoga-śṛṅgāra-varṇanam | idam hi pitroḥ sambhoga-varṇanam ivātyantam anucitam ity āhuḥ |

(13) [arthānaucityam |] anyad apy anaucityam deśa-kālādīnām anyathā yad varṇanam | tathā sati kāvyasyāsatyatā-pratibhāsenā vineyānām unmukhikārāsambhavaḥ |

ebhyaḥ pṛthag-alaṅkāra-doṣāṅām naiva sambhavaḥ ||16|| 15ef

ebhya ukta-doṣebhyaḥ | tathā hi—upamāyām asādrśyāsambhavayoḥ | upamānasya jāti-pramāṇa-gata-nyūnatvādhikatvayoḥ | arthāntara-nyāse utprekṣitārtha-samarthena cānucitatvam | krameṇa, yathā—

“grathnāmi kāvya-śāsinam vitatārtha-raśmim”¹

“prajvalaj-jaladhārāvan nipatanti śarās tava |”

“caṇḍāla iva rājāsau saṅgrāme’dhika-sāhasaḥ |”

“karpūra-khaṇḍa iva rājati candra-bimbam |”

“haravan nīlakaṇṭho’yam virājati śikhāvalaḥ |”

“stanāv adri-samānu te”

divākarād rakṣati yo guhāsu
līnam divā bhītam ivāndhakāram |
kṣudre’pi nūnam śaraṇam prapanne
mamatvam uccaiḥ śirasām satīva || [ku.sam. 1.12]²

evam ādiṣūtprekṣitārthasyāsambhūtatayaiva pratibhāsanam svarūpam ity anucitam eva tat-samarthanam |

yamakasya pādātṛaya-gatasya aprayuktatvam doṣaḥ, yathā—

sahasābhijanaiḥ snigdhaiḥ sahasā kuñja-mandiram |
udite rajanī-nāthe sahasā yāti sundarī ||

utprekṣāyām yathā-śabdasyotprekṣā-dyotakatve’vācakatvam, yathā—“eṣa mūrto yathā dharmāḥ kṣitipo rakṣati kṣitim |”

evam anuprāse vṛtti-viruddhasya pratikūla-varṇatvam, yathā—“obaṭṭa(i) ullaṭṭa(i)” ity ādau |

¹ kā.pra. 597.

² kā.pra. 600

upamāyām ca sādharma-dharmasyādhika-nyūnatvayor **adhika-padatvaṁ nyūna-padatvaṁ**
ca | krameṇa, yathā—

nayana-jyotiṣā bhāti śambhur bhūti-sita-dyutiḥ |
vidyuteva śaran-megho nīla-vārīda-khaṇḍa-bhṛt ||

atra bhagavato nīlakaṇṭhatvasyāpratipādanāc caturtha-pādo'dhikaḥ |

kamalāliṅgitaḥ tāra-hāra-hārī murāṁ dviṣan |
vidyud vibhūṣito nīla-jīmūta iva rājate ||

atropamānasya sabalākatvaṁ vācyam |

asyām evopamānopameyayor liṅga-vacana-bhedasya kāla-puruṣa-vidhy-ādi-bhedasya ca
bhagna-prakramatvaṁ, krameṇodāharaṇam—

- (1) “sudheva vimalaś candrah”
- (2) “jyotsnā iva sitā kīrtiḥ”
- (3) “kāpy abhikhyā tayor āsīd vrajatoḥ śuddha-veṣayoḥ |”
- (4) “hima-nirmuktayor yoge citrā-candramasor iva |” atra tathābhūta-citrā-candramasoḥ
śobhā na khalv āsīd api tu sarvadaiva bhavati |
- (5) “lateva rājase tanvi |” atra latā rājate, tvaṁ tu rājase |
- (6) “ciraṁ jīvatu te sūnur mārkaṇḍeya-munir yathā |” atra mārkaṇḍeya-munir jīvaty eva |
na khalv etad asya jīvatv ity anena vidheyam |

iha tu yatra liṅga-vacana-bhede'pi na sādharma-dharmasyānyathā-bhāvas tatra na doṣaḥ |
krameṇodāharaṇam—

“mukhaṁ candra ivābhāti”

tad veṣo'sadrśo'nyābhiḥ strībhir madhuratābhṛtaḥ |
dadhate sma parām śobhām tadīyā vibhramā iva ||

pūrvodāharaṇeṣu tu upamānopameyayor ekasyaiva sādharma-dharmenānvaya-siddheḥ
prakrāntasyārthasya sphuṭo'nirvāhaḥ |

evam anuprāse vaikalyāsya **apuṣṭārthatvaṁ**, yathā—

anaṇu-raṇan-maṇi-mekhalam

avirata-siñjāna-mañju-mañjīram |
parisaraṇam aruṇa-caraṇe
raṇaraṇakam akāraṇam kurute ||¹

evam samāsoktau sādharma-viśeṣaṇa-vaśāt parārthasya pratītvā api punas tasya
śabdenopādānasyāprastuta-praśamsāyām vyañjanayaiva prastutārthāvagatēḥ śabdena tad-
abhidhānasya ca punaruktatvam | krameṇodāharaṇam—

anurāgavantam api locanayor
dadhataṁ vapuḥ sukham atāpa-karam |
nirakāsayad ravim apeta-vasuṁ
viyad-ālayād apara-dig-gaṇikā || [māgha 9.10]²

atrāpara-dig ity etāvataiva tasyā gaṇikātvam pratīyate |

āhūteṣu vihaṅgameṣu maśako nāyān puro vāryate
madhye vā dhuri vā vasaṁ tṛṇa-mañir dhatte mañinām dhuram |
khadyoto'pi na kampate pracalituṁ madhye'pi tejasvinām
dhik sāmānyam acetasaṁ prabhum ivānāmṛṣṭa-tattvāntaram ||³

atrācetasah prabhor abhidhānam anucitam |

evam anuprāse prasiddhy-abhāvasya khyāta-viruddhatvam | yathā—

cakrādhiṣṭhitatām cakrī gotraṁ gotrabhid ucchritam |
vṛṣaṁ vṛṣabha-ketuś ca prāyacchannasya bhūbhujah ||

ukta-doṣāṇām ca kvacid doṣatvam kvacid guṇatvam apīty āha—

**vaktari krodha-samyukte tathā vācye samuddhate |
raudrādaḥ ca rase'tyantam duḥśravatvam guṇo bhavet ||17|| 16**

eṣu cāsvāda-svarūpa-viśeṣātmaka-mukhya-guṇa-prakarṣopayogitvād guṇa iti vyapadeśo
bhāktah | krameṇa, yathā—

tad-viccheda-kṛśasya kaṇṭha-luṭhita-prāṇasya me nirdayam
krūraḥ pañca-śaraḥ śarair atīśitair bhindan mano nirbharam |
śambhor bhūta-kṛpā-vidheya-manasaḥ proddāmanetrānala-
jvālājāla-karālitaḥ punar asāv āstām samastātmanā ||

atra śṛṅgāre sa-kopā kṛṣṇa-kāminī vaktrī |

¹ kā.pra. 582

² dhvanyāloka 1.13.

³ bhallaṭa-śatakam 69.

mūrdha-vyādhūyamāna-dhvana-damaradhunī-lola-kallola-jālo-
ddhūtāmbhaḥ-kṣoda-dambhāt prasabham abhinabhaḥ-kṣipta-nakṣatra-lakṣam |
ūrdhva-nyastānghri-daṇḍa-bhrami-bhara-rabhasodyan-nabhasvat-pravega-
bhrānta-brahmāṇḍa-khaṇḍam pravitaratu śivam śāmbhavam tāṇḍavam vaḥ ||

atrodhata-tāṇḍavam vācyam | ime padye mama |

raudrādi-rasatva etad dvitayāpekṣayāpi duḥśravatvam atyantam guṇaḥ | yathā—
“utkṛtyotkṛtya kṛttam” ity ādi |¹ atra bibhatso rasaḥ |

suratāmbha-goṣṭhyādāv aślīlatvam tathā punaḥ ||18|| 17ab

tathā punar iti guṇa eva | yathā—

kari-hastena sambādhe praviśyāntar-viloḍite |
upasarpan dhvajaḥ puṁsaḥ sādhanāntar virājate ||

atra hi suratāmbha-goṣṭhyām—“tāmbūla-dāna-vidhinā visṛjed vayasyām dvyarthaiḥ padaiḥ
piśunayec ca rahasyam vastu” iti hi kāma-śāstra-sthitiḥ |

ādi-śabdāc chama-kathā-prabhṛtiṣu boddhavyam |

syātām adoṣau śleṣādu nihatārthāprayuktate ||19|| 17cd

yathā—

parvata-bhedi pavitraṁ jaitraṁ
narakasya bahu-mataṁ gahanam |
harim iva harim iva harim iva
sura-sarid-ambhaḥ patan namata ||

atrendra-pakṣe pavitra-śabdo nihatārthaḥ | simha-pakṣe mataṅga-śabdo
mātaṅgārthe'prayuktaḥ |

guṇaḥ syād apratītatvam jñatvam ced vakṛ-vācyayoḥ ||20|| 18ab

yathā—

tvām āmānanti prakṛtiṁ puruṣārtha-pravartinīm |
tvad-darśanam udāsīnam tvām eva puruṣam viduḥ || [ku.sam. 2.13]

svayam vāpi parāmr̥ṣe ||21|| 18c

¹ See above 3.246.

apratītatvaṃ guṇa ity anuṣajyate | yathā—

yuktaḥ kalābhis tamasāṃ vivṛddhyai
kṣīṇaś ca bhāti kṣataye ya eṣāṃ |
śuddhaṃ nirālamba-padāvalambaṃ
tam ātma-candraṃ pariśīlayāmi ||

. kathitaṃ ca padaṃ punaḥ | 18d
vihitasyānuvādyatve viśāde vismaye krudhi ||22||
dainye'tha lāṭānuprāse'nukampāyāṃ prasādane | 19
arthāntara-saṅkramita-vācye harṣe'vadhāraṇe ||23||

guṇa ity eva, yathā—

"udeti savitā tāmraḥ" ity ādi | atra vihitānuvādaḥ |

"hanta hanta gataḥ kānto vasante sakhi nāgataḥ |" atra viśādaḥ |

"citram citram anākāśe katham sumukhi candramāḥ |" atra vismayaḥ |

"sunayane nayane nidhehi |" iti lāṭānuprāsaḥ |

"nayane tasyaiva nayane ca |" ity ādāv arthāntara-saṅkramita-vācyo dhvaniḥ | evam anyatra |

sandighatvaṃ tathā vyāja-stuti-paryavasāyi cet ||24|| 20

guṇa ity eva, yathā—

pṛthukārta-svara-pātraṃ bhūṣita-niḥśeṣa-parijanaṃ kṛṣṇa |
vilasat-kareṇu-gahanam samprati samam āvayoḥ sadanam ||¹

vaiyākaraṇa-mukhye tu pratipādye'tha vaktari |
kaṣṭatvaṃ duḥśravatvaṃ vā ||25|| 21abc

guṇa ity eva | yathā—

dī-dhī-vevīṭ-samaḥ kaścid guṇa-vṛddhyor abhājanam |
kvip-pratyayaḥ samaḥ kaścid yatra sannihite na te ||

atrārtha-kaṣṭo vaiyākaraṇaś ca vaktā | evam asya pratipādyatve'pi—

¹ Srk 1644, Skm 2048.

“atrāsmārṣaṁ upādhyāyaṁ tvāṁ ahaṁ na kadācana |”

atra duḥśravatvam | vaiyākaraṇo vācyah | evam asya vaktṛtve'pi |

. grāmyatvam adhamoktiṣu ||26|| 21d

guṇa ity eva | yathā mama—

eso sasahara-bimbo dīsa(i) ehaṅgabīṇa-piṇḍo bba |
ede assasamohā paḍanti āsāsu duddhadhāra bba ||

[eṣo śaśadhara-bimbo dṛśyate haiyaṅgavīna-piṇḍa iva |
ete cāmśu-samūhāḥ patanty āsāsu dugdha-dhārā iva ||]

iyam vidūṣakoktiḥ

nirhetutā tu khyāte'rthe doṣatām naiva gacchati ||26|| 22ab

yathā—“samprati sandhyā-samayaś cakra-dvandvāni vighaṭayati |”

kavīnām samaye khyāte guṇah khyāta-viruddhatā ||27|| 22cd

kavi-samaya-khyātāni ca—

mālinyam vyomni pāpe yaśasi dhavalatā varṇyate hāsa-kīrtyoḥ
raktau ca krodha-rāgau sarid udadhi-gatam paṅkajendīvarādi |
toyādhāre'khile'pi prasarati ca marālādikaḥ pakṣi-saṅgho
jyotsnā preyā cakorair jaladhara-samaye mānasam yānti haṁsāḥ ||28|| 23

pādāghātād aśokā vikasati bakulo yoṣitām āsyam adyair
yūnām aṅgeṣu hārāḥ sphuṭati ca hṛdayam viprayogasya tāpaiḥ |
maurvī-rolamba-mālā dhanur atha viśikhāḥ kausumāḥ puṣpa-ketor
bhinnam syād asya vāṇair yuvajana-hṛdayam strī-kaṭākṣeṇa tadvat ||29|| 24

ahny-ambhojam niśāyām vikasati kumudam candrikā śukla-pakṣe
megha-dhvāneṣu nṛtyam bhavati ca śikhinām nāpy aśoke phalam syāt |
na syāj jāti vasante na ca kusuma-phale gandha-sāra-drumāṇam
ity ādy unneyam anyat kavi-samaya-gatam sat-kavīnām prabandhe ||30|| 25

eṣām udāharaṇāny ākareṣu spaṣṭani |

dhanur jyādiṣu śabdeṣu śabdās tu dhanur-ādayaḥ |

ārūḍhatvādi-bodhāya ||31|| 26abc

yathā—“pūrite rodasī dhvānair dhanur-jyā-sphālanodbhavaiḥ |” atra jyā-śabdenāpi gatārthatve dhanuḥ-śabdena jyāyā dhanuṣyāyattī-karaṇam bodhyate |

ādi-śabdāt—“bhāti karṇāvataṃsas te |” evaṃ śravaṇa-kuṇḍala-śiraḥ-śekhara-prabhṛtiḥ | evaṃ nirupapado mālā-śabdaḥ puṣpa-srajam evābhidhatta iti sthitāv api “puṣpa-mālā vibhāti te” | atra puṣpa-śabda utkr̥ṣṭa-buddhyai |

evaṃ “muktāhāra” ity atra muktā-śabdenānya-ratnāmiśritatvam |

.prayoktavyāḥ sthitā ime ||32|| 26d

ime dhanur-jyādayaḥ sat-kāvya-sthitā eva nibaddhavyāḥ | na tv asthitā jaghana-kāñcī-kara-kaṅkaṇādayaḥ |

uktāv ānanda-magnādeḥ syān nyūna-padatā guṇaḥ ||33|| 27ab

yathā—

gāḍhāliṅgana-vāmanī-kṛta-kuca-prodbhinna-romodgamā
sāndra-sneha-rasātireka-vigalac-chrīman-nitambāambarā |
mā mā mānada māti mām alam iti kṣāmākṣarollāpinī
suptā kiṃ na mṛtā nu kiṃ manasi me līnā vilīnā nu kim ||¹

kvacin na doṣo na guṇaḥ. ||34|| 27c

nyūna-padatvam ity eva, yathā—

tiṣṭhet kopa-vaśāt prabhāva-pihitā dīrgham na sā kupyati
svargāyotpatitā bhaven mayi punar bhāvārdram asyā manah |
tām hartum vibudha-dviṣo’pi na ca me śaktāḥ puro-vartinīm
sā cātyantam agocarām nayanayor jāteti ko’yam vidhiḥ ||

atra prabhāva-pihiteti bhaved iti cety anantaram “naitad yataḥ” iti padāni nyūnāni | eṣām padānām nyūnatāyam apy etad-vākya-vyaṅgyasya vitarkākhyā-vyabhicāri-
bhāvāsyotkarṣākaraṇān na guṇaḥ | “dīrgham na sā” ity ādi-vākya-janyayā ca pratipattiyā tiṣṭhet ity ādi-vākya-pratipatter bādhaḥ | sphuṭam evāvabhāsata iti na doṣaḥ |

.guṇaḥ kvāpy adhikam padam ||35|| 27d

yathā—

ācarati durjano yat sahasā manaso’py agocarān arthān |

¹ kā.pra. 310

tan na na jāne jāne spr̥ṣati manaḥ kintu naiva niṣṭhuratām ||

atra “na na jāne” ity ayoga-vyavacchedaḥ | dvitīye “jāne” ity anena nāham eva jāne ity anyayog-vyavacchedād vicchitti-viśeṣaḥ |

samāpta-punar-āttatvaṁ na doṣo na guṇaḥ kvacit ||36|| 28ab

yathā—“anyās tā guṇa-ratna-“ ity ādi | atra prathamārdhe vākya-samāptāv api dvitīyārdhāvākyaṁ punar upāttam | evaṁ viśeṣaṇa-mātrasya punar upādāne samāpta-punar-āttatvaṁ na vākyaṅtarasyeti vijñeyam |

garbhitatvaṁ guṇaḥ kvāpi. ||37|| 28c

yathā—

diṅ-mātaṅga-ghaṭā-vibhakta-caturā ghāṭā mahī sādhyate
siddhā sā ca vadanta eva hi vyaṁ romāñcitāḥ paśyata |
viprāya pratipādyate kim aparaṁ rāmāya tasmai namo
yasmād āvirabhūt kathādbhutam idaṁ yatraiva cāntaṁ gatam ||¹

atra vadanta evety ādi-vākyaṁ vākyaṅtara-praveśac camatkārātīśayaṁ puṣṅāti |

. patat-prakarṣatā tathā ||38|| 28d

tatheti kvacid guṇaṁ, yathā—“cañcad-bhuja”² ity ādi | atra caturtha-pāde sukumārārthatayā śabdāḍambara-tyāgo guṇaḥ |

**kvacid uktau sva-śabdena na doṣo vyabhicāriṇaḥ |
anubhāva-vibhāvābhyāṁ racanaṁ yatra nocitam ||39|| 29**

yatrānubhāva-vibhāva-mukhena pratipādane viśad-apratītir nāsti | yatra ca vibhāvānubhāvākṛta-puṣṭi-rāhityam evānugunaṁ, tatra vyabhicāriṇaḥ sva-śabdenoktau na doṣaḥ | yathā—

autsukyena kṛtatvarā sahabhuvā vyāvartamānā hriyā
tais tair bandhu-vadhū-janasya vacanair nītābhimukhyaṁ punaḥ |
dṛṣṭvāgre varam āta-sādhvasa-rasā gaurī nave saṅgame
samrohat-pulakā hareṇa hasatā śliṣṭā śivāyāstu vaḥ || [ratnāvalī 1.2]³

atrautsukyasya tvarā-rūpānubhāva-mukhena pratipādanena saṅgame na jhatiti pratītiḥ | tvarāyā bhayādināpi sambhavāt | hriyo'nubhāvasya vyāvartamānasya kopādināpi sambhavāt |

¹ sa.u.ka. 221 (keśaṭasya)

² See above 6.84a, pariṇyāsa.

³ ra.su.ā. 1.157, 484, da.rū. 3.4, kā.pra. 330.

sādhvasa-hāsayos tu vibhāvādi-paripoṣasya prakṛta-rasa-pratikūla-prāyatvād ity eṣāṃ sva-
śabdābhidhānam eva nyāyyam |

sañcāryāder viruddhasya bādhyatvena vaco guṇaḥ ||40|| 30ab

yathā—“kvākāryaṃ śaśa-lakṣmaṇaḥ kva ca kulam”¹ ity ādi | atra praśamāṅgānām vitarkam
atiśaṅkādhṛtīṅām abhilāśāṅgautsukya-smṛti-dainya-cintābhis tiraskāraḥ paryante cintā-
pradhānam āsvāda-prakarṣam āvirbhāvayati |

**virodhino'pi smarāṇe sām्यena vacane tathā |
na ced virodho nānyonyam aṅginy-aṅgatvam āptayoḥ ||41|| 30**

kramaṇa, yathā—

“ayaṃ sa raśanotkarṣī” ity ādi | atrālambana-vicchede rate rasātmatayā samryamāṅgānām tad-
aṅgānām śokodḍipakatayā karuṇānukūlatā |

sa-rāgayā sruta-ghana-gharma-toyayā
karāhati-dhvanita-pṛthūru-pīṭhayā |
muhur muhur daśana-vilaṅghitoṣṭhayā
ruṣā nṛpāḥ priyatamayeva bhejire ||

atra sambhoga-śṛṅgāro varṇanīya-vīra-vyabhicāriṇaḥ krodhasyānubhāva-sām्यena vivakṣitaḥ |

ekaṃ dhyāna-nimīlanān mukulita-prāyaṃ dvitīyaṃ punaḥ
pārvatyā vadanāmbuja-stana-bhare śṛṅgāra-bhāvālasam |
anyad dūra-vikṛṣṭa-cāpa-madana-krodhānaloddīpitam
śambhor bhinna-rasaṃ samādhi-samaye netra-trayaṃ pātu vaḥ ||

atra śānta-śṛṅgāra-raudra-rasa-paripuṣṭā bhagavad-viṣayā ratiḥ |

yathā vā—

kṣipto hastāvalagnaḥ prasabham abhīhato'py ādadāno'mśukāntam
gṛhṇan keśeṣv apāstaś caraṇa-nipatito nekṣitaḥ sambhramaṇa |
ālīṅgan yo'vadhūtas tripura-yuvatibhiḥ sāsru-netrotpalābhiḥ
kāṃvārdrāparādhaḥ sa dahatu duritam śāmbhavo vaḥ śarāgniḥ ||²

atra kavi-gatā bhagavad-viṣayā ratiḥ pradhānam | tasyāḥ paripoṣakatayā bhagavatas tripura-
dhvaṃsam pratyutsāhasyāparipuṣṭatayā rasa-padaṅgam aprāptatayā bhāva-mātrasya
karuṇo'ṅgam | tasya ca kāṃvārdrāparādhaḥ śarāgniḥ |

¹ See above 3.267.

² amaru 2; dhvani. 2.5; su.ra.ko. 49; sa.u.ka. 76; kā.pra. 340.

evam cāvīsrānti-dhāmatayā karuṇasyāpy aṅgataiveti dvayor api karuṇa-śṛṅgārayor bhagavad-
utsāha-paripuṣṭa-tad-viṣaya-rati-bhāvāsvāda-prakarśakatayā yaugapadya-sambhavād
aṅgatvena na virodhaḥ |

nanu samūhāmbanātmaka-pūrṇa-ghanānanda-rūpasya rasasya tādr̥ṣenetara-rasena katham
virodhaḥ sambhāvanīyaḥ ? eka-vākye niveśa-prādurbhāvair yaugapadya-virahena
parasparopamardakatvānupapatteḥ | nāpy aṅgāṅgibhāvaḥ | dvayor api pūrṇatayā svātantryeṇa
viśrānteḥ |

satyam uktam | ata evātra pradhānetareṣu raseṣu svātantrya-viśrāma-rāhityāt pūrṇa-rasa-
bhāva-mātrāc ca vilakṣaṇatayā sañcāri-rasa-nāmnā vyapadeśaḥ vācyānām |

asmat-pitāmahānujakavi-pañḍita-mukhya-śrī-caṇḍī-dāsa-pādānām tu khaṇḍa-rasa-nāmnā |
yad āhuḥ—

aṅgam bādhyo'tha saṁsargī yady aṅgī syād rasāntare |
nāsvādyate samagram tat tataḥ khaṇḍa-rasaḥ smṛtaḥ || iti |

nanu, ādyaḥ karuṇa-bībhatsa-raudra-vīra-bhayānakaiḥ ity ukta-nayena virodhinor vīra-
śṛṅgārayoḥ katham ekatra—

kapole jānakyāḥ kari-kalabha-danta-dyuti-muṣi
smara-smeram gaṇḍoḍḍamara-pulakam vaktra-kamalam |
muhūḥ paśyañ śṛṅvan rajanicara-senā-kalakalam
jaṭā-jūṭa-granthim draḍhayati raghūnām parivṛḍhaḥ || [hanuman-nāṭake 1.19]¹

ity ādau samāveśaḥ | atrocyate—iha khalu rasānām virodhitāyā avirodhitāyās ca tridhā
vyavasthā | kayościd ālambanaikyena, kayościd āśrayaikyena, kayościn nairantaryeṇeti | tatra
vīra-śṛṅgārayor ālambanaikyena virodhaḥ | tathā hāsya-raudra-bībhatsaiḥ sambhogasya | vīra-
karuṇa-raudrādibhir vipralambhasya | ālambanaikyena āśrayaikyena ca vīra-bhayānakayoḥ |
nairantarya-vibhāvaikyābhyām śānta-śṛṅgārayoḥ | tridhāyam virodho vīrasyādbhuta-
raudrābhyām | śṛṅgārasyādbhutena bhayānakasya bībhatseneti |

tenātra vīra-śṛṅgārayor bhinnāmbanatvān na virodhaḥ | evam ca vīrasya nāyaka-niṣṭhatvena
bhayānakasya pratināyaka-niṣṭhāvena nibandhe bhinnāśrayatvena na virodhaḥ | yaś ca
nāgānande praśamāśrayasyāpi jīmūta-vāhanasya malayavaty anurāgo darśitaḥ | tatra “aho
gītam aho vāditram” ity adbhutasyāntarā niveśanān nairantaryābhavān na śānta-śṛṅgārayor
virodhaḥ | evam anyad api jñeyam | “pañḍu-kṣāmaṁ vadanam” ity ādau ca paṇḍutādīnām
aṅga-bhāvaḥ karuṇa-vipralambhe'pīti na virodhaḥ |

anukāre ca sarveṣāṁ doṣānām naiva doṣatā ||42|| 31

¹ su.ra.ko. 1557; ra.a.su. 1.389.

sarveṣāṁ duḥśravatva-prabhṛtīnām | yathā—“eṣa duṣcyavanaṁ naumīty ādi jalpati kaścana” |
atra duṣcyavana-śabdo'prayuktaḥ |

**anyeṣāṁ api doṣāṇām ity aucityān manīṣibhiḥ |
adoṣatā ca guṇatā jñeyā cānubhayātmatā ||43|| 32**

anubhayātmatā adoṣa-guṇatā |

iti sāhitya-darpane doṣa-nirūpaṇo nāma
saptama-paricchedaḥ |

||7||

--o)0(o--

(8)

aṣṭamaḥ paricchedaḥ

guṇa-nirṇayaḥ

guṇam āha—

rasasyāṅgitvam āptasya dharmāḥ śauryādayo yathā |
guṇāḥ ||1|| 1ab

yathā khalv aṅgitvam āptasyātmana utkara-hetutvāc chauryādayo guṇa-śabda-vācyāḥ, tathā kāvyē'ṅgitvam āptasya rasasya dharmāḥ svarūpa-viśeṣā mādhuryādayo'pi sva-samarpakapada-sandarbhasya kāvyavyapadeśasyaupayikānugūṇya-bhāja ity arthaḥ | yathā caīṣām rasamātrasya dharmatvaṁ tathā darśitam eva |

mādhuryam ojo'tha prasāda iti te tridhā ||2|| 1

te guṇāḥ | tatra—

citta-dravībhāva-mayo hlādo mādhuryam ucyate ||3|| 2ab

yat tu kenacid uktam—“mādhuryam druti-kāraṇam” iti, tan na | dravībhāvasyāsvādārūpāhlādābhinnatvena kāryatvābhāvāt | dravībhāvaś ca svābhāvīkān āviṣṭatvātmaka-kāṭhinyamanyu-krodhādi-kṛta-dīptatva-vismaya-hāsādy-upahita-vikṣepa-parityāgena raty-ādyākārānubiddhānandobodhena saḥṛdaya-cittārdra-prāyatvam | tac ca—

sambhoge karuṇe vipralambhe śānte'dhikam kramāt ||4|| 2cd

sambhogādi-śabdā upalakṣaṇāni | tena sambhogābhāsādiṣv apy etasya sthitiḥ jñeyā |

mūrdhni vargāsty avarṇena yuktāḥ ṭa-ṭha-da-ḍhān vinā |
raṇau laghū ca tad-vyaktāu varṇāḥ kāraṇatām gatāḥ | 3
avṛttir alpa-vṛttir vā madhurā racanā tathā ||5||

yathā—

anaṅga-maṅgala-bhuvā tad-apāṅgasya bhaṅgayaḥ |
janayanti muhur yūnām antaḥ-santāpa-santatim ||

yathā vā mama—

latā-kuñjaṃ guñjan madavad ali-pūñjaṃ capalayan
samāliṅgann aṅgaṃ drutataram anaṅgaṃ pravalayan |
marun-mandaṃ mandaṃ dalitam aravindaṃ taralayan
rajo-vṛndaṃ vindaṃ kirati makarandaṃ diśi diśi ||

ojaś cittasya vistāra-rūpaṃ dīptatvam ucyate | 4
vīra-bībhatsa-raudreṣu krameṇādhiyam asya tu ||6||

asyaujasaḥ | atrāpi virādi-śabdā upalakṣaṇāni | tena virābhāsādiṣv apy asyāvasthitih |

vargasyādyā-trṭīyābhyāṃ yuktau varṇau tad-antimau | 5
upary adho dvayor vā sarephau ṭa-ṭha-ḍa-ḍhaiḥ saha ||7||
śa-kāraś ca ṣa-kāraś ca tasya vyañjakatām gatāḥ | 6
tathā samāsa-bahulā ghaṭanauddhatya-śālinī ||8||

yathā— “cañcad-bhuja” ity ādi |

vṛṣas tv asau raja iva puccha-mārjanī-
paribhramair ghana-gaṇa-lakṣam utkṣipan |
kṣiti-kṣatām atha khura-vajra-vijvalat
khanitrakair vidadhad agāndharim prati ||

cittam vyāpnoti yaḥ kṣipram śuṣkendhanam ivānalaḥ | 7
sa prasādaḥ samasteṣu raseṣu racanāsu ca ||9||

vyāpnoti āviṣkaroti | yathā—

śabdās tad-vyañjakā artha-bodhakāḥ śruti-mātrataḥ ||10|| 8

yathā—

sūci-mukhena sakṛd eva kṛta-vraṇā tvam
muktātate hṛdi virājasi nandasūnoḥ |
bāṇaiḥ smarasya śataśo vinikṛta-dharmā
svapne’pi tam katham aham na vilokayāmi ||

eṣāṃ śabda-guṇatvaṃ ca guṇa-vṛttyocyate budhaiḥ ||11||

śarīrasya śauryādi-guṇa-yoga iveti śeṣaḥ |

śleṣaḥ samādhir audāryam prasāda iti ye punaḥ | 9
guṇās cirantanair uktā ojasy antarbhavanti te ||12||

ojasi bhaktyā ojaḥ-pada-vācye śabdārtha-dharma-viśeṣe | tatra śleṣo bahūnām api padānām
eka-padaavad bhāsanātmā | yathā—

unmajjaj-jala-kuñjarendra-rabhasāsphālānubandhodhataḥ
sarvāḥ parvata-kandarodara-bhuvāḥ kurvan pratidhvānīḥ |
uccair uccarati dhvaniḥ śruti-pathonmāthī yathāyam tathā
prāyaḥ preṅkhada-samkhyā-śankha-dhavalā veleyam udgacchati ||

ayam bandha-vaikāṭyātmakatvād oja eva |

samādhir ārohāvaroha-krama-rūpaḥ | āroha utkarṣaḥ, avaroho'pakarṣaḥ | tayoḥ kramo
vairasya tān āvaho vinyāsaḥ | yathā “cañcad-bhujā-” ity ādi | atra pāda-traye krameṇa
bandhasya gāḍhatā | caturtha-pāde tv apakarṣaḥ | tasyāpi ca tīvra-prayatnoccāryatayā ojasvitā |

udāratā vikaṭatva-lakṣaṇā | vikaṭatvam ca padānām nṛtyat-prāyatvam, yathā—

sucarāṇa-viniviṣṭair nūpurair nartakīnām |
jhaṇiti raṇitam āsīt tatra citram kalam ca ||

atra ca tan-matānusāreṇa rasānusandhānam antareṇaiva śabda-prauḍhokti-mātreṇaujaḥ |
prasāda oja-miśrita-śaithilyātmā |

yathā— “yo yaḥ śastraṁ bibharti svabhujā-guru-madaḥ pāṇḍavīnām camūnām” iti |

mādhurya-vyañjakatvam yad asamāsasya darśitam | 10
prṭhak-padatvam mādhuryam tenaivāṅgīkṛtam punaḥ ||13||

yathā— “śvāsān mūñcati” ity ādi |

artha-vyakteḥ prasādākhyā-guṇenaiva parigrahaḥ | 11
artha-vyaktiḥ padānām hi jhaṭity artha-samarpaṇam ||14||

spaṣṭam udāharaṇam |

grāmya-duḥśravatā-tyāgāt kāntiś ca sukumāratā ||15|| 12

aṅgīkṛteti sambandhaḥ | tac ca hālikādi-pada-vinyāsa-vaiparītyenālaukika-śobhā-śālitvam |
sukumāratā tv apāruṣyam | anayor udāharaṇe spaṣṭe |

kvacid doṣas tu samatā mārgābheda-svarūpiṇī |
anyathokta-guṇeṣv asyā antaḥpāto yathāyatham ||16|| 13

masṛṇena vikaṭena vā mārgeṇopakrāntasya sandarbhasya tenaiva pariniṣṭhānam mārgābhedaḥ
| sa ca kvacid doṣaḥ | tathā hi—

avyūdhāṅgam arūḍha-pāṇi-jaṭharābhogaṃ ca bibhrad-vapuḥ
pārindraḥ śīsur eṣa pāṇi-putake sammātu kiṃ tāvatā |
udyad-durdhara-gandha-sindhura-śata-proddāma-dānārṇava-
srotaḥ śoṣaṇa-roṣaṇāt punar itaḥ kalpāgnir alpāyate ||

atrodhate`rthe vācye sukumāra-bandha-tyāgo guṇa eva | anevaṃ-vidha-sthāne mādhyādāv
evāntaḥ-pātaḥ | yathā— “latā-kuñjam guñjan” ity ādi |

**ojaḥ prasādo mādhyam saukumāryam udāratā |
tad-abhāvasya doṣatvāt svīkṛtā anugā guṇāḥ ||17|| 14**

ojaḥ svābhiprāyatva-rūpam | prasādo`rtha-vaimalyam | mādhyam ukti-vaicitryam |
saukumāryam apāruṣyam | udāratā agrāmyatvam | eṣāṃ pañcānām apy artha-guṇānām yathā-
kramam apuṣṭarthādhika-padānavīkṛtāmaṅgala-rūpāślīla-grāmyatānām nirākaraṇenāṅgīkaraḥ
| spaṣṭāny udāharaṇāni |

**artha-vyaktiḥ svabhāvokty-alaṅkāreṇa tathā punaḥ |
rasa-dhvani-guṇibhūta-vyaṅgyānām kānti-nāmakāḥ ||18|| 15**

aṅgīkṛta iti sambandhaḥ | artha-vyaktir vastu-svabhāva-sphuṭatvam | kāntir dīpta-rasatvam |
spaṣṭe udāharaṇe |

śleṣo vicitratā-mātram adoṣaḥ samatā-param ||19|| 16ab

śleṣaḥ krama-kaūṭilyānulanatvopapatti-yoga-rūpa-ghaṭanātmā | tatra kramaḥ kriyā-santatiḥ |
vidagdha-ceṣṭitam kauṭilyam | aprasiddha-varṇanā-viraho`nulanatvam | upapādaka-yukti-
vinyāsa upapattiḥ | eṣāṃ yogaḥ sammelanam | sa eva rūpaṃ yasyā ghaṭanāyās tad-rūpaḥ śleṣo
vaicitrya-mātram | ananya-sādhāraṇa-rasopakāritva-virahād iti bhāvaḥ | yathā—
“dṛṣṭvaikāsana-saṁsthite priyatame” ity ādi |

atra darśanādayaḥ kriyāḥ | ubhaya-samarthana-rūpaṃ kauṭilyam | loka-saṁvyavahāra-rūpam
anulanatvam | “ekāsana-saṅgate” “paścād upetya” “nayane pidhāya” ”īṣad-vakrita-
kandharaḥ” iti copapādakāni | eṣāṃ yogaḥ | anena ca vācyopapatti-grahaṇa-vyagratayā rasa-
svādo vyavahita-prāya ity asyāgunatā |

samatā ca prakrānta-prakṛti-pratyaviparyāsenārthasya viśaṁvāditāvicchedaḥ | sa ca
prakrama-bhaṅga-rūpa-viraha eva | spaṣṭam udāharaṇam |

na guṇatvaṃ samādheś ca ||20|| 16c

samādhiś cāyony-anya-cchāyā-yoni-rūpa-dvididhārtha-dṛṣṭi-rūpaḥ | tatrāyonir artho, yathā—

sadyo muṇḍita-matta-hūṇa-cibuka-praspardhi-nāraṅgakam |

vṛndāraṇyam idaṁ vilokaya sakhe netre sakhele kuru ||

anya-cchāyā-yonir yathā—

nija-nayana-pratibimbair ambuni bahuśaḥ pratāritā gopī |
nīlotpale'pi vimṛśati karam arpayitum dvidhābhavat ||

atra nīlotpala-nayanayor atiprasiddham sādṛśyam vicchitti-viśeṣeṇa nibaddham | asya
cāsādhāraṇa-śobhānādhāyakatvān na guṇatvam, kintu kāvya-śarīra-mātra-nirvāhakatvam |

kvacit candra ity etasminn arthe vaktavye atreṇa nayana-sammukham jyotiḥ iti vākya-racanam
| kvacit nidāgha-śītala-hima-kāloṣṇa-sukumāra-śarīrā yoṣid iti vākyaṛthe vaktavye vara-
varṇinīti padābhidhānam | kvacid ekasya vākyaṛthasyākiñcid viśeṣa-niveśād aneka-vākyaair
abhidhānam ity evaṁ-rūpo vyāsaḥ | kvacid bahu-vākya-pratipādyasyaika-vākyaenābhidhānam
ity evaṁrūpaḥ samāsaś ca | ity evaṁ ādīnām anyair uktānām na guṇatvam ucitam | api tu
vaicitrya-mātra-bahutvam |

. **tena nārtha-guṇāḥ pṛthak ||20|| 16d**

tenokta-prakāreṇa | artha-guṇā ojaḥ-prabhṛtayaḥ proktāḥ |

iti sāhitya-darpaṇe guṇa-vivecano nāma
aṣṭamaḥ paricchedaḥ
||8||

--o)0(o--

(9)

navamaḥ paricchedaḥ

rīti-nirṇayaḥ

athoddeśa-krama-prāptam alaṅkāra-nirūpaṇam bahu-vaktavyatvenollaṅghya rītim āha—

pada-saṅghaṭanā rītir aṅga-samsthā-viśeṣavat |
upakartrī rasādīnām ||1|| 1c

rasādīnām arthāc chabdārtha-śarīrasya kāvyasyātma-bhūtānām |

. sā punaḥ syāc caturvidhā | 1d
vaidarbhī cātha gauḍī ca pāñcālī lāṭikā tathā ||2|| 2ab

sā rītiḥ | tatra—

mādhurya-vyañjakair varṇai racanā lalitātmikā | 2cd
avṛttir alpa-vṛttir vā vaidarbhī rītir iṣyate ||3|| 3ab

yathā— “anaṅga-maṅgala-bhuvah” ity ādi | rudraṭas tv āha—

asamastaika-samastā yuktā daśabhir guṇaiś ca vaidarbhī |
varga-dvitiya-bahulā svalpa-prāṇākṣarā ca suvidheyā ||

atra daśa-guṇās tan-matoktāḥ śleṣādayaḥ |

ojaḥ prakāśakair varṇair bandha āḍambarah punaḥ | 3cd
samāsa-bahulā gauḍī ||4|| 4a

yathā— “cañcad-bhuja” ity ādi | puruṣottamas tv āha—

bahutara-samāsa-yuktā sumahā-prāṇākṣarā ca gauḍiyā |
ratir anuprāsa mahima paratantrā stoka-vākyā ca ||

. varṇaiḥ śeṣaiḥ punar dvayoḥ | 4b
samasta-pañcaṣa-pado bandhaḥ pāñcālikā matā ||5|| 4cd

dvayor vaidarbhī-gauḍyoḥ | yathā—

madhurayā madhu-bodhita-mādhavī-
madhu-samṛddhi-samedhita-medhayā |

madhukarāṅganayā muhur unmada-
dhvani-bhṛtā nibhṛtākṣaram ujjage ||

bhojas tv āha—

samasta-pañcaṣa-padām ojaḥ-kānti-guṇānvitām |
madhurām sukumārām ca pañcālīm kavayo viduḥ ||

lāṭī tu rītir vaidarbhī-pāncālyor antare sthitā ||6|| 5ab

yathā—

ayam udayati mudrā-bhañjanaḥ padminīnām
udaya-giri-vanālī-bāla-mandāra-puṣpam |
viraha-vidhura-koka-dvandva-bandhur vibhindan
kupita-kapi-kapola-kroḍa-tāmrās-tamāmsi ||¹

kaścid āha—

mṛdu-pada-samāsa-subhagā yuktair varṇair na cātibhūyiṣṭhā |
ucita-viśeṣaṇa-paripūrita-varṇa-nyāsā bhavel lāṭī ||

anye tv āhuḥ—

gauḍī ḍambara-baddhā syād vaidarbhī lalita-kramā |
pañcālī miśra-bhāvena lāṭī tu mṛdubhiḥ padaiḥ ||

kvacit tu vaktrādy-aucityād anyathā racanādayaḥ ||7|| 5cd

vaktrādīty ādi śabdād vācyā-prabandhau, racanādīty ādi śabdāt vṛtti-varṇau | tatra
vaktraucityād yathā—

manmathāyastārṇavāmbhaḥ-pluta-kuhara-calan-mandara-dhvāna-dhīraḥ
koṅghāteṣu garjat-pralaya-ghana-ghaṭānyonya-saṅghaṭṭa-caṇḍaḥ |
kṛṣṇākrodhāgra-dūtaḥ kuru-kula-nidhanotpāta-nirdhāta-vātaḥ
kenāsmat-simha-nāda-pratirasita-sakho dundubhis tāḍito'yam ||

atra vācyā-krodhādy-abhivyañjakatve'pi bhīmasena-vakṛtvenoddhatā racanādayaḥ |
vācyaucityād, yathā—“mūrdha-vyādhūyamāna”² ity ādau |

prabandhaucityād, yathā—nāṭikādau raudre'py abhinaya-pratikulatvena na dīrgha-
samāsādayaḥ | evam ākhyāyikāyām śṛṅgāre'pi na maṣṇa-varṇādayaḥ | navāntaḥ raudre'pi
nātyantam uddhatāḥ | evam anyad api jñeyam |

¹ Sk 1.100, Sd under 9.6, Srk 979, Skm 1186.

² Above 7.17.

iti sāhitya-darpaṇe rīti-vivecano nāma
navamaḥ paricchedaḥ
॥9॥

(10)

daśamaḥ paricchedaḥ
alaṅkāra-nirṇayaḥ

athāvasara-prāptān alaṅkāraṅ āha—

śabdārthayor asthirā ye dharmāḥ śobhātīśāyinaḥ |
rasādīn upakurvanto'laṅkāraś te'ṅgadādivat ||1||

yathāṅgadādayaḥ śarīra-śobhātīśāyinaḥ śarīriṇam upakurvanti, tathānuprāsopamādayaḥ
śabdārtha-śobhātīśāyino rasāder upakāraḥ | alaṅkāraś asthirā iti naiśāṁ guṇavad-āvaśyakī
sthiṭiḥ |

[śabdālaṅkāraḥ]

śabdārthayoḥ prathamam śabdasya buddhi-viśayatvāc chabdālaṅkāreṣu vaktavyeṣu
śabdārthālaṅkārasyāpi punar-uktavad-ābhāsasya cirantanaiḥ śabdālaṅkāra-madhye lakṣitatvāt
prathamam tam evāha—

punaruktavad ābhāsaḥ

āpātato yad arthasya paunaruktyena bhāsaṇam |
punar uktavad ābhāsaḥ sa bhinnākāra-śabdagaḥ ||2||

yathā—

bhujāṅga-kuṇḍalī-vyakta-śāśi-śubhrāṁśu-śītaguḥ |
jaganty api sadā pāyād avyāc ceto-haraḥ śivaḥ ||

atra bhujāṅga-kuṇḍaly-ādi-śabdānām āpāta-mātreṇa sarpādy-arthatayā paunaruktya-
pratibhāsanam | paryavasāne tu bhujāṅga-rūpa-kuṇḍalam vidyate yasyety ādy-anyārthatvam |
pāyād avyād ity atra kriyā-gato'yam alaṅkāraḥ | pāyād ity asyāpāyād iti paryavasānāt |
bhujāṅga-kuṇḍalīti śabdayoḥ prathama-śabdasyaiva parivṛtti-sahatvam | haraḥ śiva iti
dvtīyasyaiva | śāśi-śubhrāṁśv iti dvayor api | bhāti sadā na tyāga iti na dvayor apīti śabda-
parivṛtti-sahatvāsahatvābhyām asyobhyālaṅkāratvam |

2. anuprāsaḥ

anuprāsaḥ śabda-sāmyam vaiśamyē'pi svarasya yat ||3|| 3ab

svara-mātra-sadṛśyam tu vaicitryābhāvān na gaṇitam | rasādy-anugatavāna prakṛṣṭo
nyāso'nuprāsaḥ |

2.1. chekānuprāsaḥ

cheko vyañjana-saṅghasya sakṛt sāmīyam anekadhā ||4|| 3cd

chekaś chekānuprāsaḥ | anekadheti svarūpataḥ kramataś ca | rasaḥ sara ity ādeḥ krama-
bhedena sādṛśyam nāsyālaṅkārasya viśayaḥ | udāharaṇam mama tāta-pādānām—

ādāya bakula-gandhān andhīkurvan pade pade bhramarān |
ayam eti manda-mandam kāverī-vārī-pāvanaḥ pavanaḥ ||

atra gandhān andhīti samyuktayoḥ, kāverī-vārīty asamyuktayoḥ, pāvanaḥ pavana iti
vyañjanānām bahūnām sakṛd āvṛttiḥ | cheko vidagdhas tat-prayojyatvād eṣa chekānuprāsaḥ |

2.2. vṛtty-anuprāsaḥ

**anekasyaikadhā sāmīyam asakṛd vāpy anekadhā |
ekasya sakṛd apy eṣa vṛtty-anuprāsa iṣyate ||5|| 4**

ekadhā svarūpata eva, na tu kramato'pi | anekadhā svarūpataḥ kramataś ca | sakṛd apīty api-
śabdād asakṛd api | yathā—

unmīlan-madhu-gandha-lubdha-madhupa-vyādhūta-cūtānkura-
krīḍat-kokila-kākalī-kala-ravair udgīrṇa-karṇa-jvarāḥ |
nīyante pathikaiḥ katham katham api dhyānāvadhāna-kṣaṇa-
prāpta-prāṇa-samāsam āgama-rasollāsair amī vāsarāḥ ||

atra "rasollāsair amī" iti rasayor ekadhaiva sāmīyam | na tu tenaiva krameṇāpi | dvitīye pāde
kalayor asakṛt tenaiva krameṇa ca | prathame ekasya ma-kārasya sakṛt, ha-kārasya cāsakṛt |
rasa-viśaya-vyāpāravatī varṇa-racanā vṛttiḥ | tad-anugatavena prakarṣeṇa nyasanād vṛtty-
anuprāsaḥ |

2.3. śruty-anuprāsaḥ

**uccāryatvād yad ekatra sthāne tālūradādike |
sādṛśyam vyañjanasyaitac chruty-anuprāsa iṣyate ||6|| 5**

udāharaṇam—

ḍṛśā dagdham manasijam jīvayanti ḍṛśaiva yāḥ |
virūpākṣasya jayinīs tāḥ stumo vāma-locanāḥ ||¹

¹ kā.pra. 566.

atra "jīvayanti" iti, "yāḥ" iti, "jayinīḥ" iti | atra ja-kāra-ya-kārayor ekatra sthāne tālāv
uccāryatvāt sādṛśyam | evaṁ dantya-kaṅṭhyādīnām apy udāhāryam | eṣa ca saḥṛdayānām atīva
śruti-sukhāvahatvāc chruṭy-anuprāsaḥ |

2.4. antyānuprāsaḥ

**vyañjanam ced yathāvastham saḥāyena svareṇa tu |
āvartyate'ntya-yojyatvād antyānuprāsa eva tat ||7|| 6**

yathāvastham iti yathā-sambhavam anusvāra-visarga-svara-yuktākṣara-viśiṣṭam | eṣa ca
prāyeṇa pādasya padasya vānte prayojyaḥ | **pādāntago**, yathā mama—

keśaḥ kāśa-stavaka-vikāsaḥ
kāyaḥ prakāṭita-karabha-vilāsaḥ |
cakṣur dagdha-varāṭaka-kalpaṁ
tyajati na cetaḥ kāmam analpaṁ ||

pādāntago, yathā—"mandam hasantaḥ pulakam vahantaḥ" ity ādi |

2.5. lāṭānuprāsaḥ

**śabdārthayoḥ paunaruktyam bhavet tātparya-mātrataḥ |
lāṭānuprāsa ity uktaḥ ||8|| 7abc**

udāharaṇam—

smera-rājīva-nayane nayane kim nimilite |
paśya nirjita-kandarpaṁ kandarpa-vaśagam priyam ||

atra vibhakty-arthasya paunaruktye'pi prātipādikāmsa-dyoty-adharmi-rūpasya bhinnārthatvāl
lāṭānuprāsatvam eva |

"nayane tasyaiva nayane ca |" atra dvitīya-nayana-śabdo bhāgyavattvādi-guṇāvaśiṣṭatva-rūpa-
tātparya-mātreṇa bhinnārthaḥ | yathā vā—

yasya na savidhe dayitā
dava-dahanas tuhina-dīdhitis tasya |
yasya ca savidhe dayitā
dava-dahanaḥ stuhina-dīdhitis tasya ||¹

atrāneka-padānām paunaruktyam | eṣa prāyeṇa lāṭa-jana-priyatvāt lāṭānuprāsaḥ |

¹ kā.pra. 357.

.anuprāsaḥ pañcadhā mataḥ ||9|| 7d

spaṣṭam |

3. yamakam

saty arthe pṛthag-arthāyāḥ svāra-vyañjana-samhateḥ |
krameṇa tenaivāvṛttir yamakam vinigadyate ||10|| 8

atra dvayor api padayoḥ kvacit sārthakatvam, kvacin nirarthakatvam | kvacid ekasya sārthakatvam aparasya nirarthakatvam | ata uktam "saty arthe" iti | "tenaiva krameṇa" iti damo moda ity āder vivikta-viṣayatvam sūcitam | etac ca pāda-pādārdha-vṛttitvena pādāvṛtteś cāneka-vidhatayā prabhūtatama-bhedam |

diṅ-mātram udāhriyate |

nava-palāśa-palāśa-vanam purah
sphuṭa-parāga-parāgata-paṅkajam |
mṛdulatānta-latāntam alokayat
sa surabhim surabhim sumano-bharaiḥ ||

atra padāvṛttiḥ—palāśa-palāśeti surabhim surabhim ity atra ca dvayor sārthakatvam | latānta-latāntety atra prathamasya nirarthakatvam | parāga-parāgety atra dvitīyasya | evam anyatrāpy udāhāryam | yamakādau bhaved aikyam ḍa-lor ba-vor la-ros tathā ity ukta-nayāt "bhujā-latām jaḍatām harir ānayat" ity atra na yamakatva-hāniḥ |

4. vakroktiḥ

anyasyānyārthakam vākyam anyathā yojayed yadi |
anyaḥ śleṣeṇa kākvā vā sā vakroktis tato dvidhā ||11|| 9

dvidheti śleṣa-vakroktiḥ, kāku-vakroktiś ca | krameṇodāharaṇam—

ke yūyam sthala eva samprati vyaṁ praśno viśeṣāśrayaḥ
kim brūte vihagaḥ sa vā phaṇipatir yatrāsti supto hariḥ |
vāmā yūyam aho viḍamba-rasikaḥ kīḍṛk smarō vartate
yenāsmāsu viveka-śūnya-manasaḥ puṁsv eva yoṣid-bhramaḥ ||

atra viśeṣa-padasya "viḥ pakṣī" "śeṣo nāgaḥ" ity artha-dvayayogyatvāt sa-bhaṅga-śleṣaḥ | anyatra tv abhaṅgaḥ |

kāle kokila-vācāle sahakāra-manohare |
kṛtāgasaḥ parityāgāt tasyāś ceto na dūyate ||

atha kayācit sakhyā niṣedhārthe niyukto nañ anyayā kākvā dūyata eveti vidhy-arthe ghaṭitah |

5. bhāṣā-samakam

śabdair eka-vidhair eva bhāṣāsu vividhāsv api |
vākyam yatra bhavet so'yaṁ bhāṣā-sama itīṣyate ||12|| 10

yathā mama—

mañjula-maṇi-mañjire, kala-gambhīre vihāra-sarasī-tīre |
virasāsi keli-kīre kim āli dhīre ca gandha-sāra-samīre ||

eṣa ślokaḥ saṁskṛta-prākṛta-śaurasenī-prācyāvanti-nāgarāpabhramśeṣv evaṁ-vidha eva |
"sarasam ka(i)ṇa kabham" ity ādau tu "sarasam" ity atra saṁskṛta-prākṛtayoḥ sāmye'pi vākya-
gatavābhāve vaicitryābhāvān nāyam alaṅkāraḥ |

6. śleṣaḥ

śliṣṭaiḥ padair anekārthābhīdhāne śleṣa ucyate |
varṇa-pratyaya-liṅgānām prakṛtyoḥ padayor api | 11
śleṣād vibhakti-vacana-bhāṣānām aṣṭadhā ca saḥ ||13|| 12a

kramenodāharaṇam,

6.1 varṇa-śleṣaḥ

pratikūlatām upagate hi vidhau
viphalatvam eti bahu-sādhanatā |
avalambanāya dina-bhartur abhūn
na paṭisyataḥ kara-sahasram api ||

atra "vidhau" iti vidhu-vidhi-śabdayor u-kāra-i-kārayor au-kāra-rūpatvāc chleṣaḥ |

6.2 pratyaya-śleṣaḥ

kiraṇā hariṇānkasya dakṣiṇas ca samīraṇaḥ |
kāntotsaṅga-juṣām nūnam sarva eva sudhā-kiraḥ ||

atra "sudhākira" iti kvip-ka-pratyayoḥ | kim cātra bahu-vacanaika-vacanayor aikya-rūpyād
vacana-śleṣo'pi |

6.3 liṅga-śleṣaḥ

vikasan-netra-nīlābje tathā tanvyāḥ stana-dvayī |

tava dattām sadāmodam lasat-tarala-hāriṇī ||

atra napuṁsaka-strī-liṅgayoḥ śleṣo vacana-śleṣo'pi |

6.4 prakṛti-śleṣaḥ

ayaṁ sarvāṇi śastrāṇi hṛdijñeṣu ca vakṣyati |
sāmarthya-kṛd amitrāṇām mitrāṇām ca nṛpātmajaḥ ||

atra "vakṣyati" iti vahi-vacyoḥ | "sāmarthya-kṛt" iti kṛntati-karotyoḥ prakṛtyoḥ |

6.5 pada-śleṣaḥ

"pṛthukārtasvara-pātram" ity ādi¹ | atra pada-bhaṅgi-prakṛti samāsayor api vailakṣaṇyāt pada-śleṣo, na tu prakṛti-śleṣaḥ |

evam ca—

nītānām ākulībhāvaṁ lubdhair bhūri-śilīmukhaiḥ |
sadrśe vana-vṛddhānām kamalānām tad-īkṣaṇe ||

atra lubdha-śilīmukhādi-śabdānām śliṣṭatve'pi vibhakter abhedāt prakṛti-śleṣaḥ | anyathā sarvatra pada-śleṣa-prasaṅgaḥ |

6.6 vibhakti-śleṣaḥ

sarvasvaṁ hara sarvasya tvaṁ bhava ccheda-tatparaḥ |
nayopakāra-sāmmukhyam āyāsi tanu-vartanam ||

atra "hara" iti pakṣe śiva-sambodhanam iti sup | pakṣe hṛ-dhātos tāṅ iti vibhakteḥ | evam "bhava" iti |

6.7 vacana-śleṣaḥ

asya ca bhedasya pratyaya-śleṣeṇāpi gatārthatven pratyāntarāsādhyā-sub-anta-tiṅ-anta-gatatvena vicchitti-viśeṣāsrayaṇāt pṛthag-uktiḥ |

6.8 bhāṣā-śleṣaḥ

sahade sura-sandhaṁ me tamava samāsaṅgamāgam āharaṇe |
hara bahu-saraṇāntaṁ citta-moha-suvasara ubme sahasā ||

atra saṁskṛta-mahārāṣṭrayoḥ |

¹ Sāh.D. 7.20.

punas tridhā sabhaṅgo'bhāṅgas tad ubhayātmakaḥ ||14|| 12cd

etad bheda-trayaṁ cokta-bhedāṣṭake yathā-sambhavam jñeyam | yathā va—

yena dhvasta-manobhavana balijit-kāyaḥ purāstrīkṛto
yo gaṅgām ca dadhe'ndhaka-kṣaya-karo yo barhi-patra-priyaḥ |
yasyāhuḥ śaśimac-chiro hara iti stutyam ca nāmāmarāḥ
so'vyād iṣṭa-bhujāṅga-hāra-valayaḥ tām sarvado mādhaveḥ ||¹

atra "yena" ity ādau sabhaṅga-śleṣaḥ | "andhaka" ity ādāv abhaṅgaḥ | anayoś caikatra
sambhavāt sabhaṅgābhaṅgātmako grantha-gaurava-bhayāt pṛthaṅ nodāhṛtaḥ |

iha kecid āhuḥ— "sa-bhaṅga-śleṣa eva śabda-śleṣa-viṣayaḥ | yatrodāttādi-svara-bhedād bhinna-
prayatnocāryatvena bhinnayoḥ śabdāyora jatū-kāṣṭha-nyāyena śleṣaḥ | abhaṅgas tv artha-śleṣa
eva | yatra svarābhedād abhinna-prayatnocāryatayā śabdābhedād arthayora eka-vṛnta-gata-
phala-dvaya-nyāyena śleṣaḥ | yo hi yad-āśritaḥ sa tad-alānkāra eva | alānkāryālanakaraṇa-
bhāvasya lokavad āśrayāśrayi-bhāvenopapattiḥ" iti |

tad anye na kṣamante | tathā hi— "atra dhvani-guṇi-bhūta-vyaṅgya-doṣa-guṇālanakārāṇām
śabdārtha-gatatvena vyavasthiter anvaya-vyatirekānuvidhāyitvena niyama" iti |

na ca "andhaka-kṣaya-" ity ādau śabdābhedāḥ | "artha-bhedena śabda-bhedāḥ" iti darśanāt |
kiṁ cātra śabdasyaiva mukhyatayā vaicitrya-bodhopāyatvena kavi-pratibhayoṭṭānkanāc
chabdālanakāratvam eva | visadṛśa-śabda-dvayasya bandhe caivam-vidhasya vaicitryābhāvād
vaicitryasyaiva cālanakāratvāt | artha-mukha-prekṣitayā cārthālanakāratve'nuprāsādīnām api
rasādi-paratvenārtha-mukha-prekṣitayārthālanakāra-prasaṅgaḥ | śabdasyābhinna-
prayatnocāryatvenārthālanakāratve "pratikūlatām upagate hi vidhau" ity ādau śabda-bhede'py
arthālanakāratvam tavāpi prasajjyātīty ubhayatrāpi śabdālanakāratvam eva | yatra tu śabda-
parivartane'pi na śleṣatva-khaṇḍatā | tatra—

stokenonnatim āyāti stokenāyāty adhogatim |
aho na sadṛśī vṛttis tulākoṭeḥ khalasya ca ||²

ity ādāv artha-śleṣaḥ | asya cālanakārāntara-vivikta-viṣayatayā asambhavād vidyamāneṣv
alanakārāntareṣv apavādatvena tad-bādhakatayā tat-pratibhotpatti-hetutvam iti kecit |

ittham atra vicāryate— samāsoktya-aprastuta-prasāmsādau dvitīyārthasyānabhidheyatayā nāsyā
gandho'pi | "vidvan-mānasa-haṁsa" ity ādau śleṣa-garbhe rūpake'pi mānasa-śabdasya citta-
saro-rūpobhayārthetve'pi rūpakeṇa śleṣo bodhyate | saro-rūpasyaivārthasya viśrānti-
dhāmatayā prādhānyāt | śleṣe hy artha-dvayasyāpi samakakṣatvam |

¹ bhāraveḥ | (Skṁ 163, Sv 44, Smv 2.104)

² Pañcatantra 1.161, Srk 1263, Sv 352.

"sannihita-bālāndhakārā bhāsvan-mūrtiś ca" ity ādau virodhābhāse'pi viruddhārthasya pratibhāsa-mātrasya prarohābhāvān na śleṣaḥ | evaṁ punaruktavad ābhāse'pi |

tena, "yena dhvasta—" ity ādau prākaraṇikayoḥ, "nītānām" ity ādāv aprākaraṇikayor eka-dharmābhisambandhāt tulyayogitāyām |

svecchopajāta-viṣayo'pi na yāti vaktuṁ
dehīti mārgaṇa-śataiś ca dadāti duḥkham |
mohāt samutkṣipati jīvanam apy akāṇḍe
kaṣṭam prasūna-viśikhaḥ prabhur alpa-buddhiḥ ||

ity ādau ca prākaraṇikāprākaraṇikayor eka-dharmābhisambandhād dīpake |

sa-kalakalam puram etaj jātam samprati sudhāmsū-bimbam iva |

ity ādau copamāyām vidyamānāyām api śleṣasyaitad-viṣaya-parihāreṇāsambhavād eṣām ca śleṣa-viṣaya-parihāreṇāpi sthiter etad-viṣaye śleṣasya prādhānyena camatkāritva-pratīteś ca śleṣeṇaiva vyapadeśo bhavitum yuktaḥ, anyathā tad-vyapadeśasya sarvathā-bhāva-prasaṅgāc ceti |

atrocyate—na tāvat paramārthataḥ śleṣasyālāṅkāraṇāntaāvivikta-viṣayatā "yena dhvasta" ity ādinā vivikta-viṣayatvāt | na cātra tulyayogitā, tasyāś ca dvayor apy arthayor vācyatva-niyamābhāvāt | atra ca mādhave-mādhavayor ekasya vācyatva-niyame parasya vyaṅgyatvam syāt | kiṁ ca, tulyayogitāyām apy ekasyaiva dharmasyāneka-dharmi-sambandhitayā pratītiḥ iha tv anekeṣām dharminām pṛthak-pṛthag-dharma-sambandhatayā | "sa-kalakalam" ity ādau ca nopamā-pratibhotpatti-hetuḥ śleṣaḥ | pūrṇopamāyā nirviṣayatv āpatteḥ "kamalam iva mukham manojñam etat" ity ādy asti pūrṇopamāyā viṣaya iti cet ? na, yadi "sakala" ity ādau śabda-śleṣatayā nopamā tat kim aparāddham "manojñam" ity ādāv artha-śleṣeṇa |

sphuṭam arthālāṅkārav etāv upamā-samuccayau kintu |
āśritya śabda-mātram sāmānyam ihāpi sambhavataḥ ||

iti rudraṭokta-diśā guṇa-kriyā-sāmyavac-chabda-sāmyasyāpy upamā-prayojakatvāt |

nanu guṇa-kriyā-sāmyasyaivopamā-prayojakā yuktā tatra sādharmaṇyasya vāstavatvāt | śabda-sāmyasya tu na tathā, atra sādharmaṇyāvāstavatvāt | tataś ca pūrṇopamāyā anyathānupapattiyā guṇa-kriyā-sāmyasyaivārtha-śleṣa-viṣayatayā parityāge pūrṇopamā-viṣayatayā yuktā, na tu "sakala" ity ādau śabda-sāmyasyaiveti cet ? na "sādharmaṇyam upamā" ity evāviśiṣṭasyopamā-lakṣaṇasya śabda-sāmyād vyāvṛtter abhāvāt | yadi ca śabda-sāmye sādharmaṇyam avāstavatvān nopamā-prayojakam | tadā katham "vidvan-mānasa-" ity ādāv ādhāra-bhūte cittādau sarovarādy-āropo rājāder hamsādy-āropa-prayojakaḥ |

kiṁ ca, yadi vāstava-sāmya evopamāṅgīkāryā, tadā katham tvayāpi "sa-kalakalam" ity ādau bādhyā-bhūtopamāṅgīkriyate ? kiṁ cātra śleṣasyaiva sāmya-nirvāhakatā, na tu sāmyasya

śleṣa-nirvāhakatā, śleṣa-bandhataḥ prathamam sāmasyāsambhavāt ity upamāyā evāṅgitvena vyapadeśo jyāyān "pradhānena hi vyapadeśā bhavanti" iti nyāyāt |

nanu śabdālaṅkāra-viśaye'ṅgāṅgi-bhāva-saṅkaro nāṅgikriyate tat katham atra śleṣopamayor aṅgāṅgi-bhāvaḥ saṅkara iti cet ? na, arthānusandhāna-virahiṇy-anuprāsādāv eva tathānaṅgikārāt | evam dīpakādāv api jñeyam |

sat-pakṣam madhura-giraḥ prasādhitāśā madoddhatārambhāḥ |
nipatanti dhārtarāṣṭrāḥ kāla-vaśān medinī-prṣṭhe || [ve.sam. 1.6]¹

atra śarad-varṇanayā prakaraṇena dhārtarāṣṭrādi-śabdānām haṁsādy-arthābhidhāne niyamanād duryodhanādi-rūpo'rthaḥ śabda-śakti-mūlo vastu-dhvanīḥ | iha ca prakṛta-prabandhābhidheyasya dvitīyārthasya sūcyatayaiva vivakṣitatvād upamānopameya-bhāvo na vivakṣita iti nopamā-dhvanir na vā śleṣa iti sarvam avadātam |

7. citrālaṅkāraḥ

padyādyākāra-hetutve varṇanām citram ucyate ||15|| 13ab

ādi-śabdāt khaḍga-muraja-cakra-gomūtrikādayaḥ | asya ca tathāvidha-lipi-sanniveśa-viśeṣa-vaśena camatkāra-vidhāyinām api varṇanām tathāvidha-śrotākāśa-samavāya-viśeṣa-vaśena camatkāra-vidhāyibhir varṇair abhedenopacārāc chabdālaṅkāratvam |

tatra padma-bandho, yathā mama—

māramā suśamā cāru-rucā māra-vadhūttamā |
mātta-dhūrta-tamāvāsā sā vāmā me'stu mā ramā ||

eṣo'ṣṭadala-padmabandho dig-daleṣu nirgama-praveśābhyām śliṣṭa-varṇaḥ, kintu vidigdaleṣv anyathā, karṇikākṣaram tu śliṣṭam eva | evam khaḍga-bandhādikam apy ūhyam | kāvyāntar-gaḍu-bhūtatayā tu neha prapañcyate |

rasasya paripanthitvān nālaṅkāraū prahelikā | 13cd
ukti-vaicitrya-mātram sā cyuta-dattākṣarādikā ||17||

cyutākṣarā dattākṣarā cyuta-dattākṣarā ca | udāharaṇam—

kūjanti kokilāḥ sāle yauvane phullam ambujam |
kiṁ karotu kuraṅgākṣī vadanena nipīditā ||

¹ ra.su. 4.318

atra "rasāle" iti vaktavye "sāle" iti "ra"-cyutaḥ | vane ity atra "yauvane" iti "yau" dattaḥ |
"vadanena" ity atra "madanena" iti "ma"-cyutaḥ, "va"-dattaḥ | ādi-śabdāt kriyā-kāraka-gupty-
ādayaḥ |

tatra kriyā-guptir yathā—

pāṇḍavānām sabhā-madhye duryodhana¹ upāgataḥ |
yasmai gām ca suvarṇam ca sarvāṇy ābharaṇāni ca ||

atra "duryodhanaḥ" ity atra "aduryodhanaḥ" iti | "aduḥ" iti kriyā-guptiḥ | evam anyatrāpi |

[arthālakārāḥ]

1. upamā

athāvasara-prāpteṣv arthālakāreṣu sādṛśya-mūleṣu lakṣitavyeṣu teṣām apy upajīvyatvena
prādhānyāt prathamam upamām āha—

sāmyam vācyam avaidharmye vākyaikye upamā dvayoḥ ||18|| 14cd

rūpakādiṣu sāmyasya vyaṅgyatvam | vyatireke ca vaidharmyasyāpy uktiḥ | upameyopamāyām
vākya-dvayam | ananvaye tv ekasyaiva sāmyoktir ity asyā bhedaḥ |

**sā pūrṇā yadi sāmānya-dharma aupamyā-vāci ca |
upamānam copameyam bhaved vācyam ... ||19|| 15**

sā upamā | sāmānya-dharmo dvayoḥ sādṛśya-hetur manojñatvādiḥ | aupamyā-vācakam ivādi |
upameyam mukhādi | upamānam candrādi |

. iyam punaḥ |
**śrautī yathevāvā-śabdā ivārtho vā vatir yadi |
ārthī tulya-samānādyās tulyārtho yatra vā vatiḥ ||20|| 16**

yatheva-vādayaḥ śabdā upamānāntara-prayukta-tulyādi-pada-sādhāraṇā api śruti-gata-
mātreṇopamānopameya-gata-sādṛśya-lakṣaṇa-sambandham bodhayantīti tat-sad-bhāve śrauty
upamā | evam tatra "tasyevety" ity anenevārthe vihitasya vater upādāne | tulyādayas tu
"kamalena tulyam mukham" ity ādāv upameya eva | "kamalam mukhasya tulyam" ity ādāv
upamāna eva | "kamalam mukham ca tulyam" ity ādāv ubhayatrāpi viśrāmyantīti
arthānusandhānād eva sāmyam pratipādayantīti tat-sadbhāve ārthī | evam "tena tulyam" ity
ādinā tulyārthe vihitasya vater upādāne |

¹ madhye'dur yo'dhana

dve tad-dhite samāse'tha vākye. ||21|| 17a

dve śrautī ārthī ca | udāharaṇam—

saurabham ambhoruhavan
mukhasya kambhāv iva stanau pīnau |
hṛdayam madayati vadanam
tava śarad-indur yathā bāle ||

atra krameṇa trividhā śrautī |¹

madhuraḥ sudhāvad adharaḥ
pallava-tulyo'tipelavaḥ pāṇiḥ |
cakita-mṛga-locanābhyām
sadṛśī capale ca locane tasyāḥ ||

atra krameṇa trividhārthī |²

. pūrṇā ṣaḍ eva tat ||22|| 17b

spāṣṭam |

luptā sāmānya-dharmādāv ekasya yadi vā dvayoḥ | 17cd
trayāṇām vānupādāne śrauty ārthī sāpi pūrvavat ||23|| 18ab

sā luptā | tad-bhedam āha—

pūrṇāvad dharmalope sā vinā śrautīm tu tad-dhite ||24|| 18cd

sā luptopamā dharmasya sādharma-guṇa-kriyā-rūpasya lope pūrṇāvad iti pūrvokta-rītyā ṣaṭ-
prakārāḥ | kintv atra taddhite śrautyā asambhavāt pañca-prakārāḥ | yathā—

mukham indur yathā pāṇiḥ pallavena samaḥ priye |
vācaḥ sudhā ivaṣṭhas te bimba-tulyo mano'smavat ||³

ādharma-karma-vihite dvividhe ca kyaci kyaṇi |
karma-kartror ṇamuli ca syād evam pañcadhā punaḥ ||25|| 19

¹ ambhoruhavat taddhitagā śrautī pūrṇā | kumbhāv iva samāśagā śrautī pūrṇā | śarad-indur yathā vākyagā śrautī pūrṇā |

² sudhāvat taddhita-gā ārthī pūrṇā | pallava-tulyaḥ samāśagārthī pūrṇā | mṛga-netrābhyām sadṛśī vākyagārthī pūrṇā |

³ indur yathā—vākyagā śrautī luptā | pallavena samaḥ | vākyagā ārthī luptā | sudheva samāśagā śrautī luptā | bimbabham samāśagā ārthī luptā | vajravat taddhitagārthī luptā |

"dharma-lope luptā" ity anuṣajyate | kyac-kyañ-ṇamulaḥ kalāpa-mate in āyi ṇamaḥ¹ |
krameṇa, yathā—

antaḥpuriyasi raṇeṣu sutīyasi tvam
pauram janam tava sadā ramaṇiyate śriḥ |
dṛṣṭaḥ śriyābhir amṛta-dyuti-darśam indra-
sañcāram atra bhuvī sañcarasi kṣitīṣa ||²

antaḥpuriyasīty atra sukha-vihārāspadatvasya | tanujīyasīty atra sneha-nirbharatvasya ca
sādhāraṇa-dharmasya lopaḥ | evam anyatra |

iha ca yathādi-tulyādi-virahāc chrauty-ādi-cintā nāsti | idam ca kecid aupamya-
pratipādakasyevāder lopa udāharanti | tad ayuktaṃ—kyañ-āder tad-artha-vihitatvenaupamya-
pratipādakatvāt |

nanu kyañ-ādiṣu samyag aupamya-pratītir nāsti pratyayatvenāsvatantratvād ivādi-
prayogābhāvāc ceti na vācyam | kalpa-bādāv api tathā-prasaṅgāt | na ca kalpa-bādīnāmivādi-
tulyayaupamyasya vācakatvam | kyañ-ādīnām tu dyotakatvam | ivādīnām api vācakatve
niścayābhāvāt | vācakatve vā "samuditaṃ padaṃ vācakam" "prakṛti-pratyayau sva-svārtha-
bodhakau" iti ca mata-dvaye'pi vaty-ādi-kyañ-ādyoḥ sāmīyam eveti |

yac ca kecid āhuḥ—vaty-ādaya ivādy-arthe'nuṣīyante, kyañ-ādayas tv ācārādy-arthe iti | tad
api na, na khalu kyañ-ādaya ācāra-mātrārthā api tu sādṛśyācārārthā iti | tad evam dharma-lope
daśa-prakārā luptā |

upamāna-luptopamā

upamānānupādāne dvidhā vākya-samāsayoḥ ||26|| 20ab

udāharaṇam—

tasyā mukhena sadṛśam ramyaṃ nāste na vā nayana-tulyam |

atra mukha-nayana-pratinidhi-vastv-antarayor gamyamānatvād upamāna-lopaḥ | atraiva ca
"mukhena sadṛśam" ity atra "mukham" "yathedaṃ" "nayana-tulyam" ity atra "dṛg iva" iti
pāṭhe śrauty api sambhavatīti | anayor bhedayoḥ pratyekaṃ śrautyārthītvā-bhedena
caturvidhatva-sambhave'pi prācīnānām rītyā dvi-prakāratvam evoktam |

vācaka-luptopamā

aupamya-vācino lope samāse kvipi ca dvidhā ||27|| 20cd

¹ yin nāyi namaḥ |

² antaḥpuriyasi ādhāre kyaci | tanujīyasi karmaṇi kyaci | anujāyate kyaṇi | te amṛta-dyuti-darśam kartari ṇamuli |

kramenodāharaṇam—

vadanam mṛgaśāvākṣyāḥ sudhākara-manoharam |

gardabhāti śruti-paruṣam vyaktaṁ ninadan mahātmanām purataḥ |

atra "gardabhāti" ity atraupamya-vācinaḥ kvipo lopaḥ | na cehopameyasyāpi lopaḥ, "ninadan" ity anenaiva nirdeśāt |

dharmopamāna-luptopamā

dvidhā samāse vākye ca lope dharmopamānayoḥ ||28|| 21ab

yathā—"tasyā mukhena" ity ādau "ramyam" iti sthāne "loke" iti pāṭhe'nayor udāharaṇam |

dharmavācaka-luptopamā

kvip-samāsa-gatā dvedhā dharmevādivi-lopane ||29|| 21cd

udāharaṇam—"vidhavati mukhābjam asyāḥ" | atra "vidhavati" iti manoharatva-kvip-pratyayor lopaḥ | "mukhābjam" iti ca samāsagā | kecit tv atrāyi-pratyaya-lopam āhuḥ |

upameya-luptopamā

upameyasya lope tu syād ekā pratyaye kyaci ||30|| 22ab

yathā—

arāti-vikramāloka-vikasvara-vilocanaḥ |
kṛpāṇodagra-dor-daṇḍaḥ sa sahasrāyudhīyati ||

atra "sahasrāyudham ivātmānam acarati" iti vākye upameyasyātmano lopaḥ | na cehaupamya-vācaka-lopaḥ | uktād eva nyāyāt | atra kecid āhuḥ—"sahasrāyudhena saha vartata iti sa-sahasrāyudhaḥ sa ivācaratīti vākyāt sa-sahasrāyudhīyatīti pada-siddhau viśeṣyasya śabdānupāttatvād ihopameya-lopaḥ iti | tan na vicāra-saham | kartari kyaco'nuśāsana-viruddhatvāt |

dharmopameya-lope'nyā ||31|| 22c

yathā—"yaśasi prasarati bhavataḥ kṣīrodiyanti sāgarāḥ sarve |"

atra kṣīrodam ivātmānam ācarantīty upameya ātmā sādharmaṇa-dharmaḥ śuklatā ca luptau |

. trilope ca samāsa-gā ||32|| 22d

yathā—"rājate mṛga-locanā" |

atra mṛgasya locane iva cañcale locane yasyā iti samāse upamā-pratipādaka-sādhāraṇa-dharmopamānānām lopah |

tenopamāyā bhedāḥ syuḥ saptaviṃśati-saṅkhyakāḥ ||33|| 23ab

pūrṇā ṣaḍvidhā | luptā caikaviṃśati-vidheti | militvā saptaviṃśati-prakāropamā | eṣu copamā-bhedeṣu madhye'lupta-sādhāraṇa-dharmeṣu bhedeṣu viśeṣaḥ pratipādyate |

eka-rūpaḥ kvacit kvāpi bhinnāḥ sādharmaṇo guṇaḥ | 23cd
bhinne bimbānubimbatvaṁ śabda-mātreṇa vā bhidā ||34|| 24ab

tatra eka-rūpe, yathā udāhṛtaṁ—"madhuraḥ sudhavad adharaḥ" ity ādi |

bimba-pratibimbatve, yathā—

bhallāpavarjitais teṣāṁ śirobhiḥ śmaśrulair mahīm |
tastāra saraghāvyāptaiḥ sa kṣaudra-paṭalair iva ||

atra "śmaśrulaiḥ" ity asya "saraghāvyāptaiḥ" iti dṛṣṭāntavat pratibimbitam |

śabda-mātreṇa bhinnatve, yathā—

smeram vidhāya nayanam vikasitam iva nīlam utpalam mayi sā |
kathayāmāsa kṛṣṅāṅgī manogataṁ nikhilam ākūtam ||

atraike eva smeratva-vikasitatve prativastūpamāvachchedena nirdiṣṭe |

eka-deśa-vivartiny upamā vācyatva-gamyate | 24cd
bhvetām yatra sāmyasya. ||35||

yathā—

netrair ivotpalaiḥ padmair mukhair iva saraḥ-śriyaḥ |
pade pede vibhānti sma cakravākaiḥ stanair iva ||

atrotpalādīnām netrādīnām sādṛśyam vācyam saraḥ-śrīṇām cāṅganā-sāmyam gamyam |

rasanopamā

. kathitā rasanopamā | 25b
yathordhvam upameyasya yadi syād upamānatā ||36|| 25cd

yathā—

candrāyate śubhra-rucāpi haṁso
haṁsāyate cāru gatena rādhā |
rādhāyate sparśa-sukhena vāri
vāriyate svacchatayā vihāyaḥ ||

mālopamā

mālopamā yad ekasmin upamānam bhaved bahu ||

yathā—

vārijeṇeva sarasī śaśineva niśīthinī |
yauvaneneva vanitā śrīr manoharā ||

kvacid upamānopameyayor api prakṛtatvaṁ dṛśyate | yathā—

haṁsaś candra ivābhāti jalam vyomatalam yathā |
vimalāḥ kumudānīva tārakāḥ śarad-āgame ||

asya rājño gṛhe bhānti bhūpānām tā vibhūtayaḥ |
purandarasya bhavane kalpa-vṛkṣa-bhavā iva ||

atropameya-bhūta-vibhūtibhiḥ "kalpa-vṛkṣa-bhavā iva" ity upamāna-bhūtā vibhūtaya
ākṣipyante ity ākṣepopamā | atraiva "gṛhe" ity asya "bhavane" ity anena pratimirdeśāt
pratimirdeśyopamā ity ādayaś ca lakṣitāḥ | evaṁ-vidha-vaicitryasya sahasradhā darśanāt |

2. ananvaya

upamānopameyatvam ekasyaiva tv ananvayaḥ || 26cd

arthād eka-vākye | yathā—

rājīvam iva rājīvaṁ jalam jalam ivājani |
candraś candra ivātandraḥ śarat-samudayodyame ||

atra rājīvādīnām ananya-sadṛśyatva-pratipādanārtham upamānopameya-bhāvo vaivakṣikaḥ |
"rājīvam iva pāthojam" iti cāsyā lātānuprāsād vivikto viśayaḥ | kintv atrocitatvād eka-śabda-
prayoga eva śreyān | tad uktam—

ananvaye ca śabdaikyam aucityād ānuṣaṅgikam |
asmimś tu lātānuprāse sākṣād eva prayojakam || iti |

3. upameyopamā

paryāyeṇa dvayor etad upameyopamā matā ||39|| 27ab

etad upamānopameyatvaṁ | arthād vākya-dvaye | yathā—

kamalena matir matir iva kamalā
tanur iva vibhā vibheva tanuḥ |
dharaṇīva dhṛtir dhṛtir iva dharaṇī
satataṁ vibhāti bata yasya ||

atrāsya rājñāḥ śrī-buddhy-ādi-sadṛśaṁ nānyad astīty abhiprāyaḥ |

4. smaraṇam

sadṛśānubhavād vastu-smṛtiḥ smaraṇam ucyate ||40|| 27cd

yathā—

aravindam idaṁ vīkṣya khelat-khañjanam añjalam |
smarāmi vadanam tasyāś cāru cañcala-locanam ||

"mayi sa-kapaṭam" ity ādau ca smṛteḥ sādṛśyānubhavaṁ vinotthitāpitavān nāyam alaṅkāraḥ |
rāghavānanda-mahāpātrās tu vaisādṛśyāt smṛtim api smaraṇālaṅkāram icchanti |
tatrodāharaṇam teṣāṁ eva | yathā—

śirīṣa-mṛdvī giriṣu prapede
yadā yadā duḥkha-śatāni sītā |
tadā tadāsyāḥ sadaneṣu saukhya-
lakṣāṇi dadhyau galad-aśru rāmaḥ ||

5. rūpaka

rūpakam rūpitāropād viṣaye nirapahnave ||41|| 28ab

"rūpita" iti pariṇāmād vyavacchedaḥ | etac ca tat-prastāve vicārayiṣyāmaḥ | "nirapahnave" ity
apahnuti-vyavacchedārtham |

tat paramparitam sāṅgam niraṅgam iti ca tridhā ||42|| 28cd

tat rūpakam | tatra—

yatra kasyacid āropaḥ parāropaṇa-kāraṇam |
tat paramparitam prāhuḥ śliṣṭāśliṣṭa-nibandhanam | 29

pratyekam kevalam mālā-rūpakam ceti caturvidham ||43|| 30ab

tatra śliṣṭa-śabda-nibandhanam kevalam paramparitam, yathā—

āhave jagad-uddaṇḍa rāja-maṇḍala-rāhave |
śrī-nṛsimha-mahīpāla svasty astu tava bāhave ||

atra rāja-maṇḍalam nṛpa-samūha eva candra-bimbam ity āropo rāja-bāhau rāhutvārope
nimittam |

mālā-rūpaṁ, yathā—

padmodaya-dinādhīśaḥ sadā-gati-samīraṇaḥ |
bhū-bhṛd-āvali-dambholir eka eva bhavān bhuvi ||

atra padmāyā udaya eva padmānām udayaḥ | satām āgatir eva sadāgamanam | bhūbhṛto rājāna
eva parvatā ity ādyāropo rājñaḥ sūryatvādyāropa-nimittam |

aśliṣṭa-nibandhanam kevalam, yathā—

pāntu vo jalada-śyāmāḥ śārṅga-jyā-ghāta-karkaśaḥ |
trailokya-maṇḍapa-stambhāś catvāro hari-bāhavaḥ ||

atra trailokye maṇḍapatvārope hari-bāhūnām stambhatvārope nimittam |

mālā-rūpaṁ, yathā—

manoja-rājasya sitātapatram
śrīkhaṇḍa-citraṁ harid-aṅganāyāḥ |
virājate vyoma-saraḥ-sarojaṁ
karpūra-pūra-prabham indu-bimbam ||

atra manojāde rājatvādy-āropaś candra-bimbasya sitātapatratvādy-ārope nimittam | atra ca
"nṛsimha-bhujādīnām rāhutvādy-āropo rāja-maṇḍalādīnām candra-maṇḍalatvādy-ārope
nimittam" iti kecit |

**aṅgino yadi sāṅgasya rūpaṇam sāṅgam eva tat | 30cd
samasta-vastu-viṣayam eka-deśa-vivarti ca ||44||**

tatra—

āropyāṇām aśeṣāṇām śābdatve prathamam matam ||45|| 31

prathamam samasta-vastu-viṣayam | yathā—

rāvaṇāvagraha-klāntam iti vāg-amṛtena saḥ |
abhivṛṣya marut-sasyam kṛṣṇa-meghas tirodadhe ||

atra kṛṣṇasya meghatvāropavad vāg-ādinām amṛtatvādikam āropitam |

yatra kasyacid ārthatvam eka-deśa-vivarti tat ||46|| 32ab

kasyacid āropyamāṇasya, yathā—

lāvaṇya-madhubhiḥ pūrṇam āsyam asyā vikasvaram |
loka-locana-rolamba-kadambaiḥ kair na pīyate ||

atra lāvaṇyādaḥ madhutvādy-āropaḥ śābdaḥ | mukhasya padmatvāropa ārthaḥ | na ceyam eka-
deśa-vivartiny upamā | vikasvatva-dharmasyāropyamāṇe padme mukhyatayā varṇanāt |
mukhe vopacaritatvāt |

**niraṅgam kevalasyaiva rūpaṇam tad api dvidhā | 32
mālā-kevala-rūpatvāt ||47|| 33a**

tatra mālā-rūpaṇam niraṅgam, yathā—

nirmāṇa-kauśalam dhātuś candrikā loka-cakṣuṣām |
kriḍā-grham anaṅgasya seyam indīvarekṣaṇā ||

kevalam, yathā—

dāse kṛtāgasi bhavaty ucitaḥ prabhūṇām
pāda-prahāra itī sundari nātra dūye |
udyat-kaṭhora-pulakānkura-kaṇṭakāgrair
yad bhidyate mṛdu padam nanu sāvayathā me ||¹

. **tenāṣṭau rūpaka-bhedāḥ ||48|| 33b**

cirantanair uktā itī śeṣaḥ |

kvacit paramparitam apy eka-deśa-vivarti, yathā—"khaḍgaḥ kṣmā-sauvidallaḥ samiti vijayate
mālāvākhaṇḍalasya ||"² atrārthaḥ—kṣmāyāḥ mahiṣītvāropaḥ, khaḍgasya sauvidallārope
hetuḥ | asya bhedasya pūrvavan mālāropatve'py udāharaṇam mṛgyam |

dr̥śyante kvacid āropyāḥ śliṣṭāḥ saṅge'pi rūpake ||49|| 33cd

¹ sa.u.ka. 890, śā.pa. 3657, sū.mu. 57.11

² sa.u.ka. 1516

tatraika-deśa-vivarti śliṣṭam, yathā mama—

karam udaya-mahīdhara-stanāgre
galita-tamaḥ-paṭalāmsuke niveśya |
vikasita-kumudekṣaṇam vicumbaty
ayam amareśa-diśo mukham sudhāmśuḥ ||

samasta-vastu-viṣayam yathā—atraiva "vicumbati " ity ādau, "cucumbe harid-abalā-mukham
indu-nāyakena" iti pāṭhe |

na cātra śliṣṭa-paramparitam ? atra hi "bhūbhṛd-āvali-dambholiḥ" varga-vajram ity ādau
rājādau parvatatvādy-āropan vinā varṇanīyasya rājāder dambholitādi-rūpaṇam sarvathaiva
sādṛśyābhāvād asaṅgatam | tarhi katham "padmodayety ādau katham paramparitam śrī-
krṣṇādinā sādṛśyasya tejasvitādi-hetukam sādṛśyam suvyaktam | na tu prakṛte tad vivakṣitam |
padmodayāder eva dvayoḥ sādharmaṇa-dharmatāyā vivakṣitatvāt | iha tu udaya-giri-stanādinā
sādṛśyam pīnatvādinā suvyaktam eveti na śliṣṭam paramparitam |

kvacit samāsā-sadbhāve'pi rūpakam dṛśyate—vadanam tava he rādhe sarojam iti
nānyathā | kvacid vaiyādhikarānyenāpi—vidadhe madhupa-śreṇīm iha bhrū-latayā
vidhiḥ |

kvacid vaidharmye'pi, yathā—

saujanyāmbu maru-sthalī sucaritālekhyā-dyu-bhittir guṇa-
jyotsnā krṣṇa-caturdaśī saralatā-yoga-śva-puccha-cchaṭā |
yair eśāpi durāśayā kali-yuge rājāvalī sevītā
teṣām śūlini bhakti-mātra-sulabhe sevā kiyat kauśalam ||

idam mama | atra ca keṣāñcid rūpakāṇām śabda-śleṣa-mūlatve'pi rūpaka-viśeṣatvād
arthālānkāra-madhye gaṇanam | evam vakṣyamāṇaivam-vidhālānkāreṣu bodhyam |

adhikārūḍha-vaiśiṣṭyam rūpakam yat tad eva tat ||55|| 34ab

tad evādhikārūḍha-vaiśiṣṭya-samjñakam, yathā mama—

idam vaktram sāksād-virahita-kalaṅkaḥ śāsadharaḥ
sudhādhārādhāraś cira-pariṇatam bimbam adharaḥ |
ime netre rātrindivam adhika-śobhe kuvalaye
tanur lāvānyānām jaladhir avagāhe sukhataraḥ ||

atra kalaṅka-rāhityādinādhikam vaiśiṣṭyam ||

--o)0(o--

6. pariṇāma

**viṣayārthatayārope prakṛtārthopayogini | 34cd
pariṇāmo bhavet tulyā tulyādhikaraṇo dvidhā ||56||**

āropyamāṇasyāropa-viṣayatmatayā pariṇamanāt pariṇāmaḥ | yathā—

smitenopāyanam dūrād āgatasya kṛtam mama |
stanopapīḍam āśleṣaḥ kṛto dyūte paṇas tayā ||

anyatropāyana-paṇau vasanābharaṇādi-bhāvenopayujyate | atra tu nāyaka-sambhāvana-
dyūtayoḥ smitāśleṣa-rūpatayā prathamārdhe vaiyadhikaraṇyena prayogaḥ | dvitiye
sāmānādhikaraṇyena |

rūpake "mukha-candraṁ paśyāmi" ity ādāv āropyamāṇa-candrāder uparañjakatā-mātram | na
tu prakṛte darśanādāv upayogaḥ | iha tūpāyanāder viṣayeṇa tādātmyam | prakṛte ca kṛṣṇa-
sambhāvanādau upayogaḥ | ata eva rūpake āropyasyāvachchedakatva-mātreṇānvayaḥ | atra tu
tādātmyena |

"dāse kṛtāgasi" ity ādau rūpakam eva, na tu pariṇāmaḥ | āropyamāṇa-kaṅtakasya pāda-
bhedana-kāryasyāprastutatvāt | na khalu tat kasyacid prastuta-kāryasya ghaṭanārtham
anusandhīyate | ayam api rūpakavad adhikārūḍha-vaiśiṣṭyo dṛśyate | yathā—

vanecarāṇām vanitā-sakhānām
darī-grhotsaṅga-niṣakta-bhāsaḥ |
bhavanti yatrauśadhayo rajanyām
ataila-pūrāḥ surata-pradīpāḥ || [ku.sam. 1.10]

atra pradīpānām ośadhy-ātmatayā prakṛte suratopayoginy-andhakāra-nāse upayogaḥ | atra
taila-pūratvenādhikārūḍham vaiśiṣṭyam |

--o)0(o--

7. sandeha

**sandehaḥ prakṛte'nyasya samśayaḥ pratibhotthitaḥ | 35cd
śuddho niścaya-garbhāsau niścayānta iti tridhā ||57||**

(1) yatra samśaya eva paryavasānam tatra śuddhaḥ, yathā—

kiṁ tāruṇya-taror iyam rasa-bharodbhinnā navā vallarī
velā-procchalitasya kiṁ laharikā lāvaṇya-vārām-nidheḥ |
udgāḍhotkalikāvatām sva-samayopanyāsa-viśrambhiṇaḥ
kiṁ sāksād upadeśa-yaṣṭir athavā devasya śṛṅgāriṇaḥ ||

(2) yatrādāv ante ca samśaya eva, madhye niścayaḥ sa niścayamadhyā, yathā—

ayam mārtanḍaḥ kim sa khalu turagaiḥ saptabhir itaḥ
kṛśānuḥ kim sarvāḥ prasarati diśo naiṣa niyatam |
kṛtāntaḥ kim sāksān mahiṣa-vahano'sāv iti ciram
samālokyājau tvām vidadhati vikalpān pratibhaṭāḥ ||

atra madhye mārtanḍādy-abhāva-niścayaḥ, rāja-niścaye dviṭiya-samśayotthānāsambhavāt |

(3) yatrādau samśayo'nte ca niścayaḥ sa niścayāntaḥ | yathā—

kim tāvat sarasi sarojam etad ārād
āho svin mukham avabhāsate taruṇyāḥ |
samśayya kṣaṇam iti niścikāya kaścīd
bibbokair baka-sahavāsinām parokṣaiḥ ||

apratibhotthāpite tu "sthāṇur vā puruṣo vā" ity ādi samśaye nāyam alaṅkāraḥ |

madhyam tava sarojākṣi payodhara-bharārditam |
asti nāstīti sandehaḥ kasya citte na bhāsate ||

--o)0(o--

8. bhrāntimān

sāmyād atasmims tad-buddhir bhrāntimān pratibhotthitā ||58|| 36cd

yathā—

mugdhā dugdha-dhiyā gavām vidadhate kumbhānagho vallavāḥ
karṇe kairava-śaṅkayā kuvalayaṁ kurvanti kāntā api |
karkandhū-phalam uccineti śabarī muktā-phalāśaṅkayā
sāndrā candramaso na kasya kurute citta-bhramaṁ candrikā ||

asvarasotthāpitā bhrāntir nāyam alaṅkāraḥ | yathā—"śuktikāyām rajatam" iti | na
cāsādṛśyamulā, yathā—

saṅgama-viraha-vikalpe varam iha viraho na saṅgamas tasyāḥ |
saṅge saiva tathaikā tribhuvanam api tan-mayaṁ virahe ||¹

--o)0(o--

9. ullekha

¹ sa.u.ka. 929 (dharmakīrteḥ); padyā. 239.

**kvacid bhedād grhītrṇām viṣayāṇām tathā kvacit |
ekasyānekadhollekho yaḥ sa ullekha ucyate ||59|| 37**

kramenodāharaṇam—

priya iti gopa-vadhūbhiḥ
śīsur iti vṛddhair adhiśa iti devaiḥ |
nārāyaṇa iti bhaktair
brahmety agrāhi yogibhir devaḥ ||

atraikasyāpi bhagavatas tat-tad-guṇa-yogād anekadhollekhe gopa-vadhū-prabhṛtīnām rucy-
ādayo yathā-yogaṁ prayojakāḥ | yad āhuḥ—

yathā-ruci yathārthitvaṁ yathā-vyutpatti bhidyate |
ābhāso'py artha ekasminn anusandhāna-sādhitaḥ ||

atra bhagavataḥ priyatvādīnām vāstavatvād grahītr-bhedāc ca na mālā-rūpakam, na ca
bhrāntimān | na cāyam abhede bheda ity evaṁ rūpātiśayoktiḥ | tathā hi—"anya-devāṅga-
lāvaṇyam" ity ādau lāvaṇyāder viṣayasya pṛthaktvenāpy adhyavasānam | na ceha bhagavati
gopa-vadhū-prabhṛtibhiḥ priyatvādy adhyavasīyate | priyatvāder bhagavati tat-kāle
tāttvikatvāt |

kecid āhuḥ—"ayam alaṅkāro niyamenālaṅkārantara-vicchitti-mūlaḥ |" uktodāharaṇe ca
śīśutvādīnām niyamābhiprāyāt priyatvādīnām bhinnatvādy-adhyavasāya ity atiśayoktir asti |
tat-sad-bhāve ca grahītr-bhedena nānātva-pratīta-rūpo vicchitti-viśeṣa ullekḥākhya-
bhinnālaṅkāra-prayojakaḥ | śrī-kaṅṭha-jana-pada-varṇane—"vajra-pañjaram iti śaraṇāgatair
ambara-vivaram iti vātikair ity ādiś cātiśayokter vivikto viṣayaḥ | iha ca rūpakālaṅkāra-yogaḥ |

vastutas tu "ambara-vivaram" ity ādau bhrāntimantam evenchanti, na rūpakam | bheda-pratīti
puraḥ-sarasyaivāropasya gauṇī-mūla-rūpakādi-prayojakatvāt | yad āhuḥ śārīraka-mīmāṃsā-
bhāṣya-vyākhyane vācaspati-miśrāḥ—"api ca para-śabdaḥ paratra lakṣyamāṇa-guṇa-yogena
vartate iti yatra prayoktr-pratipatroḥ sampratipattīḥ sa gauṇaḥ, sa ca bheda-pratyaya-
puraḥsaraḥ" iti | iha tu vātikānām śrī-kaṅṭha-janapade bhrānti-kṛtāmbaratvādy-āropa iti |

atra yat "tapo-vanam iti munibhiḥ kāmāyatanam iti veśyābhiḥ" ity ādau pariṇāmālaṅkāra-
yogaḥ |

"gāmbhīryeṇa samudro'pi gauraveṇāsi parvata" [kāvyādarśa 2.85] ity ādau cānekatvollekhe
gāmbhīryādi-viṣaya-bhedaḥ prayojakaḥ | atra ca rūpaka-yogaḥ |

"gurur vacasi pṛthur urasi arjuno yaśasi" ity ādikasya rūpakād viviktau viṣaya iti | atra hi
śleṣa-mūlātiśayokti-yogaḥ ||

10. apahnuti

prakṛtaṁ pratiṣidhyānya-sthāpanaṁ syād apahnutiḥ ||60|| 38ab

iyam ca dvidhā—kvacid apahnava-pūrvaka āropaḥ, kvacid āropa-pūrvako'pahnava iti |
krameṇodāharaṇam—

nedam nabho-maṇḍalam ambu-rāśir
naitās ca tārāḥ nava-phena-bhaṅgāḥ |
nāyaṁ śāsī kuṇḍalitaḥ phaṇīndro
nāsau kalaṅkaḥ śayito murāriḥ ||

etad vibhāti caramācala-cūḍa-cumbi--
hiṇḍīra-piṇḍa-ruci-śīta-marīci-bimbam |
ujjvālitasya rajanīm madanānalasya-
dhūmaṁ dadhat prakṛta-lāñchana-kaitavena ||

idaṁ padyaṁ mama |

evaṁ "virājati vyoma-vapuḥ payodhis tārā-mayās tatra ca phena-bhaṅgāḥ" ity ādy-ākāreṇa ca
prakṛta-niṣedho bodhyaḥ |

**gopaniyaṁ kam apy arthaṁ dyotayitvā kathaṅcana | 38cd
yadi śleṣeṇānyathā vānyathayet sāpy apahnutiḥ ||61||**

śleṣeṇa, yathā—

kāle vāri-dharāṇam apatitayā naiva śakyate sthātum |
utkaṅṭhitāsi tarale nahi nahi sakhi picchilaḥ panthāḥ ||¹

atra "apatitayā" ity atra patim vinety uktvā paścāt patanābhāvena ity anyathā kṛtam |

aśleṣeṇa, yathā—

iha puro'nīla-kampita-vigrahā
milati hanta tamālam iyaṁ latā |
layasi kiṁ sakhi kṛṣṇa-samāgamam
nahi ghanāgama-rītir udāhṛtā || (sā.da.)

vakroktau parokter anyathākārah | iha tu svokter eveti bhedaḥ | gopana-kṛtā gopaniyasyāpi
prathamam abhihitatvāc ca vyājokteḥ |

--o)0(o--

¹ su.ra.ko. 246.

11. niścayaḥ

anyan niṣidhya prakṛta-sthāpanam niścayaḥ punaḥ ||62|| 39cd

niścayayākhyo'yam alaṅkāraḥ | anyad ity āropyamāṇam, yathā mama—

vadanam idaṁ na sarojaṁ nayane nendīvare ete |
iha savidhe mugdha-dṛṣo bhramara mudā kiṁ paribhramasi ||

yathā vā—

hṛdi bisa-latā-hāro nāyaṁ bhujāṅgama-nāyakaḥ
kuvalaya-dala-śreṇī kaṅthe na sā garala-dyutiḥ |
malaya-jarajo nedaṁ bhasma priyā-rahite mayi
prahara na hara-bhrāntyānaṅga krudhā kiṁ mudhā dhāvasi ||

na hy ayaṁ niścayāntaḥ sandehaḥ | tatra saṁśaya-niścayayor ekāśrayatvenāvasthānāt | atra tu
bhramarādeḥ saṁśayo nāyakāder niścayaḥ | kiṁ ca bhramarāder api saṁśayaḥ, eka koṭy-
adhike jñāne, tathā samīpāgamanāsambhavāt | tarhi bhrāntimān astu | astu nāma bhramarāder
bhrāntiḥ | na ceha tasyās camatkāra-vidhāyitvam | api tu tathāvidha-nāyakādy-ukter eveti
sahṛdaya-saṁvedyam | kiṁ cāvivaḥsite'pi bhramarādeḥ pāvanādaḥ bhrāntau vā nāyikā-cāṭv-
ādi-rūpeṇaiva sambhavati tathā-vidhoktiḥ |

na ca rūpaka-dhvanir iyaṁ, mukhasya kamalatvenānirdhāraṇāt | na cāpahnutiḥ,
prastutasyāniṣedhād iti pṛthag evāyam alaṅkāraś cirantanālaṅkārebhyaḥ | śuktikāyāṁ rajata-
dhiyā patati puruṣe śuktikeyaṁ na rajatam iti kasyacid uktir nāyam alaṅkāro vaicitryābhāvāt |

--o)0(o--

12. utprekṣā

bhabet sambhāvanotprekṣā prakṛtasya parātmanā |
vācyā pratīyamānā sā prathamam dvividhā matā ||63|| 40
vācye vādeḥ prayoge syād aprayoge parā punaḥ |
jātir guṇaḥ kriyā dravyam yad utprekṣyam dvayor api ||64|| 41
tad aṣṭadhāpi pratyekaṁ bhāvābhāvābhimānataḥ |
guṇa-kriyā-svarūpatvān nimittasya punaś ca tāḥ || 42
dvātrimśad-vidhatām yānti ||65|| 43a

atra vācyotprekṣāyām udāharaṇam diṅ-mātram, yathā—

ūruḥ kuraṅgaka-dṛśaś cañcala-celāñcalo bhāti |

sapatākaḥ kanaka-mayo vijaya-stambhaḥ smarasy eva ||

atra vijaya-stambhasya bahu-bādhakatvāj jāty-utprekṣā |

(vācya-guṇotprekṣā)—

jñāne maunaṁ kṣamā śaktau tyāge ślāghāviparyayaḥ |
guṇā guṇānubandhitvāt tasya saprasavā iva ||

atra sa-prasavanaṁ guṇaḥ |

(vācya-kriyotprekṣā)—

gaṅgāmbhasi sura-trāṇa tava niḥśāna-nisvanaḥ |
snātīvāri-vadhū-varga-garbhapātana-pātakī ||

atra snātīti kriyā |

(vācya-dravyotprekṣā)—

mukham eṇīdṛśo bhāti pūrṇa-candra ivāparaḥ ||

atra candra ity eka-vyakti-vācakatvād dravya-śabdaḥ | ete bhāvābhimāne |

abhāvābhimāne, yathā—

kapola-phalakāv asyāḥ kaṣṭam bhūtvā tathā-vidhau |
apaśyantāv ivānyonyam īdṛkṣām kṣāmatām gatau ||

atrāpaśyantāv iti kriyāyā abhāvaḥ | evam anyat |

nimittasya guṇa-kriyā-rūpatve, yathā—"gaṅgāmbhasi" ity ādau snātīvety utprekṣā-nimittam
pātakitvam guṇaḥ | "apaśyantau" ity ādau kṣāmatāgamana-rūpam nimittam kriyā | evam anyat
|

pratīyamānotprekṣā, yathā—

tanvaṅgyā stana-yugalam mukham na prakatīkṛtam |
hārāya guṇine sthānam na dattam iti lajjayā ||

atra lajjayeveti ivādy-abhāvāt pratīyamānotprekṣā | evam anyat |

nanu dhvani-nirūpaṇa-prastāve'laṅkāraṇām sarveṣām api vyaṅgyatvam bhavatīty uktam |
samprati punar viśiṣya katham utprekṣāyāḥ pratīyamānatvam ? ucyate—vyaṅgyotprekṣāyām
"mahilā-sahassa" ity ādāv utprekṣaṇam vināpi vākya-viśrāntiḥ | iha tu stanayor lajjayā
asambhavāl lajjayevety utprekṣayaivety vyaṅgya-pratīyamānotprekṣayor bhedaḥ |

atra vācyotprekṣāyāḥ ṣoḍaśasu bhedeṣu viśeṣam āha—

.tatra vācyābhidāḥ punaḥ |
vinā dravyam tridhā sarvāḥ svarūpa-phala-hetugāḥ ||66|| 43bcd

yatrokteṣu vācyā-pratīyamānotprekṣayor bhedeṣu madhye ye vācyotprekṣāyāḥ ṣoḍaśa-bhedās teṣu ca jāty-ādīnām trayāṇām ye dvādaśa bhedās teṣām pratyekaṁ svarūpa-phala-hetugatatvena dvādaśa-bhedatayā ṣaṭ-trimśad-bhedāḥ | dravyasya svarūpotprekṣaṇam eva sambhavatīti catvāra iti militvā catvārimśad-bhedāḥ |

atra svarūpotprekṣā, yathā pūrvodāharaṇeṣu "smarasya vijaya-stambhaḥ" iti | "sa-prasavā iva" ity ādayo jāti-guṇa-svarūpagāḥ |

phalotprekṣā, yathā—

rāvaṇasyāpi rāmāsto bhittvā hṛdayam āsugaḥ |
viveśa bhuvam ākhyātum uragebhya iva priyam ||

atrākhyātum iti bhū-praveśasya phalaṁ kriyā-rūpam utprekṣitam |

hetūtprekṣā, yathā—

saiṣā sthalī yatra vicinvatā tvām
bhraṣṭam mayā nūpuram ekam ūrvyām |
adr̥ṣyata tvac-caraṇāravinda-
viśleṣa-duḥkhād iva baddha-maunam ||

atra duḥka-rūpa-guṇo hetutvenotprekṣitaḥ | evam anyat |

ukty-anuktyor nimittasya dvidhā tatra svarūpagāḥ ||67|| 44ab

teṣu catvārimśat-saṅkhyakeṣu bhedeṣu madhye ye svarūpagāyāḥ ṣoḍaśa-bhedās te utprekṣā-nimittasyopādānānupādānābhyām dvātrimśad bhedā iti militvā ṣaṭpañcāśad bhedāḥ vācyotprekṣāyāḥ | tatra nimittasyopādānam, yathā pūrvodāhṛte "snātīva"¹ ity utprekṣāyām nimittam pātakitvam upāttam | anupādāne, yathā—"candra ivāparaḥ" ity atra tathā-vidha-saundaryātīśayo nopāttāḥ |

hetu-phalayos tu niyamena nimittasyopādānam eva | tathā hi—"viśleṣa-duḥkhād iva" ity atra yan nimittam baddha-maunatvam | "ākhyātum iva" ity atra ca bhū-praveśas tayor anupādāne'saṅgatam eva vākyam syāt |

pratīyamānāyāḥ ṣoḍaśasu bhedeṣu viśeṣaṇam āha—

¹ su.ra.ko. 873 ?

pratīyamānābhedās ca pratyekam phala-hetugāḥ ||68|| 44cd

yathodāhrte "tanv-aṅgyāḥ stana-yugmena" ity atra lajjayeveti hetur utprekṣitaḥ | asyām api nimittasyānupādānaḥ na sambhavati | ivādy-anupādāne nimittasya cākīrtane utprekṣaṇasya pramātur niścetum aśakyatvāt | svarūpotprekṣāpy atra na bhavati | dharmāntara-tādātmya-nibandhanāyām asyām ivādy-aprayoge viśeṣaṇa-yoge sat-yoge saty atīśayokter abhyupagamāt | yathā "ayaṁ rājāparaḥ pākaśāsaṇaḥ" iti | viśeṣaṇābhāve ca rūpakasya, yathā—"rājā pāka-śāsaṇaḥ" iti | tad evaṁ dvātrimśat-prakārāḥ pratīyamānotprekṣā |

ukty-anuktyoḥ prastutasya pratyekam tā api dvidhā ||69|| 45ab

tā utprekṣāḥ | uktau yathā—"ūruḥ kurāṅgaka-dṛśaḥ" iti |

anuktau, yathā mama prabhāvatyām pradyumnaḥ—"iha hi samprati dig-antaram āchādayatā timira-pātalena—

ghaṭitam ivāñjana-puñjaiḥ pūritam iva mṛgamada-kṣodaiḥ |
tatam iva tamāla-tarubhir vṛtam iva nīlāmśukair bhuvanam ||

atrāñjanena ghaṭitvāder utprekṣaṇīyasya viśaya-vyāptatvaṁ nopāttam |

yathā vā—"limpatīva tamo'ṅgāni varṣatīvāñjanaṁ nabhaḥ |" atra tamaso lepanasya vyāpana-rūpo viśayo nopātaḥ | añjana-varṣaṇasya tamaḥ-sampātaḥ | anayor utprekṣā-nimittam ca tamaso'tibahulatvaṁ dhārā-rūpeṇādhaḥ-samyogaś ca yathāsaṅkhyam |

kecit tu "alepana-kartṛ-bhūtam api tamo-lepana-kartṛtvenotprekṣitam vyāpanam ca nimittam | evaṁ ca nabho'pi varṣā-kriyā-kartṛtvena" ity āhuḥ |

alaṅkārantarotthā sā vaicitryam adhikam bhajet ||70|| 45cd

atra sāpahnavotprekṣā, yathā—

aśru-cchalena sudṛṣo huta-pāvaka-dhūma-kalaśākṣyāḥ |
aprāpya mānam aṅge vigalati lāvanya-vāri-pura iva ||

śleṣa-hetukam, yathā—

muktotkaraḥ saṅkaṭa-śukti-madhyād
vinirgataḥ sārasa-locanāyāḥ |
jānīmahe'syāḥ kamanīya-kambu-
grīvādhivāsād guṇavattvam āpa ||

atra guṇavattvaṁ śleṣaḥ | kambu-grīvādhivāsād iveti hetūtprekṣā-hetuḥ | atra jānīmahe ity utprekṣā-vācakam | evam—"manye śaṅke dhruvaṁ prāyo nūnam ity evam ādayaḥ |"

kvacid upamotprekṣā, yathā—

pāre-jalam nīra-nidher apaśyan
murārīr ānīla-palāśa-rāśīḥ |
vanāvalīr utkalikā-sahasra-
pratikṣaṇotkūlita-śaivalābhāḥ ||

atrābhā-śabdasya upamā-vācakatvād upakrame upamā | paryavasāne tu jaladhi-tīre śaivala-
sthiteḥ sambhāvanānupapatteḥ sambhāvanotthāpanam ity utprekṣā |

evam viraha-varṇane “keyūrāyitam āṅgadaiḥ” ity atra “vikāśi-nīlotpalati sma karṇe
mṛgāyatākṣyaḥ kuṭīlaḥ kaṭākṣaḥ” ity ādau ca jñeyam |

bhrāntimad-alānkāre “mugdhā dugdha-dhiyā” ity ādau bhrāntānām vallavādīnām viśayasya
candrikāder jñānam eva nāsti | tad-upanibandhanasya kavinaiva kṛtatvāt | iha tu sambhāvanā-
kartur viśayasyaḥ jñānam iti dvayor bhedaḥ |

sandeha tu sama-kakṣatayā koṭi-dvayasya pratītiḥ | iha tūtkatā sambhāvya-bhūtaika-koṭiḥ |
atiśayoktau viśayaṇaḥ pratītasya paryavasāne’satyatā pratīyate | iha tu pratīti-kāla eveti
bhedaḥ |

rañjitā na vividhās taru-śailā
nāmitam nu gagaṇam sthagitam nu |
pūritā nu viśameṣu dharitrī
samhṛtā na kakubhas timireṇa || [ki.a. 9]

ity atra yat tarv-ādau timirākṛāntatā-rañjanādi-rūpeṇa sandihyate iti sandehālankāra iti kecit,
tan na | eka-viśaye samāna-valatayāneka-koṭi-sphuraṇasyaiva sandehatvāt | iha tu tarv-ādi-
vyāpteḥ prati sambandhi-bhedaḥ | vyāpanāder nigaraṇena rañjanādeḥ sphuraṇam ca |

anye tu—anekatva-nirdhāraṇa-rūpa-vicchitty-āśrayatvenaika-koṭy-adhike’pi bhinnō’yam
sandeha-prakāraḥ” iti vadanti sma | tad apy ayuktam | nigīrṇa-svarūpasyānya-tādātmya-
pratītir hi sambhāvanā, tasyās cātra sphuṭatayā sad-bhāvāt | nu-śabdena caiva-śabdavat tasyā
dyotanād utprekṣaiveyam bhavitum yuktā, alam adṛṣṭa-sandeha-prakāra-kalpanayā |

yad etac candrāntar-jalada-lava-līlām vitanute
tad ācaṣṭe lokaḥ śāsaka iti no mām prati tathā |
aham tv induṃ manye tvad-ari-virahākṛānta-taruṇi-
kaṭākṣolkāpāta-vraṇa-kiraṇa-kalānkānkita-tanum ||

ity atra manye-śabda-prayoge’py ukta-rūpāyāḥ sambhāvanāyā apratīter iti vitarka-mātram,
nāsāv apahnāvotprekṣā |

13. atīśayokti

siddhatve'dhyavasāyasyātīśayoktir nigadyate ||71|| 46ab

viṣaya-nigaraṇenābheda-pratipattir viṣayiṇo'dhyavasāyaḥ | asya cotprekṣāyām viṣayiṇo
'niścita-mātreṇa, ihāpi mukhaṁ dvitīyaś candra ity ādau, yad āhuḥ—

viṣayasyānupādāne'py upādāne'pi sūrayaḥ |
adhaḥ-karaṇa-mātreṇa nigīrṇatvaṁ pracakṣate || iti |

bhede'py abhedaḥ sambandhe'sambandhas tad-viparyayau | 46cd
paurvāparyātmakam kārya-hetvoḥ sā pañcadhā mataḥ ||72|| 47ab

tad-viparyayau abhede bhedaḥ | asambandhe sambandhaḥ | sātiśayoktiḥ |

(1) atra **bhede'py abhedaḥ**, yathā mama—

katham upari kalāpinaḥ kalāpo
vilasati tasya tale'ṣṭamīndu-khaṇḍam |
kuvalaya-yugalam tato vilolaṁ
tila-kusumaṁ tad-adhaḥ pravālam asmāt ||

atra kāntā-keśa-pāśāder mayūra-kalāpādibhir abhedenādhyavasāyaḥ | yathā vā—“viśleṣa-
duḥkhād iva baddha-maunaṁ” | atra cetana-gata-maunitvam anyad acetana-gataṁ cānyad iti
dvayor bhede'py abhedaḥ |

evam “sahādharma-dalenāsyā yauvane rāga-bhāk priyaḥ |” atrādharasya rāgo lauhityam,
priyasya rāgaḥ, dvayor abhedaḥ |

(2) **abhede bhedaḥ**, yathā—

anya-devāṅga-lāvaṇya-manyāḥ saurabha-sampadaḥ |
tasyāḥ padma-palāsākṣyāḥ sarasatvam alaukikam ||

(3) **sambandhe'py asambandhaḥ**, yathā—

asyāḥ sarga-vidhau prajāpatir aho candro na sambhāvyate
no devaḥ kusumāyudho na ca madhur dūre viriñcaḥ prabhuh |
etan me matam utthiteyam amṛtāt kācit svayam sindhunā
yā manthācala-loḍitena haraye dattvā śriyam rakṣitā || [vi.u.]

atra purāṇa-prajāpati-nirmāṇa-sambandhe'py asambandhaḥ |

(4) **asambandhe sambandhaḥ**, yathā—

yadi syān maṇḍale saktam indor indīvara-dvayam |
tadopamiyate tasyā vadanam cāru-locanam ||

atra yady-artha-balād āhr̥tena sambhavena sambhāvanayā sambandhaḥ |

(5-6) **kāryakāraṇayoḥ paurvāparyam** ca dvidhā bhavati | kāraṇāt prathamam kāryasya bhāve,
dvayoḥ sama-kālatve ca | krameṇa, yathā—

prāg eva hariṇākṣiṇām cittam utkalikākulam |
paścād udbhinna-bakula-rasāla-mukula-śriyaḥ ||

samam eva samākrāntam dvayam dvirada-gāminā |
tena simhāsanam pitryam maṇḍalam ca mahīkṣitām ||

iha kecid āhuḥ—keśa-pāsādi-gato laukiko'tisayo'laukikatvenādhyavasīyate | keśa-pāsādīnām
kalāpādibhir adhyavasāye “anyad iva” ity pāthe'dhyavasāyasyāsādhyatvam evety
utprekṣāṅgīkriyate | “prāg eva hariṇākṣiṇām” ity atra bakulādi-śrīṇām prathama-bhāvitāpi
paścād bhāvitvenādhyavasitā | ata evātrāpi “iva”-śabda-yoge utprekṣā | evam anyatra |

--o)0(o--

14. tulyayogitā¹

padārthānām prastutānām anyeṣām vā yadā bhavet | 47cd
eka-dharmābhisambandhaḥ syāt tadā tulyayogitā ||73|| 48ab

anyeṣām aprastutānām dharmo guṇa-kriyā-rūpaḥ | udāharaṇam—

anulepanāni kusumāny abalāḥ
kṛta-manyavaḥ patiṣu dīpa-sīkhāḥ |
samayena tena cira-supta-mano-
bhava-bodhanam samam abodhiṣata ||

evam—

dānam vittādṛtam vācaḥ kīrti-dharmāu tathāyuṣaḥ |
paropakaraṇam kāyād asārāt sāram āharet ||

atra dānādīnām karma-bhūtānām sārātā-rūpaika-guṇa-sambandha ekāharaṇa-kriyā-
sambandhaḥ |

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya, padārthagata

--o)0(o--

15. dīpaka¹

aprastuta-prastutayor dīpakam tu nigadyate | 48cd
atha kārakam ekaṁ syād anekāsu kriyāsu cet ||74|| 49ab

krameṇodāharaṇam—

balāvalepād adhunāpi pūrvavat
prabādhyate tena jagaj-jigīṣuṇā |
satīva yoṣit-prakṛtiḥ suniścalā
pumāmsam abhyeti bhavāntareṣv api || (māgha 1.72)

atra prastutāyāḥ suniścalāyāḥ prakṛter aprastutāyās ca yoṣita ekānugamana-kriyā-
sambandhaḥ |

yathā vā—

dūram samāgatavati tvayi jīvanāthe
bhinnā manobhava-śaraṇe tapasvinī sā |
uttiṣṭhati svapiti vāsa-grham tvadiyam
āyāti yāti hasati śvasati kṣaṇena ||

idaṁ mama | atraikasyā nāyikāyā utthānādy-aneka-kriyā-sambandhaḥ | atra ca guṇa-kriyayor
ādi-madhyāvasāna-sad-bhāvena traividhyaṁ na lakṣitam | tathāvidha-vaicitryasya sarvatrāpi
sahasra-dhāma-sambhavāt |

16. prativastūpamā²

prativastūpamā sā syād vākyayor gamya-sāmyayoḥ | 49cd
eko'pi dharmāḥ sāmānyo yatra nirdeśyate pṛthak ||75|| 50ab

yathā—

dhanyāsi vaidarbhi guṇair udāirair
yayā samākṛṣyata naiśadho'pi |
itaḥ stutiḥ kā khalu candrikāyā
yad-abdhim apy uttaralīkaroti || (nai.ca. 3.115)

atra samākarsaṇam uttaralīkaraṇam ca kriyaikaiva paunaruktya-nirāsāya bhinna-vācatatayā
nirdeśā | iyaṁ ca mālayāpi dṛśyate, yathā—

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya, padārthagata

² sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya, vākyārtha-gata

vimala eva ravir viśadaḥ śaśī
prakṛti-śobhana eva hi darpaṇaḥ |
śiva-giriḥ śiva-hāsa-sahodaraḥ
sahaja-sundara eva hi sajjanaḥ ||

atra vimala-viśadādir arthata eka eva |

vaidharmyeṇa, yathā—

cakorya eva caturāś candrikā-pāna-karmaṇi |
vināvanti na nipuṇāḥ sudṛśo rata-narmaṇi ||

--o)0(o--

17. dṛṣṭāntaḥ¹

dṛṣṭāntas tu sadharmasyāpi vastunaḥ pratibimbanāḥ ||76|| 50cd

sadharmasyeti prativastūpamā-vyavacchedaḥ | ayam api sādharma-vaidharmyābhyām
dvidhā | krameṇodāharaṇam—

avidita-guṇāpi sat-kavi-bhaṇitīḥ karṇeṣu vamati madhu-dhārām |
anadhigata-parimalāpi hi harati dṛśam mālatī-mālā ||

tvayi dṛṣṭe kuraṅgākṣyāḥ sraṁsate madana-vyathā |
dṛṣṭānūdaya-bhājīndau glāniḥ kumuda-saṁhateḥ ||

vasanta-lekhaika-nibaddha-bhāvaṁ
parāsu kāntāsu manaḥ kuto naḥ |
praphulla-mallī-madhu-lampaṭaḥ kim
madhuvrataḥ kāṅkṣati vallim anyām ||

idaṁ padyam mama | atra "manaḥ kuto naḥ" ity asya "kāṅkṣati vallim anyām" ity asya caika-
rūpatayaiva paryavasānāt prativastūpamaiva |

iha tu karṇe madhu-dhārā-vamanasya netra-haraṇasya ca sāmīyam eva, na tv aikarūpyam |
atra samarthya-samarthaka-vākyayoḥ sāmānya-viśeṣa-bhāvo'rthāntara-nyāsaḥ |
prativastūpamā-dṛṣṭāntayos tu na tatheti bhedaḥ |

--o)0(o--

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya, vākyārtha-gata

18. nidarśanā¹

sambhavan vastu-sambandho'sambhavan vāpi kutracit |
yatra bimbānubimbatvaṁ bodhayets sā nidarśanā ||77|| 51

(1) sambhavad-vas্তু-sambandhā, yathā—

ko'tra bhūmi-valaye janān mudhā
tāpayan suciram eti sampadam |
vedayann iti dinena bhānumān
āsasāda caramācalaṁ tataḥ ||

atra raver idr̥śārtha-vedana-kriyāyām vaktṛtvenānvayaḥ sambhavaty eva | idr̥śārtha-jñāpana-
samartha-caramācala-prāpti-rūpa-dharmavattvāt | sa ca raver astācala-gamanasya paritāpinām
vipat-prāpteś ca bimba-pratibimba-bhāvaṁ bodhayati |

(2) asambhavad-vas্তু-nidarśanā tv eka-vākyāneka-vākyā-gatatvena dvividhā | tatra eka-
vākyā-gā, yathā—

kalayati kuvalaya-mālā-lalitāṁ kuṭīlaḥ kaṭākṣa-vikṣepaḥ |
adharaḥ kisalaya-līlām ānanam asyāḥ kalā-nidher vilāsam ||

atrānyasya dharmāṁ katham anyo vahatv iti kaṭākṣa-vikṣepādīnām kuvayala-mālādi-gata-
lalitādīnām kalanam asambhavāt | tal lalitādi-sadr̥śam lalitādikam avagamayat kaṭākṣa-
vikṣepādeḥ kuvayalaya-mālādeś ca bimba-pratibimba-bhāvaṁ bodhayati |

yathā vā,

prayāṇe tava rājendra muktā vairi-mṛgīdr̥śām |
rājahaṁsa-gatiḥ padbhyām ānanena śāśi-dyutiḥ ||

atra pādābhyām asambaddha-rājahaṁsa-gates tyāgo'nupapanna iti tayos tat-sambandhaḥ
kalpyate | sa cāsambhavan rājahaṁsa-gatiṁ iva gatiṁ bodhayati |

aneka-vākyā-gā, yathā—

idaṁ kilāvyāja-manoharaṁ vapus
tapaḥ-klamam sādhayituṁ ya icchati |
dhruvaṁ sa nīlotpala-patra-dhārayā
śamī-latām chettum ṛṣir vyavasyati || (a.śa. 1.17)

atra "yat-tac"-chabda-nirdiṣṭa-vākyārthayor abhedenānvayo'nupapadyamānas tādr̥śa-vapuṣas
tapaḥ-klammatva-sādhanecchā nīlotpala-patra-dhārayā śamī-latā-cchedaneccheveti bimba-
pratibimba-bhāve paryavasyati |

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya, vākyārtha-gata

yathā—

janmedaṁ bandhyatām nītaṁ bhava-bhogopalipsayā |
kāca-mūlyena vikrīto hanta cintāmaṇir mayā ||

atra bhava-bhoga-lobhena janmano vyarthatā-nayanam kāca-mūlyena cintāmaṇi-vikraya iveti
paryavasānam |

evaṁ—

kva sūrya-prabhavo vaṁśaḥ kva cālpa-viṣayo matiḥ |
titīṣur dustaram mohād uḍupenāsmi sāgaram ||

atra man-matyā sūrya-vaṁśa-varṇanam uḍupena sāgara-taraṇam paryavasānam |

iyam ca kvacid upameya-vṛttasyopamāne'sambhave'pi bhavati, yathā—

yo'nubhūtaḥ kuraṅgākṣyās tasyā madhurimādhare |
samāsvādi sa mṛdvikā-rase rasa-viśāradaiḥ ||

atra prakṛtasyādharasya madhurima-dharmasya drākṣā-rase'sambhavāt pūrvavat sāmye
paryavasānam |

(4) mālā-rūpāpi, yathā—

kṣipasi śukam vṛṣa-damśaka-vadane
mṛgam arpayasi mṛgād anaradane |
vitarasi turagam mahiṣa-viṣāṇe
nidadhac-ceto bhoga-vitāne ||

iha bimba-pratibimbatākṣepam vinā vākyārthāparyavasānam | drṣṭānte tu paryavasitena
vākyārthena sāmartyād bimba-pratibimbatā-pratyayanam | nāpīyam arthāpattiḥ | tatra
"hāro'yaṁ hariṅākṣiṇām" ity ādau sādṛśya-paryavasānābhāvāt |

--o)0(o--

19. vyatireka¹

ādhiyam upameyasyopamānān nyūnatāthavā | 52ab
vyatirekaḥ ||78||

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya, bheda-pradhāna

sa ca—

. eka ukte'nukte hetau punas tridhā | 52cd
caturvidho'pi sāmyasya bodhanāc chabdato'rthataḥ ||79||
ākṣepāc ca dvādaśadhā śleṣe'pīti triraṣṭadhā | 53
pratyekaṁ syān militāṣṭa-catvāriṁśad-vidhaḥ punaḥ ||80||

upameyasyopamānād ādhikye hetur upameya-gatam utkarṣa-kāraṇam upamāna-gatam
nikarṣa-kāraṇam ca | tayor dvayor apy uktāv ekaḥ, pratyekaṁ samudāyena vānuktau trividha
iti caturvidhe'py asminn upamānopameyatvasya nivedanaṁ śabdenārthenākṣepeṇa ceti
dvādaśa-prakāro'pi śleṣe, api-śabdād aśleṣe'pīti caturviṁśati-prakāraḥ | upamānān
nyūnatāyām apy anayaiva bhaṅgyā caturviṁśati-prakārateti militvāṣṭa-catvāriṁśat-prakāro
vyatirekaḥ |

udāharaṇam—“akalaṅkaṁ mukhaṁ tasyā na kalaṅkī vidhur yathā |” atropameya-gatam
akalaṅkatvam upamāna-gatam ca kalaṅkitvam hetu-dvayam apy uktam | yathā śabda-
pratipādanāc ca śābdam aupagamyam |

atraiva “na kalaṅki-vidhūpamam” iti pāṭhe ārtham | “jayatīndum kalaṅkinam” iti pāṭhe tv-iva-
vat-tulyādi-pada-virahād akṣiptam | atraivākalaṅka-pada-tyāge upameyatotkarṣa-
kāraṇānuktiḥ | kalaṅki-pada-tyāge copamāna-gata-niṣkarṣa-kāraṇānuktiḥ | dvayor anuktau
dvayor anuktiḥ |

śleṣe, yathā—“atigāḍha-guṇāyās ca nābjavad bhaṅgurā guṇāḥ” | atrevārthe yatir iti śābdam
aupamyam | utkarṣa-nikarṣa-kāraṇayor dvayor apy uktiḥ | guṇa-śabdaḥ śliṣṭaḥ | anye bhedaḥ
pūrvavad ūhyāḥ | etāni copameyasyopamānād ādhikya udāharaṇāni |

nyūnatve diṅ-mātram, yathā—

kṣīṇaḥ kṣīṇo'pi śaśī bhūyo bhūyo'bhivardhate satyam |
virama prasīda sundari yauvanam anivarti yātam tu ||

atropameya-bhūta-yauvanāsthairyādhikyam | tenātra “upamānād upameyasyādhikye
viparyaye vā vyatirekaḥ” iti keṣāñcil lakṣaṇe viparyaye “veti-padam anarthakam” iti yat kecid
āhuḥ, tan na vicāra-saham | tathā hi—atrādhika-nyūnatve sattvāsattve eva vivakṣite | atra ca
candrāpekṣayā yauvanasyāsattvam sphuṭam eva | astu vātrodāharaṇe yathā kathaṅcid gatiḥ |
“hanūmad-ādyair yaśasā mayā punar dviṣām hasair dūta-pathaḥ sitīkṛtaḥ” ity ādiṣu kā gatir iti
suṣṭhūktaṁ “nyūnatāthavā” iti |

--o)0(o--

20. sahoktiḥ

sahārthasya balād ekam yatra syād vācakam dvayoḥ | 54cd
sā sahoktir mūla-bhūtātiśayoktir yadā bhavet ||81|| 55ab

atiśayoktir apy atrābhedādhyavasāya-mūlā kārya-kāraṇa-paurvāparya-viparyaya-rūpā ca |
abhedādhyavasāya-mūlāpi śleṣa-bhittakānyathā ca |

kramenodāharaṇam, yathā—“sahādhareṇa rādhāyā yauvane rāgabhāk priyaḥ |” atra rāga-pade
śleṣaḥ |

saha kumuda-kadambaiḥ kāmam ullāsayantaḥ
saha ghana-timiraughair dhariyam utsārayantaḥ |
saha sarasija-ṣaṇḍaiḥ svāntam āmilayantaḥ
pratidiśam amṛtāmśor amśavaḥ sañcaranti ||

idaṁ mama | atrollāsādīnām sambandhi-bhedād eva bhedaḥ, na tu śliṣṭatayā |

samam eva narādhipena sā guru-sammoha-vilupta-cetanā |
agamat saha taila-bindunā nanu dīpārcir iva kṣites talam ||

idaṁ ca mālayāpi sambhavati, yathodāhṛte—“saha kumuda-kadambaiḥ” ity ādau |
“lakṣmaṇena samam rāmaḥ kānanam gahanam yayau” ity ādau atiśaya-mūlatvābhāvān nāyam
alānkāraḥ |

21. vinoktiḥ

vinoktir yad vinānyena nāsādhv anyad asādhv vā ||82|| 55cd

nāsādhv aśobhanam na bhavati | evam ca yadyapi śobhanatva eva paryavasānam tathāpy
aśobhanatvābhāva-mukhena śobhana-vacanasāyā abhiprāyo yat kasyacid
varṇanīyasyāśobhanatvam tat-para-sannidher eva doṣas tasya punaḥ svabhāvataḥ
śobhanatvam eveti | yathā—

vinā jalada-kālena candro nistandratām gataḥ |
vinā grīṣmoṣmaṇā mañjur vanarājir ajāyata ||

asādhv-aśobhanam, yathā—

anuyāntyā janātītam kāntam sādhu tvayā kṛtam |
kā dina-śrīr vinārkeṇa kā niśā śāsinā vinā ||

nirarthakam janma gataṁ nalinyā
yayā na dr̥ṣṭam tuhināmśu-bimbam |
utpattir indor api niṣphalaiva
dr̥ṣṭā vinidrā nalinī na yena ||

atra paraspara-vinokti-bhaṅgyā camatkārātīśayaḥ | vinā-śabda-prayogābhāve'pi vinārtha-
vivakṣayā vinoktir eveyam | evaṁ sahoktir api saha-śabda-prayogābhāve'pi sahārtha-
vivakṣāyām bhavatīti bodhyam |

--o)0(o--

22. samāsoktiḥ

samāsoktiḥ samair yatra kārya-liṅga-viśeṣaṇaiḥ | vyavahāra-samāropaḥ prakṛtenāśya vastunaḥ ||83|| 56

atra samena kāryeṇa prastute'prastuta-vyavahāra-samāropaḥ, yathā—

vyādhūya yad-vasanam ambujalocanāyā
vakṣojayoḥ kanaka-kumbha-vilāsa-bhājoh |
āliṅgasi prasabham aṅgam aśeṣam asyā
dhanyas tvam eva malayācala-gandhavāha ||

atra gandhavāhe haṭha-kāmuka-vyavahāra-samāropaḥ |

liṅga-sāmānyena, yathā—

asamāpta-jigīṣasya strī-cintā kā manasvinaḥ |
anākramya jagat kṛtsnam no sandhyām bhajate raviḥ ||

atra puṁ-strī-liṅga-mātreṇa ravi-sandhyayor nāyaka-nāyikā-vyavahāraḥ |

viśeṣaṇa-sāmyam tu śliṣṭatayā sādharānyena, aupamyā-garbhatvena ca tridhā | śliṣṭatayā,
yathā mama—

vikasita-mukhīm rāgāsaṅgād galat-timirāvṛtim
dinakara-kara-sprṣṭām aindrīm nirikṣya diśam puraḥ |
jaraṭha-lavalī-pāṇḍu-cchāyo bhṛśam kaluṣāntaraḥ
śrayati haritam hanta prācetasīm tuhina-dyutiḥ ||

atra mukha-rāgādi-śabdānām śliṣṭatā | atraiva hi “timirāvṛtim” ity atra “timarāmśukām” iti
pāṭhe eka-deśasya rūpaṇe'pi samāsoktir eva, na tv eka-deśa-vivarti-rūpakam | tatra hi
timirāmśukayo rūpya-rūpaka-bhāvo dvayor āvarakatvena sphuṭa-sādrśyatayā para-sācivyam
anapekṣyāpi sva-mātra-viśrānta iti na samāsokti-buddhiṁ vyāhantum īśaḥ |

yatra tu rūpya-rūpakayoḥ sādṛśyam asphuṭam, tatraika-deśāntara-rūpaṇam vinā tad
asaṅgataṁ syād ity aśābdam apy eka-deśāntara-rūpaṇam ārtham apekṣata eveti tatraika-deśa-
vivarti-rūpakam eva | yathā—

jassa raṇanteurae kare kuṇantassa maṇḍala-ggalaam̐ |
rasa-saṁmuhī bi sahasā parammuhī hoi riuseṇā ||

[*yasya raṇantaḥ-pūrake kare kurvānasya maṇḍalāgra-latām |*
rasa-saṁmukhy api sahasā parāmmukhī bhavati ripu-senā ||]

atra raṇāntaḥ-purayoḥ sādrśyam asphuṭam eva | kvacic ca yatra sphuṭa-sādrśyānām api
bahūnām rūpaṇam śābdam eka-deśasya cārtham | tatraika-deśa-vivarti-rūpakam eva | rūpaka-
pratīter vyāpakatayā samāsokti-pratīti-tirodhāpakatvāt | nanv asti saṅgrāmāntaḥpurayoḥ
sukha-saṁcāratayā sphuṭa-sādrśyam iti cet, satyam uktam asty eva | kintu, vākyārtha-
paryālocana-sāpekṣam̐ | na khalu nirapekṣam̐, mukha-candrāder mano-haratvādivat
saṅgrāmāntaḥpurayoḥ svataḥ sukha-saṁcāratvābhāvāt |

sādhāraṇyena, yathā—

nisarga-saurabhodbhrānta-bhṛṅga-saṅgīta-śālinī |
udite vāsarādhīse smerājani sarojinī ||

atra nisargety ādi-viśeṣaṇa-sāmyāt sarojinyām nāyikā-vyavahāra-pratītau strī-mātra-gāmināḥ
smeratva-dharmasya samāropaḥ kāraṇam | tena vinā viśeṣaṇa-sāmya-mātreṇa nāyikā-
vyavahāra-pratīter asambhavāt |

aupamyā-garbhatvaṁ punas tridhā sambhavati | upamā-rūpaka-saṅkara-garbhatvāt | tatra
upamā-garbhatve, yathā—

danta-prabhā-puṣpa-citā pāṇi-pallava-śobhinī |
keśa-pāśāli-vṛndena suveśā hariṇekṣaṇā ||

atra suveśatva-vaśāt prathamam̐ danta-prabhā puṣpāṇivety upamā-garbhatvena samāsaḥ |
anantaram̐ ca danta-prabhā-sadrśaiḥ puṣpaiś citety ādi-samāsāntarāśrayeṇa samāna-viśeṣaṇa-
māhātmyād dhariṇekṣaṇāyām̐ latā-vyavahāra-pratītiḥ |

rūpaka-garbhatve, yathā—“lāvaṇya-madhubhiḥ pūrṇam̐” ity ādi |

śaṅkara-garbhatve, yathā—“danta-prabhā-puṣpa” ity ādi | suveśā ity atra “parītā” iti pāṭhe |
hy upamā-rūpaka-sādhakābhāvāt śaṅkara-samāśrayaṇam̐ | samāsāntaram̐ pūrvavat |
samāsāntara-mahimnā latā-pratītiḥ | eṣu ca yeṣām̐ mate upamā-saṅkarayor eka-deśa-vivartitā
nāsti tan-mate ādya-tṛtīyayoḥ samāsoktiḥ |

dvītyas tu prakāra eka-deśa-vivarti-rūpaka-viśaya eva | paryālocane tv ādye prakāre eka-deśa-
vivartiny upamaivāṅgikartum ucitā |

anyathā—

aindraṁ dhanuḥ pāṇḍu-payodhareṇa
śarad dadhānārdra-nakha-kṣatābham |
prasādayantī sa-kalaṅkam indum
tāpaṁ raver apy adhikaṁ cakāra ||

ity atra katham śaradi nāyikā-vyavahāra-pratītiḥ | nāyaka-payodhareṇārdra-nakha-kṣatābha-
śakra-cāpa-dhāraṇa-sambhavāt |

nanu, “ārdra-nakha-kṣatābham” ity atra sthitam apy upamānatvaṁ vastu-paryālocanayā
aindre dhanuṣi sañcāraṇīyam | yathā—“dadhna juhoti” ity ādau havanasyānyathā-siddhe
dādhna sañcāryate vidhiḥ |

evam caindra-cāpābham ārdra-nakha-kṣatam dadhāneti pratītir bhaviṣyatīti cet ? na, evam
vidha-nirvāhe kaṣṭha-sṛṣṭi-kalpanād eka-deśa-vivarty-upamāṅgikārasyaiva jyāyastvāt |

astu vātra yathā-kathaṅcit samāsoktiḥ | “netrair ivotpalaiḥ padmaiḥ” ity ādau cānya-gaty-
asambhavāt | kiṁ copamāyām vyavahāra-pratīter abhāvāt katham tad-upajīvikāyāḥ
samāsokteḥ praveśaḥ | yad āhuḥ—

vyavahāro’thavā tattvam aupamyē yat pratīyate |
tan naupamyam samāsoktir eka-deśopamā sphuṭā ||

evam copamā-rūpakayor eka-deśa-vivartitāṅgikāre tan-mūla-saṅkare’pi samāsokter apraveśo
nyāya-siddha eva |

tenaupamyā-garbha-viśeṣaṇoṭthāpitatvaṁ nāsthā viśaya iti viśeṣaṇa-sāmye śliṣṭa-
viśeṣaṇoṭthāpitā sādharmaṇa-viśeṣaṇoṭthāpitā ceti dvidhā | kārya-liṅgayos tulyatve ca dvididheti
catuḥ-prakārā samāsoktiḥ |

sarvatraivātra vyavahāra-samāropaḥ kāraṇam | sa ca kvacil laukike vastuni laukika-vastu-
vyavahāra-samāropaḥ | śāstrīye vastuni śāstrīya-vastu-vyavahāra-samāropaḥ | laukike vā
śāstrīya-vastu-vyavahāra-samāropaḥ | śāstrīye vā laukika-vastu-vyavahāra-samāropaḥ iti
caturdhā |

tatra laukika-vastv api rasādi-bhedād aneka-vidham | śāstrīyam api tarkāyur-veda-jyotiḥ-
śāstra-prasiddhatayeti bahu-prakārā samāsoktiḥ | diṅ-mātram, yathā—“vyādhūya yad
vasanam” ity ādau laukike vastuni laukikasya haṭha-kāmuka-vyavahārādeḥ samāropaḥ |

yair eka-rūpam akhilāsv api vṛttiṣu tvām
paśyadbhir avyayam asaṅkhyatayā pravṛttam |
lopaḥ kṛtaḥ kila paratva-juṣo vibhaktas
tair lakṣaṇam tava kṛtam dhruvam eva manye ||

atrāgama-śāstra-prasiddhe vastuni vyākaraṇa-prasiddha-vastu-vyavahāra-samāropaḥ | evam
anyatra |

rūpake'prakṛtam ātma-svarūpa-sanniveśena prakṛtasya rūpam avacchādayati | iha tu svāvasthā-samāropeṇāvacchādita-rūpam eva tam pūrvāvasthāto viśeṣayati | ata evātra vyavahāra-samāropo na tu svarūpa-samāropa ity āhuḥ |

upamā-dhvanau śleṣe ca viśeṣyasyāpi sāmnyam, iha tu viśeṣaṇa-mātrasya | aprastuta-praśamsāyām gamyatvam, iha tu prastutasyeti bhedaḥ |

--o)0(o--

23. parikaraḥ

uktair viśeṣaṇaiḥ sābhiprāyaiḥ parikaro mataḥ ||84|| 57ab

yathā, "aṅgarāja senāpate droṇopahāsin karṇa rakṣainam bhīmād duḥśāsanam |" (ve.sam 3.47ad)

--o)0(o--

24. śleṣaḥ

śabdaiḥ svabhāvād ekārthe śleṣo'nekārtha-vācanam ||85|| 57cd

"svabhāvād ekārthaiḥ" iti śabda-śleṣād vyavacchedaḥ | "vācanam" iti ca dhvaneḥ | yathā—

pravartayan kriyāḥ sādhvīr mālinyam haritām haran |
mahasā bhūyasā dīpto virājati vibhākaraḥ ||

atra prakaraṇādi-niyamābhāvād dvāv ai rāja-sūryau vācyau |

--o)0(o--

25. aprastuta-praśamsā

kvacid viśeṣaḥ sāmānyāt sāmānyam vā viśeṣataḥ |
kāryān nimittam kāryam ca hetor atha samāt samam ||86|| 58
aprastutāt prastutam ced gamyate pañcadhā tataḥ | 59ab
aprastuta-praśamsā syāt ||87|| 59c

krameṇodāharaṇam—

pādāhataṁ yad utthāya mūrdhānam adhirohati |
svasthād evāpamāne'pi dehinā tad-varam rajāḥ ||

atrāsmad-apekṣayā rajo'pi varam iti viśeṣe prastute sāmānyam abhihitam |

srag iyam yadi jīvitāpahā hṛdaye kim nihitā na hanti mām |
viṣam apy amṛtaṁ kvacid bhaved amṛtaṁ vā viṣam īśvarecchayā ||

indur lipta ivāñjanena jaḍitā dṛṣṭir mṛgīnām iva
pramlānāruṇimeva vidruma-dalam śyāmeva hema-prabhā |
kārkāśyam kalayā ca kokila-vadhū-kaṇṭheṣv iva prastutaṁ
sundaryāḥ purataś ca hanta śikhinām barhāḥ saagarhā iva ||¹

atra sambhāvyamānebhya indrādi-gatāñjana-liptatvādibhyaḥ kāryebhyo vadanādi-gata-
saundarya-viśeṣa-rūpaṁ prastutaṁ kāraṇaṁ pratīyate |

gacchāmīti yathoktyā mṛgadṛśā niḥśvāsam udrekiṇam
tyaktvā tiryag avekṣya bāṣpa-kuleṣeṇaikena mām cakṣuṣā |
adya prema mad-arpitaṁ priya-sakhī-vṛnde tvayā badhyatām
itthaṁ sneha-vivardhito mṛga-śiṣuḥ sotprāsam ābhāṣitaḥ ||

atra kasyacid agamana-rūpe kārye kāraṇam abhihitam |

tulye prastute tulyābhidhāne ca dvidhā śleṣa-mūlā sādrśya-mātra-mūlā ca | śleṣa-mūlāpi
samāsoktivad-viśeṣaṇa-mātrasya śleṣavad viśeṣyasyāpi śleṣe bhavatīti dvidhā |

kramaṇa, yathā—

sahakāraḥ sadāmodo vasanta-śrī-samanvitaḥ |
samujjvala-ruciḥ śrīmān prabhūtotkalikākulaḥ ||

atra viśeṣaṇa-mātra-śleṣa-vaśād aprastutāt sahakārāt kasyacit prastutasya nāyakasya pratītiḥ |

puṁstvād pravicaled yadi yady adho'pi
yāyād yadi praṇayane na mahān api syāt |
abhyuddhared api viśvam itīdṛśīyam
kenāpi dik-prakaṭitā purṣottamena ||

atra puruṣottama-padena viśeṣeṇāpi śliṣṭena pracura-prasiddhyā prathamam viṣnur eva
bodhyate | tena varṇanīyaḥ kaścit puruṣaḥ pratīyate |

sādrśya-mātra-mūlā, yathā—

ekaḥ kapota-potaḥ śataśaḥ śyenāḥ kṣudhābhidhāvanti |
ambaram āvṛti-śūnyaṁ hara hara śaraṇam vidheḥ karuṇā ||

¹ bā.rā. 1.42, ra.su. 3.59.

atra kapotād aprastutāt kaścīt prastutaḥ pratīyate | iyaṁ ca kvacid vaidharmyeṇāpi bhavati |

dhanyāḥ khalu vane vātāḥ kahlāra-sparśa-śītalāḥ |
rāmam indīvara-śyāmaṁ ye sprśanty anivāritāḥ ||

atra vātā dhanyā aham adhanya iti vaidharmyeṇa prastutaḥ pratīyate | vācyasya
sambhavāsambhavobhaya-rūpatayā triprakārayet | tatra sambhave uktodāharaṇāny eva |

asambhave, yathā—

kokilo'ham bhavān kākaḥ samānaḥ kālīmāvayoḥ |
antaram kathayiṣyanti kākalī-kovidāḥ punaḥ ||

atra kāka-kokilayor vāko-vākyam prastutasyādhyāropanam vināsambhavi |

ubhaya-rūpatve, yathā—

antaś-chidrāṇi bhūyāmsi kaṅṭakā bahavo bahiḥ |
katham kamala-nālasya mā bhūvan bhaṅgurā guṇāḥ ||

atra prastutasya kasyacid adhyāropanam vinā kamala-nālāntaraś chidrāṇām guṇa-bhaṅgurī-
karaṇe hetutvam asambhavi | anyeṣāṁ tu sambhavīty ubhaya-rūpatvam | asyāś ca
samāsoktivad vyavahāra-samāropa-prāṇatvāc chabda-śakti-mūlād vastu-dhvaner bhedaḥ |
upamā-dhvanau aprastutasya vyaṅgyatvam | evaṁ samāsoktāv api | śleṣe tu dvayor api
vācyatvam |

--o)0(o--

26. vyāja-stutiḥ¹

. uktā vyāja-stutiḥ punaḥ | 59d
nindā-stutibhyām vācyābhyām gamyatve stuti-nindayoḥ ||88|| 60ab

nindayā stuter gamyatve vyājena stutir iti vyutpattiyā vyāja-stutiḥ | stutyā nindāyā gamyatve tu
vyāja-rūpā stutiḥ | krameṇa, yathā—

stana-yuga-muktābharaṇāḥ kaṅṭaka-kalitāṅgy aṣṭayo deva |
tvayi kupite'pi prāg iva viśvastā dviṭ-striyo jātāḥ ||

idaṁ mama |

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya, gamya-vicchitti-prastāvāt

vyāja-stutis tava payode mayoditeyam
yaj jīanāya jagatas tava jīvanāni |
stotraṁ tu te mahad idam ghana dharmarāja-
sāhāyāya arjayasi yat pathikān nihatyā ||

--o)0(o--

27. paryāyoktiḥ¹

paryāyoktam yadā bhaṅgyā gamyam evābhidhīyate ||89|| 60cd

udāharaṇam—

sprṣtās tā nandane śacyāḥ keśa-sambhoga-lālitāḥ |
sāvajñam pārijātasya mañjaryo yasya sainikāiḥ ||

atra hayagrīveṇa svargo vijīta iti prastutam eva gamyam kāraṇam vaicitrya-viśeṣa-pratipattaye
sainyasya pārijāta-mañjarī-sāvajña-sparśana-rūpa-kārya-dvāreṇābhīhitam | na cedam kāryāt
kāraṇa-pratīti-rūpāprastuta-prasāmsā, tatra kāryasyāprastutatvāt | iha tu varṇanīyasya
prabhāvātīśaya-bodhakatvena kāryam api kāraṇavat prastutam |

evam ca—

anena paryāsayatāśru-bindūn
muktāphala-sthūlatamān staneṣu |
pratyarpitāḥ śatru-vilāsinīnām
akṣepa-sūtreṇa vinaiva hārāḥ ||

atra varṇanīyasya rājño gamyā-bhūta-śatru-māraṇa-rūpa-kāraṇavat kārya-bhūtam tathāvidha-
śatru-strī-krandana-jalam api prabhāvātīśaya-bodhakatvena varṇanārham iti paryāyoktam
eva |

rājan rāja-sutā na pāṭhayati mām devyo'pi tūṣṇīm sthitāḥ
kubje bhojaya mām kumāra-sacivair nādyāpi kim bhujyate |
ittham rāja-śukas tavāri-bhavane mukto'dhvagaiḥ pañjarāc
citra-sthān avalokya śūnya-valabhāv ekaikam ābhāṣate ||

atra prasthānodyatam bhavantam śrutvā sahasaivārayaḥ palāyitā iti kāraṇam prastutam |
"kāryam api varṇanārhatvena prastutam" iti kecit | anye tu "rāja-śuka-vṛttāntena ko'pi
prastuta-prabhāvo bodhyata ity aprastuta-prasāmsaiva" ity āhuḥ |

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya, gamyamāna-prastāva-gatā

--o)0(o--

28. arthāntaranyāsaḥ¹

sāmānyam vā viśeṣeṇa viśeṣas tena vā yadi |
kāryam ca kāraṇenedam kāryeṇa ca samarthyate | 61
sādharmyeṇetareṇārthāntara-nyāso'ṣṭadhā tataḥ ||90||

krameṇodāharaṇam—

bṛhat-sahāyaḥ kāryāntam kṣodiyān api gacchati |
sambhūyāmbhodhim abhyeti mahānadyā nagāpagā ||

atra dvitīyārdha-gatena viśeṣa-rūpeṇārthena prathamārdha-gataḥ sāmānyo'rthaḥ sopapattikaḥ
kriyate |

yāvad artha-padām vācam evam ādāya mādavaḥ |
virarāma mahīyāmsaḥ prakṛtyā mita-bhāṣiṇaḥ ||

pṛthvi sthirā bhava bhujāṅgama dhārayainām
tvam kūrmarāja tad idam dvitayam dadhīthāḥ |
dik-kuñjarāḥ kuruta tat-tritaye didhīrṣām
āryaḥ karoti hara-kārmukam ātatajyam ||

atra kāraṇa-bhūtam hara-kārmukātatajyīkaraṇam pṛthivī-sthairyādeḥ kāryasya samarthakam |
"sahasā vidadhīta na kriyām" ity ādau sampad-varaṇam kāryam sahasā vidhānābhāvasya
vimṛśya-kāritva-rūpasya kāraṇasya samarthakam | etāni sādharma udāharaṇāni |

vaidharmye, yathā—

ittham āraḍhyamāne'pi kliśnāti bhuvana-trayam |
śāmyet pratyapakāreṇa nopakāreṇa durjanaḥ ||

atra sāmānyam viśeṣasya samarthakam | "sahasā vidadhīta" ity atra sahasā-
vidhānābhāvasyāpratpratdatvam viruddham kārya-samarthakam | evam anyat |

--o)0(o--

29. kāvyaliṅgaḥ²

hetor vākya-padārthatve kāvya-liṅgo nigadyate ||91|| 62

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśrayaḥ

² tarka-nyāya-mūla

tatra vākyārthatā, yathā—

- (1) yat tvan-netra-samāna-kānti salile magnaṃ tad indīvaraṃ
meghair antaritaḥ priye tava mukha-cchāyānukārī śaśī |
ye'pi tvad-gamanānukāri-gatayas te rājahamsā gatās
tvat-sādṛśya-vinoda-mātram api me daivena na kṣamyate |¹

atra caturtha-pāde pāda-traya-vākyāni hetavaḥ |

- (2) padārthatā, yathā mama—

tvad-vājirāji-nirdhūta-dhūli-ṭāḥala-ṭāṅkilām |
na dhatte śirasā gaṅgām bhūri-bhāra-bhiyā haraḥ ||

atra dvitīyārdhe prathamārdham eka-padam hetuḥ |

- (3) aneka-padam, yathā mama—

paśyanty asaṅkhyā-pathagām tvad-dāna-jala-vāhinīm |
deva tripathagātmānaṃ gopayaty ugra-mūrdhani ||

iha kecid vākyārtha-gatena kāvyalingenaiva gatārthatayā kārya-kāraṇa-bhāve'rthāntara-nyāsaṃ nādrīyante | tad ayuktam, tathā hy atra hetus tridhā bhavati—jñāpako niṣpādakaḥ samarthakaś ceti | tatra jñāpako'numānasya viśayaḥ | niṣpādakaḥ kāvyalingasya samarthako'rthāntaranyāsasya iti prthag eva kārya-kāraṇa-bhāve'rthāntara-nyāsaḥ kāvyalingāt | tathā hi, "yat tvan-netra-" ity ādau caturtha-pāda-vākyam | anyathā sākāṅkṣatayāsamañjasam eva syāt iti pāda-traya-gata-vākyam niṣpādakatvenāpekṣate | "sahasā vidadhīta" ity ādau tu—

parāpakāra-niratair durjanaiḥ saha saṅgatiḥ |
vadāmi bhavatas tattvaṃ na vidheyā kadācana ||

ity ādivad upadeśa-mātreṇāpi nirākāṅkṣatayā svato'pi gatārtham sahasā vidhānābhāvam sampad-varaṇam sopapattikam eva karotīti prthag eva kārya-kāraṇa-bhāve'rthāntara-nyāsaḥ kāvyalingāt |

na dhatte śirasā gaṅgām bhūri-bhāra-bhiyā haraḥ |
tvad-vājirāji-nirdhūta-dhūlibhiḥ ṭāṅkilā hi sā ||

ity atra hi-śabdopādānena ṭāṅkilatvād itivad dhetutvasya sphuṭatayā nāyam alaṅkāraḥ | vaicitryasyaivālaṅkāratvāt |

¹ kālidāsasya | Mn 5.2, Kuval, p.12; sa.ka.ā. 4.21, 5.486; Sv 1366.

--o)0(o--

30. anumānam¹

anumānam tu vicchityā jñānam sādhyasya sādhanāt ||92|| 63ab

yathā—

jānīmahe'syā hṛdi sārasākṣyā
virājate'ntaḥ priya-vaktra-candraḥ |
tat-kānti-jālaiḥ prasṛtais tad-aṅgeṣv
āpāṇḍutā kuḍmalatākṣi-padme ||

atra rūpaka-vaśād vicchittiḥ | yathā vā—

yatra pataty abalānām dṛṣṭir niśitāḥ patanti tatra śarāḥ |
tac cāparopita-śaro dhāvaty āsām puraḥ smaro manye ||

atra kavi-prauḍhokti-vaśād vicchittiḥ | utprekṣāyām aniścitatayā pratītiḥ, iha tu niścitatayety
ubhayor bhedaḥ |

--o)0(o--

31. hetuḥ

abhedenābhidhā-hetur hetor hetumatā saha ||93|| 63cd

yathā mama—"tārūnyasya vilāsaḥ"² ity atra vaśīkaraṇa-hetur nāyikā-vaśīkaraṇatvenoktā |
vilāsa-hāsayos tv adhyavasāya-mūlo'yam alaṅkāraḥ |

--o)0(o--

32. anukūlam

anukūlam prātikūlyam anukūla-vidhāyi cet ||94|| 64ab

yathā—

kupitāsi yadā tanvi nidāya karaḅa-kṣatam |
vadhāna bhujā-pāśābhyaṁ kaṅṭham asya dṛḍham tadā ||

asya ca vicchitti-viśeṣasya sarvālaṅkāra-vilakṣaṇatvena sphuraṇāt pṛthag alaṅkāratvam eva
nyāyyam |

¹ tarka-nyāya-mūla

² sā.da. 3.110.

--o)0(o--

33. ākṣepaḥ¹

vastuno vaktum iṣṭasya viśeṣa-pratipattaye | 65cd
niṣedhābhāsa ākṣepo vakṣyamāṇoktago dvidhā ||95||

tatra vakṣyamāna-viśaye kvacid sarvasyāpi sāmānyataḥ sūcitasya niṣedhaḥ kvacid
amśoktāvaṁśāntare niṣedha iti dvau bhedaḥ | ukta-viśāye ca kvacid vastu-svarūpasya
niṣedhaḥ, kvacid vastu-kathanasyeti dvau | ity ākṣepasya catvāro bhedaḥ |

kramaṇa, yathā (1)—

smara-śara-śata-vidhurāyā bhaṇāmi sakhyāḥ kṛte kim api |
kṣaṇam iha viśramya sakhe nirdaya-hṛdayasya kim vadāmy athavā ||

atra sakhyā virahasya sāmānyataḥ sūcitasya vakṣyamāṇa-viśaye niṣedhaḥ |

(2)—

tava virahe hariṇākṣī nirīkṣya nava-mālikām dalitām |
hanta nitāntam idānīm āḥ kim hata-jalpitair athavā ||

atra mariṣyatīty amśo noktaḥ |

(3)—

bālaa nāhaṁ dūtī tua piosi tti ṇa maha bābāro |
sā mara(i) tujjha aaso eam dhammakkharam bhaṇimo ||

[*bālaka nāhaṁ dūtīḥ tasyāḥ priyo'si iti na me vyāpārah |*
sā mriyate tavāyaśa etad dharmākṣaram bhaṇāmaḥ ||]

atra dūtīty asya vastuno niṣedhaḥ |

(4)—

virahe tava tanvaṅgī kataṁ kṣapayatu kṣapām |
dāruṇa-vyavasāyasya puras te bhaṇitena kim ||

atra kathanasyoktasyaiva niṣedhaḥ | prathamodāharaṇe sakhyā avaśyambhāvi-maraṇam iti
viśeṣaḥ pratīyate | dvitīye'śakya-vaktavyatvādi | tṛtīye dūtītve yathārtha-vāditvam | caturthe
duḥkhasyātīśayaḥ | na cāyam vihita-niṣedhaḥ | atra niṣedhasyābhāsatvāt |

--o)0(o--

¹ sādṛśya-garbha, gamyaupamyāśraya

34. vidhyābhāsaḥ

aniṣṭasya tathārthasya vidhyābhāsaḥ paro mataḥ ||96|| 65cd

tatheti pūrvavad viśeṣa-pratipattaye | yathā—

gaccha gacchasi cet kānta panthānaḥ santu te śivāḥ |
mamāpi janma tatraiva bhūyād yatra gato bhavān ||

atrāniṣṭatvād gamanasya vidhiḥ praskhalad-rūpo niṣedhe paryavasyati | viśeṣaś ca
gamanasyātyanta-parihāryatva-rūpaḥ pratiyate |

--o)0(o--

35. vibhāvanā¹

vibhāvanā vinā hetum kāryotpattir yad ucyate |
uktānukta-nimittatvād dvidhā sā parikīrtitā ||97|| 66

vinā kāraṇam upanibadhyamāno'pi kāryodayaḥ kiñcid anyat kāraṇam apekṣyaiva bhavitum
yuktaḥ | tac ca kāraṇānantaram kvacid uktam, kvacid anuktaṁ iti dvidhā | yathā [(1) ukta-
nimittā]—

anāyāsa-kṛṣaṁ madhyama-śaṅka-tarale dṛṣau |
abhūṣaṇa-manohāri vapur vayasi subhruvaḥ ||

atra vayo-rūpa-nimittam uktam |

[(2) anukta-nimittā] atraiva "vapur bhāti mṛgīdṛśaḥ" iti pāṭhe'nuktam |

--o)0(o--

36. viśeṣoktiḥ

sati hetau phalābhāve viśeṣoktis tathā dvidhā ||98|| 67ab

tathety uktānukta-nimittatvāt | tatrokta-nimittā, yathā—

dhanino'pi nirunmādā yuvāno'pi na cañcalāḥ |
prabhavo'py apramattās mahā-mahima-śālinaḥ ||

¹ virodha-garbha

atra mahā-mahima-sālinatvaṁ nimittam uktam | atraiva caturtha-pāde "kiyantaḥ santi bhūtale" iti pāṭhe tv anuktam | acintya-nimittatvaṁ cānukta-nimittasyaiva bheda iti prṭhaṁ noktam | yathā—

sa ekas trīṇi jayati jaganti kusumāyudhaḥ |
haratāpi tanuṁ yasya śambhunā na hr̥taṁ balam ||

atra tanu-haraṇenāpi balāharaṇe nimittam acintyam | iha ca kāryābhāvaḥ kārya-viruddha-sad-
bhāva-mukhenāpi nibaddhyate | vibhāvanāyām api kāraṇa-bhāvaḥ kāraṇa-viruddha-sad-
bhāva-mukhena |

evaṁ ca "yaḥ kaumāra-haraḥ" ity āder utkaṅṭhā-kāraṇa-viruddhasya nibandhanād
vibhāvanā | "yaḥ kaumāra-haraḥ" ity ādeḥ kāraṇasya ca kārya-viruddhāyā utkaṅṭhāyā
nibandhanād viśeṣoktiḥ | evaṁ cātra vibhāvanā-viśeṣoktyoḥ saṅkaraḥ | śuddhodāharaṇaṁ tu
mṛgyam |

--o)0(o--

37. virodhaḥ¹

jātiś caturbhir jātādyair guṇo guṇādibhis tribhiḥ | 67cd
kriyā ca kriyādravyābhyāṁ dravyaṁ dravyeṇa vā mithaḥ |
viruddham iva bhāseta virodho'sau daśākṛtiḥ ||99|| 68cd

kramaṇa, yathā—

tava virahe malaya-marud-davānalaḥ śasi-ruco'pi soṣmāṇaḥ |
hṛd-ali-virutam api bhinte nalinī-dalam api nidāgha-ravir asyāḥ ||

santata-musalāsaṅgād bahutara-gr̥ha-karma-ghaṭanayā nṛpate |
dvija-patnīnām kaṭhināḥ sati bhavati karāḥ saroja-sukumārāḥ ||

ajasya gr̥hṇato janma nirīhasya hata-dviṣaḥ |
svapato jāgarūkasya yāthātmyaṁ veda kas tava ||

vallabhotsaṅga-saṅgena vinā hariṇa-cakṣuṣaḥ |
rākā-vibhāvarī-jānir viṣa-jvālākulo'bhavat ||

nayana-yugāsecanakam mānasa-vṛttyāpi duṣprāpam |
rūpam idaṁ madirākṣyā madayati hṛdayaṁ dunoti ca me ||

"tvad-vājī" ity ādi |

¹ virodha-garbha

"vallabhotsaṅga" ity ādi-śloke caturtha-pāde "madhyandina-dinādhipa" iti pāṭhe dravyayor virodhaḥ |

atra "tava virahe" ity ādau pavanādīnām bahu-vyakti-vācakatvāt jāti-śabdānām davānaloṣma-hṛdaya-bhedana-sūryair jāti-guṇa-kriyā-dravya-rūpair anyonyam virodho mukhata ābhāsate | viraha-hetukatvāt samādhānam | "ajasya" ity ādāv ajatvādi-guṇasya janma-grahaṇādi-kriyayā virodhaḥ | bhagavataḥ prabhāvasyātiśāyitvāt tu samādhānam |

"tvad-vāji" ity ādau "haro'pi śirasā gaṅgām na dhatte" iti virodhaḥ | "tvad-vāji" ity ādi-kavi-prauḍhoktyā tu samādhānam | spaṣṭam anyat |

vibhāvanāyām kāraṇābhāvenopanibadhyamānatvāt kāryam eva bādhyatvena pratīyate | viśeṣoktau kāryābhāvena kāraṇam eva | iha tv anyonyam dvayor api bādhyatvam iti bhedaḥ |

--o)0(o--

38. asaṅgatiḥ¹

kārya-kāraṇayor bhinna-deśatāyām asaṅgatiḥ ||100|| 69ab

yathā—

sā bālā vayam apragalbha-manasaḥ sā strī vayam katarāḥ
sā pīnonnatimat payodhara-yugam dhatte sakhedā vayam |
sākrāntā jaghana-sthalena guruṇā gantum na śaktā vayam
doṣair anya-janāśritair apaṭavo jātāḥ sma ity adbhutam ||²

asyāś cāpavādakatvād eka-deśasthayor virodhe virodhālankāraḥ ||

--o)0(o--

39. viṣamam³

**guṇau kriye vā yat syātām viruddhe hetu-kāryayoḥ | 69cd
yad vārabdhasya vaiphalyam anarthasya ca sambhavaḥ |
virūpayoḥ saṅghaṭanā yā ca tad viṣamam matam ||101|| 70**

kramaṇa, yathā (1)—

sadyaḥ kara-sparśam avāpya citram
raṇe raṇe yasya kṛpāṇa-lekhā |

¹ virodha-garbhah |

² amaru 30, su.ra.ko. 481, sa.u.ka. 872, su.ā. 1346, sa.ka.ā. 3.42, u.nī. 7.71 (viṣṇudāsa).

³ virodha-garbhā

tamāla-nīlā śarad-indu-pāṇḍu
yaśas trilokābharaṇam prasūte ||¹

atra kāraṇa-rūpāsi-latāyāḥ "kāraṇa-guṇā hi kārya-guṇam ārabhante" iti sthiter viruddhā
śukla-yaśasa utpattiḥ |

(2) ānandam amandam imaṁ kuvalaya-dala-locane dadāsi tvam |
virahas tvayaiva janitas tāpayatitarāṁ śarīraṁ me ||²

atrānanda-janaka-strī-rūpa-kāraṇāt tāpa-janaka-virahotpattiḥ |

(3) ayaṁ ratnākaro'mbhodhir ity asevi dhanāśayā |
dhanam dūre'stu vadanam apūri kṣāra-vāribhiḥ ||

atra kevalam kānḁṣita-dhana-lābho nābhūt | pratyuta kṣāra-vāribhir vadana-pūraṇam |

(4) kva vanam taru-valka-bhūṣaṇam nṛpa-lakṣmīḥ kva mahendra-vanditā |
nityataṁ pratikūla-vartinā bata dhātuś caritam suduḥsaham ||

atra vana-rājya-śriyor virūpayoḥ saṅghaṭanā | idam mama |

yathā vā—

vipulena sāgara-śayasya kuṣiṇā
bhuvanāni yasya papire yuga-kṣaye |
mada-vibhramāsakalayā pape punaḥ
sa pura-striyaikatamayaikayā dṛṣā ||³

--o)0(o--

40. samam⁴

samam syād ānurūpyeṇa ślāghā योग्याsya vastunaḥ ||102|| 71ab

yathā—

śaśinam upagateyam kaumudī megha-muktaṁ
jalanidhim anurūpaṁ jahnu-kanyāvatīrṇā |
iti sama-guṇa-yoga-prītayas tatra paurāḥ
śravaṇa-kaṭu nṛpāṇām eka-vākyam vivavruḥ ||

--o)0(o--

¹ kā.pra. 539

² kā.pra. 540

³ kā.pra. 541.

⁴ virodha-garbha

41. vicitrām¹

vicitrām yad viruddhasya kṛtir iṣṭa-phalāptaye ||103|| 71cd

yathā—

praṇamaty unnati-hetor jīvita-hetor vimuñcati prāṇān |
duḥkhiyati sukha-hetoḥ ko mūḍhaḥ sevakād anyāḥ ||

--o)0(o--

42. adhikam²

āśrayāśrayinor ekasyādhikye'dhikam ucyate ||104|| 72ab

(1) āśrayādhikye, yathā—

kim adhikam asya brūmo mahimānam vāridher harir yatra |
ajñāta eva śete kuṣṣau nikṣipya bhuvanāni ||

(2) āśritādhikye, yathā—

yugānta-kāla-pratisamhṛtātmano
jaganti yasyām sa-vikāśam āsata |
tanau mamus tatra na kaiṭabha-dviṣas
tapo-dhanābhyāgama-sambhavā mudaḥ ||³

--o)0(o--

43. anyonyam⁴

anyonyam ubhayor eka-kriyāyāḥ kāraṇam mithaḥ ||105|| 72cd

yathā—

tvayā sā śobhate tanvī tayā tvam api śobhase |
rajanyā śobhate candras candreṇāpi niśithini ||

--o)0(o--

¹ virodha-garbha

² virodha-garbha

³ kā.pra. 543

⁴ virodha-garbha

44. viśeṣaḥ¹

yad ādheyam anādhāram ekaṁ cāneka-gocaram |
kiñcit prakurvataḥ kāryam aśakyasyetarasya vā | 73cd
kāryasya karaṇam daivād viśeṣas trividhas tataḥ ||106|| 74ab

krameṇa, yathā

- (1) divam apy upayātānām ākalpam analpa-guṇa-gaṇā yeṣām |
ramayanti jaganti giraḥ katham iva kavayo na te vandyāḥ ||²
- (2) kānane sarid-uddeśe girīṇām api kandare |
paśyanty antaka-saṁkāśam tvām ekaṁ ripavaḥ puraḥ ||
- (3) gṛhiṇī sacivaḥ sakhī mithaḥ
priya-śiṣyā lalite kalā-vidhau |
karuṇā-vimukhena mṛtyunā
haratā tvām bata kim na me hṛtam ||³

sarvatra evaṁ-vidha-viṣaye'tiśayoktir eva prāṇatvenāvatiṣṭhate tām vinā
prāyeṇālaṅkāratvāyogāt | ata evoktam—

saiṣā sarvatra vakroktir arthārthī vibhāvyaṭe |
yatno'syām kavinā kāryaḥ ko'laṅkāro'nayā vinā || iti |

--o)0(o--

45. vyāghātaḥ⁴

vyāghātaḥ sa tu kenāpi vastu yena yathākṛtam | 74cd
tenaiva ced upāyena kurute'nyas tad anyathā ||107|| 75ab

yathā—"dṛṣā dagdham manasijam" ity ādi |

saukaryeṇa ca kāryasya viruddham kriyate yadi ||108|| 75cd

vyāghāta ity eva | yathā—

ihaiva tvām tiṣṭha drutam aham ahobhiḥ katipayaiḥ

¹ virodha-garbha

² kā.pra. 559.

³ kā.pra. 562

⁴ virodha-garbha

samāgantā rādhe mṛdur asi na cāyāsa-sahanā |
mṛdutraṁ me hetuḥ subhaga bhavatā gantum adhikam
na mṛdvī soḍhā yad viraha-kṛtam āyāsam asamam ||

atra kṛṣṇena rādhāyā mṛdutraṁ saha-gamana-hetutvenoktam | tayā ca pratyuta saha-gamane
tato'pi saukaryeṇa hetutayopanyastam |

--o)0(o--

46. kāraṇamālā¹

paraṁ paraṁ prati yadi pūrva-pūrvasya hetutā | 76ab
tadā kāraṇa-māla syāt. ||109|| 76c

yathā—

śrutam kṛta-dhiyām sāṅgāj jāyate vinayaḥ śrutāt |
lokānurāgo vinayān na kiṁ lokānurāgataḥ ||

--o)0(o--

47. mālā-dīpakam²

. tan mālā-dīpakam punaḥ | 76d
dharṁiṇām ekadharmeṇa sambaddho yady athottaram ||110|| 77ab

yathā—

tvayi saṅgara-samprāpte dhanuṣāsāditāḥ śarāḥ |
śarair ari-śiras tena bhūṣ tayā tvam tvayā yaśaḥ || (sā.da. 667)

atrāsādana-kriyā dharmāḥ |

--o)0(o--

48. ekāvalī³

pūrvam pūrvam prati viśeṣaṇatvena paraṁ param | 77cd
sthāpyate'pohate vā cet syāt tadaikāvalī dvidhā ||111||

kramenodāharaṇam—

¹ śṛṅkhalā-baddha-mūlā

² śṛṅkhalā-bandha-mūlam

³ śṛṅkhalā-bandha-mūlā

(1) saro vikasitāmbhojam ambhojam bhṛṅga-saṅgataṃ |
bhṛṅgā yatra sa-saṅgītāḥ saṅgītaṃ sa-smarodayam ||

(2) na taj jalam yan na sucāru-paṅkajam
na paṅkajam tad yad alīna-ṣaṭ-padam |
na ṣaṭ-pado'sau kala-guṅjito na yo
na guṅjitaṃ tan na jahāra yan manaḥ ||¹

(3) kvacid viśeṣyam api yathottaram viśeṣaṇatve sthāpitam apohitam ca, yathā—

vāpyo bhavanti vimalāḥ sphuṭanti kamalāni vāpīṣu |
kamaleṣu patanty alayaḥ karoti saṅgītam aliṣu padam ||

evam apohane'pi |

--o)0(o--

49. sāraḥ²

uttarottaram utkarṣo vastunaḥ sāra ucyate ||112|| 78cd

yathā—

rājye sāram vasudhā vasudhāyām puram pure saudham |
saudhe talpaṃ talpe varāṅganānaṅga-sarvasvam ||³

--o)0(o--

50. yathāsāṅkhyam⁴

yathāsāṅkhyam anuddeśa uddiṣṭānām krameṇa yat ||113|| 79ab

yathā—

unmīlanti nakhair lunīhi vahati kṣaumāñcalenāvṛṇu
krīḍā-kānanam āviśanti valaya-kvāṇaiḥ samuttrāsaya |
itthaṃ vaṅjula-dakṣiṇānila-kuhū-kaṅṭhiṣu saṃketika-
vyāhārāḥ subhaga tvadīya-virahe tasyāḥ sakhīnām mithaḥ ||⁵

--o)0(o--

51. paryāyaḥ¹

¹ kā.pra. 549.

² śṛṅkhalā-bandha-mūlaḥ

³ kā.pra. 532

⁴ kāvya-nyāya-mūlā

⁵ sa.u.ka. 624 (amaroḥ), śā.pa. 3489 (satkavicandrasya), sū.mu. 44.13, padyā. 360 (śambhoḥ)

kvacid ekam anekasmin ekam caikaśaḥ kramāt | 79cd
bhavati kriyate vā cet tadā paryāya iṣyate ||114|| 80ab

kramaśo, yathā—

- (1) sthitāḥ kṣaṇam pakṣmasu tāditādharāḥ
payodharotsedha-nipāta-cūrṇitāḥ |
valiṣu tasyāḥ skhalitāḥ prapedire
krameṇa nābhim prathamoda-bindavaḥ ||
- (2) vicaranti vilāsinyo yatra śroṇi-bharālasāḥ |
vṛka-kāka-śivās tatra dhāvanty ari-pure tava ||
- (3) viśṛṣṭa-rāgād adharān nivartitāḥ
stanāṅga-rāgād aruṇāc ca kandukāt |
kuśāṅkurādāna-parikṣātāṅgulih
kṛto'kṣa-sūtra-praṇayī tayā karaḥ ||
- (4) yayor āropitas tāro hāras te'ri vadhū-janaiḥ |
nidhīyante tayoh sthūlāḥ stanayor aśru-bindavaḥ ||

eṣu ca kvacid ādhāraḥ saṁhata-rūpo'saṁhata-rūpaś ca | kvacid ādheyam api , yathā "sthitāḥ
kṣaṇam" ity atrodbindavaḥ pakṣmādāv asaṁhata-rūpa ādhāre krameṇābhavan | "vicaranti" ity
atrādheya-rūpā nalina-dṛśaḥ saṁhata-rūpā hṛdaye krameṇābhavan | evam anyat |

atra caikasyānekatra krameṇaiva vṛtter viśeśāṅkārād bhedaḥ | vinimayābhāvāt parivṛtteḥ |

--o)0(o--

52. parivṛttih²

parivṛttir vinimayaḥ sama-nyūnādhikair bhavet ||115|| 80cd

krameṇodāharaṇam—

dattvā kaṭākṣam eṇākṣī jagrāha hṛdayam mama |
mayā tu hṛdayam dattvā grhīto madana-jvaraḥ ||

atra prathamārdhe samena, dvitīye'rdhe nyūnena |

tasya ca pravayaso jaṭāyuṣaḥ

¹ kāvya-nyāya-mūla

² kāvya-nyāya-mūlā

svargiṇaḥ kim iva śocyate'dhunā |
yena jarjara-kalevara-vyayāt
krītam indu-kiraṇojjvalam yaśaḥ ||

atrādhikyena |

--o)0(o--

53. parisāṅkhyā¹

praśnād apraśnato vāpi kathitād vastuno bhavet |
tādr̥g anya-vyāpohaś cec chābda ārtho'thavā tadā || 81
parisāṅkhyā ||116|| 82a

krameṇodāharaṇāni, yathā—

- (1) kim bhūṣaṇam sudṛḍham atra yaśo na ratnam
kim kāryam ārya-caritam sukṛtam na doṣaḥ |
kim cakṣur apratihataṁ dhiṣaṇā na netram
jānāti kas tvad-aparaḥ sad-asad-vivekam ||²

atra vyavacchedyam ratnādi śābdam |

- (2) kim ārādhyam sadā puṇyam kaś ca sevyah sadāgamah |
ko dhyeyo bhagavān viṣṇuḥ kim kāmyam paramam padam ||

atra vyavacchedyam pāpādy ārtham | anayoḥ praśna-pūrvakatvam |

- (3) apraśna-pūrvakatve, yathā—

bhaktir bhavet na vibhavet vyasanam śāstre na yuvati-kāmāstre |
cintā yaśasi na vapuṣi prāyaḥ paridṛśyate mahatām ||³

- (4) balam ārta-bhayopasāntaye
viduṣām sammataye bahu śrutam |
vasu tasya na kevalam
vibhīr guṇavattāpi para-prayojanam ||

- (5) śleṣa-mūlatve vācya-vaicitryāviśeṣaḥ, yathā—"yasmimś ca rājani jita-jagati palayati mahim
citra-karmasu varṇa-saṅkarāś cāpeṣu guṇa-chedāḥ" ity ādi |

¹ kāvya-nyāya-mūlā

² kā.pra. 522.

³ kā.pra. 524.

--o)0(o--

54. uttaram¹

. . . . uttaram praśnasyottarād unnayo yadi |
yac cāsakṛd asambhāvyaṁ saty api praśna uttaram ||117|| 82

yathā—

- (1) vīkṣitum na kṣamā śvaśrūḥ svāmī dūratarāṁ gataḥ |
aham ekākinī bālā taveha vasatiḥ kutaḥ? ||

anena pathikasya vasati-yācanaṁ pratīyate |

- (2) kā bisamā debbagāi kim laddhabbaṁ jaṇo guṇaggāhī |
kim sokkhaṁ sukalattāṁ kim duggejjhaṁ jaṁ khalo loo ||²

[kā viṣamā daiva-gatiḥ kim labdhavyaṁ yaj jano guṇa-grāhī |
kim saukhyaṁ sukalatraṁ kim durgrāhyaṁ khalo lokaḥ ||]

atrānya-vyapohe tātparyābhāvāt parisāṅkhyāto bhedaḥ | na ced anumānaṁ, sādhya-
sādhanayor dvayor nirdeśa eva tad-aṅgikārāt | na ca kāvyalingaṁ, uttarasya praśnaṁ
pratyañjanakatvāt |

--o)0(o--

55. arthāpattiḥ³

daṇḍāpūpikayānyārthāgamo'rthāpattir iṣyate ||118|| 83ab

"mūṣikeṇa daṇḍo bhakṣitaḥ" ity anena tat-sahacaritam apūpa-bhakṣaṇam arthādāyātāṁ
bhavātīti niyata-samāna-nyāyād arthāntaram āpatatīty eṣa nyāyo daṇḍāpūpikā | atra ca kvacit
prākaraṇikād arthād aprākaraṇikārthasyāpatanam | kvacid aprākaraṇikāt prākaraṇikasyeti
dvau bhedaḥ | krameṇodāharaṇam—

- (1) hāro'yaṁ hariṇākṣiṇāṁ luṭhati stana-maṇḍale |
muktānām apy avastheyāṁ ke vyaṁ smara-kiṅkarāḥ ||
- (2) vilalāpa sa bāṣpa-gadgadaṁ
sahajām apy apahāya dhīratām |
atitapta-mayo'pi mārḍavaṁ

¹ loka-nyāya-mūlam |

² kā.pra. 529.

³ kāvya-nyāya-mūlā

bhajate kaiva kathā śarīriṇām ||

atra ca samāna-nyāyasya śleṣa-mūlatve vaicitrya-viśeṣo yathodāhṛte "hāro'yam" ity ādau | na cedam anumānam | samāna-nyāyasya sambandha-rūpatvābhāvāt |

--o)0(o--

56. vikalpaḥ¹

vikalpas tulya-balayor virodhaś cāntarāyataḥ ||119|| 83cd

yathā—

namayantu śirāṁsi dhanūṁṣi vā
karṇapūrīkriyantām ājñā maurvyo vā |

atha śirasām dhanuṣām ca namanayoḥ sandhi-vigrahopalakṣaṇatvāt sandhi-vigrahayoś
caikadā kartum aśakyatvād virodhaḥ | sa caika-pakṣāśrayaṇa-paryavasānaḥ | tulya-balatvam
cātra dhanuḥ-śiro-namanayor api spardhayā sambhāvyamānatvāt | cāturyam cātraupamya-
garbhatvena | evaṁ "karṇapūrīkriyantām" ity atrāpi |

evaṁ "yuṣmākaṁ kurutām bhavārti-śamanaṁ netre tanur vā hareḥ |" atra śleṣāvaṣṭambhena
cārutvam |

"dīyatām arjitam vittam devāya brāhmaṇāya vā" ity atra cāturyābhāvān nāyam alaṅkāraḥ |

--o)0(o--

57. samuccayaḥ²

**samuccayo'yam ekasmin sati kāryasya sādḥake |
khalekapotikā-nyāyāt tat-karas tat-paro'pi cet | 84
guṇau kriye vā yugapat syātām yad vā guṇa-kriye ||120||**

yathā mama—

hamho dhīra-samīra hanta jananaṁ te candana-kṣmā-bhrto
dākṣiṇyam jagad uttaram paricayo godāvarī-vāribhiḥ |
pratyaṅgam dahasīti me tvam api ced uddāma-dāvāgnivan
matto'yam malinātmako vanacaraḥ kim vaksyate kokilaḥ ||

¹ kāvya-nyāya-mūlaḥ

² kāvya-nyāya-mūlaḥ

atra dāhe ekasminś candana-kṣmābhṛj-janma-rūpe kāraṇe saty api dākṣiṇyādīnām hetv-
antarāṇām upādānam | atra sarveṣām api hetūnām śobhanatvāt sad-yogaḥ | atraiva caturtha-
pāde mattādīnām aśobhanānām yogād asad-yogaḥ |

sad-asad-yoge, yathā—

śaśi divasa-dhūsaro galita-yauvanā kāminī
saro vigata-vārijaṁ mukham anakṣaram svākṛteḥ |
prabhur dhana-parāyaṇaḥ satata-durgataḥ sajjano
nṛpāṅgana-gataḥ khalo manasi sapta śalyāni me ||¹

iha kecid āhuḥ—"śaśi-prabhṛtīnām śobhanatvaṁ khalasyāśobhanatvaṁ ceti sad-asad-yogaḥ"
iti | anye tu—"śaśi-prabhṛtīnām svataḥ śobhanatvaṁ dhūsaratvādīnām tv aśobhanatvaṁ iti
sad-asad-yogaḥ" | atra hi śaśi-prabhṛtiṣu dhūsaratvāder atyantam anucitatvaṁ iti vicchitti-
viśeṣasyaiva camatkāra-vidhāyitvaṁ | "manasi sapta śalyāni me" iti saptānām api
śalyatvenopasamhāraś ca | "nṛpāṅgana-gataḥ khalaḥ" iti tu krama-bhedād duṣṭatvaṁ āvahati
sarvatra viśeṣasyaiva śobhanatvena prakramād iti |

iha ca khale kapotavat sarveṣām kāraṇānām sāhityenāvātāraḥ | samādhy-alaṅkāre tv eka-
kāryaṁ prati sādḥake samagre'py anyasya kāka-tāliya-nyāyenāpatanam iti bhedaḥ |

aruṇe ca taruṇi nayane tava malinaṁ ca priyasya mukham |
mukham ānataṁ ca sakhi te jvalitaś cāsyāntare smara-jvalanaḥ ||

atrādye'rthe guṇayor yaugapadyaṁ, dvitīye kriyayoḥ | ubhaya-yaugapadye, yathā—

kaluṣe ca tavāhiteṣv akasmāt sita-paṅkeruha-sodara-śri cakṣuḥ |
patitaṁ ca mahīpatīndra teṣāṁ vapuṣi prasphuṭam āpadāṁ kaṭākṣaiḥ ||²

"dhunoti cāsim tanute ca kīrtim" ity ādāv ekādḥikarāṇe'py eṣa dṛśyate | na cātra dīpakam | ete
hi guṇa-kriyā-yaugapadye samuccaya-prakāśāḥ niyamena kārya-kāraṇa-kāla-niyama-
viparyaya-rūpātīśayokti-mūlāḥ | dīpakasya cātīśayokti-mūlābhāvaḥ |

--o)0(o--

58. samādhiḥ³

samādhiḥ sukare kārye daivād vastv antarāgamāt ||121||

yathā—

¹ kā.pra. 509.

² kā.pra. 512.

³ kāvya-nyāya-mūlāḥ

mānam asyā nirākartuṁ pādayor me patiṣyataḥ |
upakārāya diṣṭyedaṁ udīrṇaṁ ghana-garjitam ||¹

--o)0(o--

59. pratyānikam²

**pratyānikam aśaktena pratīkāre ripor yadi |
tadīyasya tiraskāras tasyotkarṣasya sādhaḥ ||122|| 86**

tasyaiveti ripor eva, yathā mama—

madhyena tanu-madhyā me madhyaṁ jitavatīty ayam |
ibha-kumbhau bhinatty asyāḥ kuca-kumbha-nibhau hariḥ ||

--o)0(o--

60. pratīpam³

**prasiddhasyopamānasyopameyatva-prakalpanam |
niṣphalatvābhidhānam vā pratīpam iti kathyate ||123|| 87**

krameṇa yathā—"yat tvan-netra-samāna-kānti-salile magnaṁ tad indīvaram" ity ādi |

tad vaktraṁ yadi mudritā śaśi-kathā hā hema sā ced dyutiḥ
tac-caḥṣur yadi hāritam kuvalayais tac cet smitam kā sudhā |
dhik kandarpa-dhanur bhruvau yadi ca te kim vā bahu brūmahe
yat satyam punar-ukta-vastu-vimukhaḥ sarga-kramo vedhasaḥ ||

atra vaktrādibhir eva candrādīnām śobhātivahanāt teṣām niṣphalatvam |

**uktvā cātyantam utkarṣam atyutkrṣṭasya vastunaḥ |
kalpite'py upamānatve pratīpam kecid ūcire ||124|| 88**

yathā,

aham eva guruḥ sudāruṇānām
iti hālāhala tāta mā sma dṛpyaḥ |
nanu santi bhavādṛśāni bhūyo
bhuvane'smin vacanāni durjanānām ||¹

¹ kā.pra. 534.

² loka-nyāya-mūlam

³ loka-nyāya-mūla

atra prathama-pādenotkarṣātīsaya uktaḥ | tad-anuktau tu nāyam alaṅkāraḥ | yathā "brahmeva
brāhmaṇo vadati" ity ādi |

--o)0(o--

61. mīlitam²

mīlitam vastuno guptiḥ kenacit tulya-lakṣmaṇā ||125|| 89ab

atra samāna-lakṣmaṇam vastu kvacit sahajam, kvacid āgantukam | krameṇa yathā—

lakṣmī-vakṣoja-kastūrī-lakṣma vakṣaḥ-sthale hareḥ |
grasta nālakṣi bhāratyā bhāsā nilotpalābhayā ||

atra bhagavataḥ śyāmā kāntiḥ sahajā |

sadaiva śoṇopala-kuṇḍalasya
yasyām mayūkhair aruṅikṛtāni |
kopoparaktāny api kāmīnām
mukhāni śaṅkāṁ vidadhur na yūnām ||

atra māṅikya-kuṇḍalasyāruṇimā mukha āgantukaḥ |

--o)0(o--

62. sāmānyam³

sāmānyam prakṛtasyānya-tādātmyam sadṛśair guṇaiḥ ||126|| 89cd

yathā—

mallikācīta-dhammillās cāru-candana-carcitāḥ |
avibhāvyaḥ sukham yānti candrikāsv abhisārikāḥ ||

mīlite utkr̥ṣṭa-guṇena nikṛṣṭa-guṇasya tirodhānam | iha tūbhayos tulya-guṇatayā bhedāgrahaḥ
|

--o)0(o--

63. tadguṇaḥ¹

¹ kā.pra. 556

² loka-nyāya-mūlam

³ loka-nyāya-mūlam

tadguṇaṁ sva-guṇa-tyāgād atyutkr̥ṣṭa-guṇa-grahaḥ ||127|| 90ab

yathā—

jagāda vadana-cchadma-padma-paryanta-pātinah |
nayan madhulihah śvaityam udagra-daśanāṁsubhiḥ ||

mīlite prakṛtasya vastuno vastv-antareṇācchādanam | iha tu vastv-antara-guṇenākṛāntatā
pratīyate iti bhedaḥ |

--o)0(o--

64. atadguṇaḥ²

tad-rūpānanuhāras tu hetau saty apy atadguṇaḥ ||128|| 90cd

yathā—

hanta sāndreṇa rāgeṇa bhṛte'pi hṛdaye mama |
guṇa-gaura niṣaṇṇo'pi katham nāma na rajyasi ||

yathā vā—

gāṅgam ambu sitam ambu yāmunam
kajjalābham ubhayatra majjataḥ |
rājahaṁsa tava saiva śubhratā
cīyate na ca na cāpacīyate ||³

pūrvatrātirakta-hṛdaya-samparkāt prāptavad api guṇa-gaura-śabda-vācyasya nāyakasya
raktatvam na niṣpannam | uttaratrāprastuta-praśaṁsāyām vidyamānāyām api gaṅgā-
yamunāpekṣayā prakṛtasya haṁsasya gaṅgā-yamunayoḥ samparke'pi na tad-rūpatā | atra ca
guṇāgrahaṇa-rūpa-vicchitti-viśeṣāśrayād viśeṣokter bhedaḥ | varṇāntarotpatty-abhāvāc ca
viśamāt |

--o)0(o--

65. sūkṣmam⁴

**samlakṣitas tu sūkṣmo'rtha ākāreṇēṅgitena vā |
kayāpi sūcyate bhaṅgyā yatra sūkṣmam tad ucyate ||129|| 91**

sūkṣmaḥ sthūla-matibhir asamlakṣyaḥ |

¹ loka-nyāya-mūlah

² loka-nyāya-mūlah

³ kā.pra. 565.

⁴ gūḍhārtha-pratīti-mūlam

(1) atrākāreṇa, yathā—

vaktra-syandi-sveda-bindu-prabandhair
dṛṣṭvā bhinnam kuṅkumaṁ kāpi kaṇṭhe |
puṁstvam tanvyā vyañjayantī vayasyā
smitvā pāṇau khaḍga-lekhāṁ lilekha ||¹

atra kayācit kuṅkuma-bhedena saṁlakṣitam kasyāscit puruṣāyitam pāṇau puruṣa-cihna-
khaḍga-lekhā-likhanena sūcitam |

(2) iṅgitena, yathā—

saṅketa-kāla-manasaṁ viṭam jñātvā vidagdhayā |
hasan-netrārpitākūtam līlā-padmaṁ nimilitam ||²

atra viṭasya bhrū-vikṣepādīnā lakṣitaḥ saṅketa-kālābhiprāyo rajanī-kāla-bhāvinā padma-
nimīlanena prakāṣitaḥ |

--o)0(o--

66. vyājoktiḥ³

vyājoktir gopanaṁ vyājād udbhinnasya tu vastunaḥ ||130|| 92ab

yathā—

śailendra-pratipādyamāna-girijā-hastopagūḍhollasad-
romāñcādi-visaṁṣṭhulākhila-vidhi-vyāsaṅga-bhaṅgākulaḥ |
āḥ śaityaṁ tuhinācalasya karayor ity ūcivān sa-smitam
śailāntaḥ-pura-māṭṛ-maṇḍala-gaṇair dṛṣṭo'vatād vaḥ śivaḥ ||⁴

neyaṁ prathamāpahnutiḥ | apahnava-kāriṇo viṣayasyānabhidhānāt | dvitīyāpahnuter bhedaś
ca tat-prastāve darśitaḥ |

--o)0(o--

66. svabhāvoktiḥ⁵

svabhāvoktir durūhārtha-sva-kriyā-rūpa-varṇanam ||131|| 92cd

¹ kā.pra. 530.

² kā.pra. 531

³ gūḍhārtha-pratīti-mūlā. Sometimes: vakroktir ukti-vyapadeśa-sāmyāt |

⁴ kā.pra. 520.

⁵ gūḍhārtha-pratīti-mūlā

durūhayoḥ kavi-mātra-vedyayor arthasya ḍimbhādeḥ svayos tad-ekāśrayoś ceṣṭā-svarūpayoḥ |
yathā mama—

lāṅgūlenābhihatya kṣiti-talam asakṛd dārayann agra-padbhyām
atmany evāvalīya drutam atha gaganam protpatan vikrameṇa |
sphūrjad-dhūnkāra-ghoṣaḥ pratidśam akhilān drāvayann eṣa jantūn
kopāviṣṭaḥ praviṣṭaḥ prativanam aruṇocchūna-cakṣus tarakṣuḥ ||

--o)0(o--

67. bhāvikam¹

abdhutasya padārthasya bhūtasyārthe bhaviṣyataḥ |
yat pratyakṣāyamānatvaṁ tad bhāvikam udāhṛtam ||132|| 93

yathā—

munir jayati yogīndro mahātmā kumbha-sambhavaḥ |
yenaika-culuke dṛṣṭau divyau tau matsya-kacchapau ||

yathā vā—

āsīd aṅjanam atreti paśyāmi tava locane |
bhāvi-bhūṣaṇa-sambhārām sākṣāt kurve tavākṛtim ||²

na cāyam prasādākhyo guṇaḥ | bhūta-bhāvinoḥ pratyakṣāyamānatve tasyāhetutvāt | na
cādbhuto rasaḥ, vismayam praty asya hetutvāt | na cātīśayoktir alaṅkāraḥ,
adhyavasāyābhāvāt | na ca bhrāntimān, bhūta-bhāvinor bhūta-bhāvitayaiva prakāśanāt | na ca
svabhāvoktiḥ, tasya laukika-vastu-gata-sūkṣma-dharma-bhāvasyaiva yathāvad varṇanam
svarūpam | asya tu vastunaḥ pratyakṣāyamāṇa-svarūpo vicchitti-viśeṣo'stīti | yadi punar
vastunaḥ kvacit svabhāvoktāv apy asyā vicchitteḥ sambhavas tadobhayoḥ saṅkaraḥ |

anātapatro'yam atra lakṣyate
sitātapatir iva sarvato vṛtaḥ |
acāmaro'py eṣa sadaiva vījyate
vilāsa-bāla-vyajanena ko'py ayam ||

atra pratyakṣāyamāṇasyaiva varṇanān nāyam alaṅkāraḥ | varṇanāvaśena
pratyakṣāyamānatvasyaiva svarūpatvāt | yatra punar apratyakṣāyamāṇasyāpi varṇane
pratyakṣāyamānatvaṁ tatrāyam alaṅkāro bhavitum yuktaḥ | yathodāhṛte "āsīd aṅjanam" ity
ādau |

¹ gūḍhārtha-pratīti-mūlam

² kā.pra. 500.

--o)0(o--

69. udāttam¹

lokātiśaya-sampattir vastunodāttam ucyate |
yad vāpi prastutasyāṅgam mahatām caritam bhavet ||133|| 94

krameṇodāharaṇam—

- (1) adhaḥ-kṛtāmbhodhara-maṇḍalānām
yasyām śaśāṅkopala-kuṭṭimānām |
jyotsnānipātāt kṣaratām payobhiḥ
kelī-vanam vṛddham urīkaroti ||
- (2) nābhi-prabhinnāmburahāsanena
samstūyamānaḥ prathamena dhātrā |
amuṁ yugāntocita-yoga-nidraḥ
samhṛtya lokān puruṣo'dhiśete ||

--o)0(o--

rasa-bhāvau tad-ābhāsau bhāvasya praśamas tathā |
guṇī-bhūtatvam āyānti yadālaṅkṛtayas tadā | 95
rasavat preya ūrjasvi samāhitam iti kramāt ||134||

70. rasavat²

tad-ābhāsau rasābhāso bhāvābhāśas ca | tatra rasa-yogād rasavad alaṅkāro, yathā—"ayaṁ sa
rasanotkarṣī" ityādi | atra śṛṅgāraḥ karuṇasyāṅgam | evam anyatrāpi |

atra sakhya-rasasyāṅgam śṛṅgāraḥ | yathā vā—

dhanyaṁ vṛndāraṇyaṁ yasmin vilasati sa vara-ramaṇībhiḥ |
prati-kuṅjaṁ prati-pulinaṁ prati-giri-kandaram asau kṛṣṇaḥ || (go.lī. 17.43)

atra vana-varṇana-bhāvasyāṅgam śṛṅgāraḥ |

--o)0(o--

¹ gūḍhārtha-pratīti-mūla

² gūḍhārtha-pratīti-mūlam

71. preyaḥ¹

prakṛṣṭa-priyatvāt preyaḥ |

yathā mama—

āmīlitālasa-vivartita-tārakākṣim
utkaṅṭha-bandhana-dara-ślatha-bāhu-vallim |
prasveda-vāri-kaṅikācita-gaṇḍa-bimbām
saṁsmṛtya tām anīsam eti na śāntim antaḥ ||

atra sambhoga-śṛṅgāraḥ smaraṇākhyā-bhāvasyāṅgam | sa ca vipralambhasya |

--o)0(o--

72. ūrjasvi²

ūrjo balam | anaucitya-pravṛttau tad atrāstīty ūrjasvi |

yathā—

śuśubhur acala-daryo yāsu līnā ramaṇyo
hari-hata-danujānām caṇḍa-raṇḍāḥ pulindaiḥ |
aśana-surata-satraiḥ poṣitās toṣam āptās
tad amala-guṇa-gaṇaiḥ śrī-hariṁ tāḥ stuvanti || (go.lī. 17.46)

atra giri-varṇana-bhāvasyāṅgam para-strī-rati-rasābhāsas tasyāṅgam śatru-stuti-rūpa-
bhāvābhāsaḥ |

--o)0(o--

73. samāhitam³

samāhitam parihāraḥ | yathā—

avirala-kara-vāla-kampanair
bhru-kuṭī-tarjana-garjanair muhuḥ |
dadṛṣe tava vairiṇām madaḥ
sa gataḥ kvāpi tavekṣaṇe kṣaṇāt ||

atra mad-ākhyā-bhāvasya praśamo rāja-viṣaya-rati-bhāvasyāṅgam |

--o)0(o--

¹ gūḍhārtha-pratīti-mūlam

² gūḍhārtha-pratīti-mūlam

³ gūḍhārtha-pratīti-mūlam

bhāvasya codaye sandhau miśratve ca tad-ākhyakāḥ ||135|| 96

tad-ākhyakā bhāvodaya-bhāva-sandhi-bhāva-śavala-nāmāno'laṅkārah | krameṇodāharaṇam—

74. bhāvodayaḥ¹

madhu-pāna-pravṛttās te suhr̥dbhiḥ saha vairiṇaḥ |
śrutvā kuto'pi tvan-nāma lebhire viṣamām daśām ||

atra trāsodayo rāja-viṣaya-rati-bhāvasyāṅgam |

--o)0(o--

75. bhāva-sandhiḥ²

janmāntarīṇa-ramaṇasyāṅga-saṅga-samutsukā |
sa-lajjā cāntike sakhyāḥ pātu naḥ pārvatī sadā ||

atrautsukya-lajjayoś ca sandhir devatā-viṣaya-rati-bhāvasyāṅgam |

--o)0(o--

76. bhāva-śavalatā³

paśyet kaścic cala capala re kā tvarāham kumārī
hastālambam vitara hahahā vyutkramaḥ kvāsi yāsi |
ittham dharmātmaja nṛpa-bhavad-vidviṣo vanya-vṛtteḥ
kanyā kañcit phala-kisalayānyādadanābhidhatte ||

atra śaṅkāsūyā-dhṛti-smṛti-śrama-dainya-virodhautsukyānām śavalatā-rāja-viṣaya-rati-
bhāvasyāṅgam |

iha kecid āhuḥ—"vācya-vācakālaṅkaraṇa-mukhena rasādy-upakārakā evālaṅkārah | rasādayas
tu vācya-vācakābhyām upakāryā eveti na teṣām alaṅkāratā bhavitum yuktā" iti |

anye tu—"rasādy-upakāratva-mātreṇālaṅkṛti-vyapadeśo bhāktaś cirantana-
prasiddhyāṅgikārya eva" iti |

apare ca—"rasādy-upakāra-mātreṇālaṅkāratvam mukhyato rūpakādaḥ vācya-
ajā-gala-stana-nyāyena" iti |

¹ gūḍhārtha-pratīti-mūlaḥ

² gūḍhārtha-pratīti-mūlaḥ

³ gūḍhārtha-pratīti-mūlā

abhiyuktās tu—"sva-vyañjaka-vācya-vācakādy-upakṛtair aṅga-bhūtai rasādibhir aṅgino rasāder vācya-vācakopaskāra-dvāreṇopakurvadbhir alaṅkṛti-vyapadeśo labhyate | samāsoktau tu nāyikādi-vyavahāra-mātrasyaivālaṅkṛtitā, na tv aśvādasya tasyokta-rīti-virahāt" iti manyante |

ata eva dhvani-kāreṇoktam—

pradhāne'nyatra vākyārthe yatrāṅgāni rasādayaḥ |
kāvyे tasminn alaṅkārā rasādir iti me matiḥ || (2.5)

yadi ca rasādy-upakāra-mātreṇālaṅkṛtitvaṁ, tadā vācakādiṣv api tathā prasajyeta | evaṁ ca yac ca kaiścid uktam—"rasādīnām aṅgitve rasavad-ādy-alaṅkāraḥ | aṅgatve tu dvitīyodāttālaṅkāraḥ" iti tad api parāstam |

**yady eta evālaṅkārāḥ paraspara-vimiśritāḥ |
tadā pṛthag-alaṅkārau saṁsṛṣṭiḥ saṅkaras tathā ||136|| 97**

yathā laukikālaṅkārāṇām api paraspara-miśreṇa pṛthak-cārutvena pṛthag-alaṅkāratvaṁ, tathokta-rūpāṇām kāvyālaṅkārāṇām api paraspara-miśratve saṁsṛṣṭi-saṅkarākhyau pṛthag-alaṅkārau |

77. saṁsṛṣṭiḥ¹

tatra—mitho'napekṣayā śabdārthālaṅkārāṇām sthitiḥ | eteṣām śabdārthālaṅkārāṇām, yathā—

devaḥ pāyād apāyān naḥ smerendīvara-locanaḥ |
saṁsāra-dhvānta-vidhvāmsa-haṁsaḥ kaṁsa-niṣūdanaḥ ||

atra pāyād apāyād iti yamakam | saṁsārety ādau cānuprāsa iti śabdālaṅkārayoḥ saṁsṛṣṭiḥ | dvitīya-pāde upamā, dvitīyārdhe ca rūpakam ity arthālaṅkārayoḥ saṁsṛṣṭiḥ | evaṁ ubhayoḥ sthitatvāc chabdārthālaṅkāra-saṁsṛṣṭiḥ |

--o)0(o--

78. saṅkaraḥ²

**aṅgāṅgitve'laṅkṛtīnām tadvad ekāśrayasthitau |
sandigdhatve ca bhavati saṅkaras trividhaḥ punaḥ ||137|| 98**

¹ saṁśleṣa-mūlā

² saṁśleṣa-mūlaḥ

tatra aṅgāṅgi-bhāvo, yathā—

ākṛṣṭi-vega-vigalad-bhujagendra-bhoga-
nimoka-paṭṭa-pariveṣṭanayāmburāśeḥ |
mantha-vyathā-vyupaśamārtham ivāśu yasya
mandākinī ciram aveṣṭata pāda-mūle ||

atra nimoka-paṭṭāpahnavena mandakinyā āropa ity apahnutiḥ | sā ca mandākinīyā vastu-
vṛttena yat-pāda-mūla-veṣṭanam tac-caraṇa-mūla-veṣṭanam iti śleṣam utthāpayatīti tasyāṅgam
| śleṣam ca pāda-mūla-veṣṭanam eva caraṇa-mūla-veṣṭanam ity atīśayokter aṅgam | atīśayoktiś
ca—"mantha-vyathā-vyupaśamārtham iva" ity utprekṣāyā aṅgam | utprekṣā cāmburāśi-
mandākinīyā nāyaka-nāyikā-vyavahāraṁ gamayatīti samāsokter aṅgam |

yathā vā—

anurāgavatī sandhyā divasas tat-puraḥsaraḥ |
aho daiva-gatiś citrā tathāpi na samāgamah ||

atra samāsokti-viśeṣokter aṅgam |

sandeha-saṅkaro, yathā—

idam ābhāti gagane bhindānam santatam tamaḥ |
amanda-nayanānanda-karam maṇḍalam aindavam ||

atra kiṁ mukhasya candratayādhyavasānyad atīśayoktiḥ | uta idam iti mukham nirdīśya
candrāvāropād rūpakam | athavā—idam iti mukhasya candra-maṇḍalasya ca dvayoḥ
prakṛtayor eka-dharmābhisambandhāt tulya-yogitā | āho svit candrasya prakṛtatvād dīpakam |
kiṁ vā, viśeṣaṇasya sāmīyād prastutasya mukhasya gamyatvāt samāsoktiḥ | yad vā, aprastuta-
candra-varṇanayā prastuta-mukhasyāvagama ity aprastuta-prāśamsā | yad vā,
manmathoddīpanaḥ kālaḥ kārya-bhūta-candra-varṇanā-mukhena varṇita iti paryāyoktir iti
bahūnām alaṅkāraṇām sandehāt sandeha-saṅkaraḥ |

yathā vā, "mukha-candraṁ paśyāmi" ity atra kiṁ mukha-candram iva ity upamā | uta candra
eveti rūpakam iti sandehaḥ | sādḥaka-bādhakayor ekatarasya sad-bhāve punar na sandehaḥ |

yathā, "mukha-candraṁ cumbati" ity atra cumbanam mukhasyānukūlam ity upamāyāḥ
sādḥakam | candrasya pratikūlam iti rūpakasya bādhakam | "mukha-candraḥ prakāśate" ity
atra prakāśākhya dharmo rūpakasya sādḥako mukhe upacaritatvena sambhavatīty nopamā-
bādhakaḥ |

"śāstrajāna-bhāskaram samjñā tvām āliṅgati sarvadā" ity atra pativratā-yoṣitaḥ pati-sadrśo
āliṅgam ayuktam ity upamāyā bādhakam | ato rūpasyaiva sādḥakatā |

evaṁ—"vadanāmbujam eṇākṣyā bhāti cañcala-locanam" | atra locanasya vadane sambhavād upamāyāḥ sādhatatā | ambuje cāsambhavād rūpaka-bādhakatā | evaṁ sundaram vadanāmbujam ity ādau sādharma-dharma-prayogaḥ | upamitam vyāghrādibhiḥ sāmānyāprayoga iti vacanād upamā-samāse na sambhavatīti upamāyā bādhakaḥ | evaṁ cātra mayūra-vyaṁsakāditvād rūpaka-samāsa eva |

ekāśrayānupraveśo yathā—

kaṭākṣeṇāpīṣat kṣaṇam ayi nirīkṣeta yadi sā
tadānandaḥ sāndraḥ sphurati pihitāśeṣa-viṣayaḥ |
saromāñcodañcam kuca-kalasa-nirbhinna-vasanaḥ
parīrambhārambhaḥ ka iva bhavitāmbhoruha-dṛśaḥ ||

atra kaṭākṣeṇāpīṣat kṣaṇam apīty atra chekānuprāsasya nirīkṣetety atra kṣa-kāram ādāya vṛtṭy-anuprāsasya caikāśrayānupraveśaḥ | evaṁ cātraivānuprāsārthāpatty-alāṅkārayoḥ |

yathā vā—"samsāra-dhvānta-vidhvaṁsa-haṁsa" iti rūpakānuprāsayoḥ |

yathā vā—"kuravakārava-kāraṇatām yayuḥ" ity atra rabakā ravakā ity ekam, va-kāra-ba-kāra ity ekam iti yamakayoḥ |

yathā vā—

ahiṇaa-paoara-siesu pahia-sāmāiesu diahesu |
rahasa-pasāriagiāṇam ṇaccija morabindāṇam ||

[*abhinava-payodara-siteṣu pathika-sāmājikeṣu divaseṣu |*
rabhasa-prasārīta-grīvāṇām nityam mayūra-vṛndānām ||]

athavā—

[*abhinava-payodara-siteṣu pathika-śyāmāyiteṣu divaseṣu |*
rabhasa-prasārīta-grīvāṇām nṛtyam mayūra-vṛndānām ||]

atra "pahia-sāmāiesu" ity ekāśraye pathika-śyāmāyitety upamā, pathika-sāmājikeṣv iti rūpakam praviṣṭam iti |

śrī-candra-śekhara-mahā-kavi-candra-sūnu-
śrī-viśvanātha-kavirāja-kṛtam prabandham |
sāhitya-darpaṇam amuṁ sudhiyo vilokya
sāhitya-tattvam akhilaṁ sukham eva vitta ||138|| 99

yāvat prasannendu-nibhānanā
śrī-nārāyaṇasyāṅkam alāṅkaroti |
tāvan manaḥ sammadayan kavīnām

eṣa prabandhaḥ prathito'stu loke ||139|| 100

ity ālankārika-cakravarti-sāndhivigrahika-mahā-pātra-śrī-viśvanātha-kavirāja-kṛte
sāhitya-darpaṇe daśamaḥ paricchedaḥ

||10||

samāptaś cāyam granthaḥ |